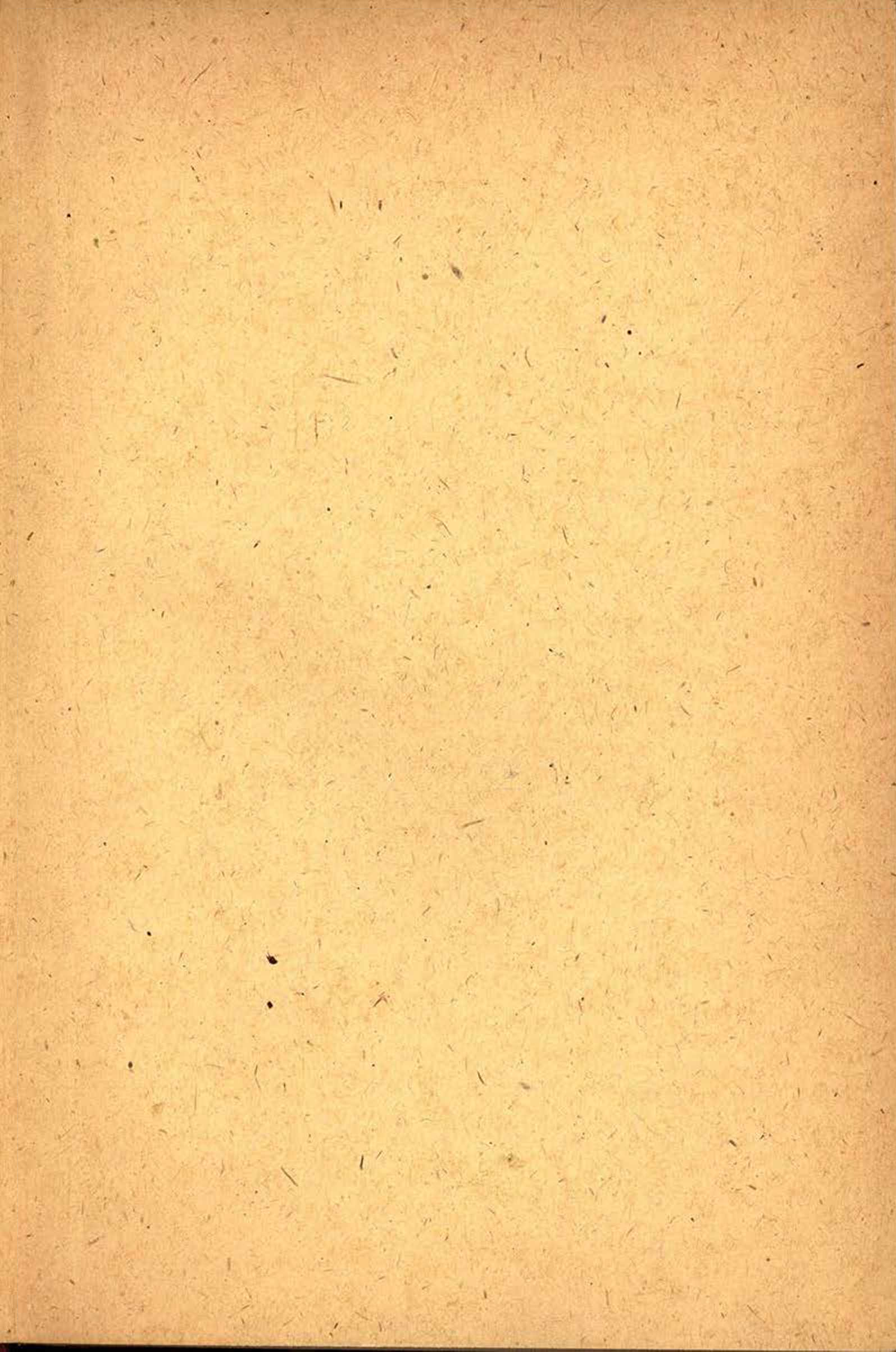
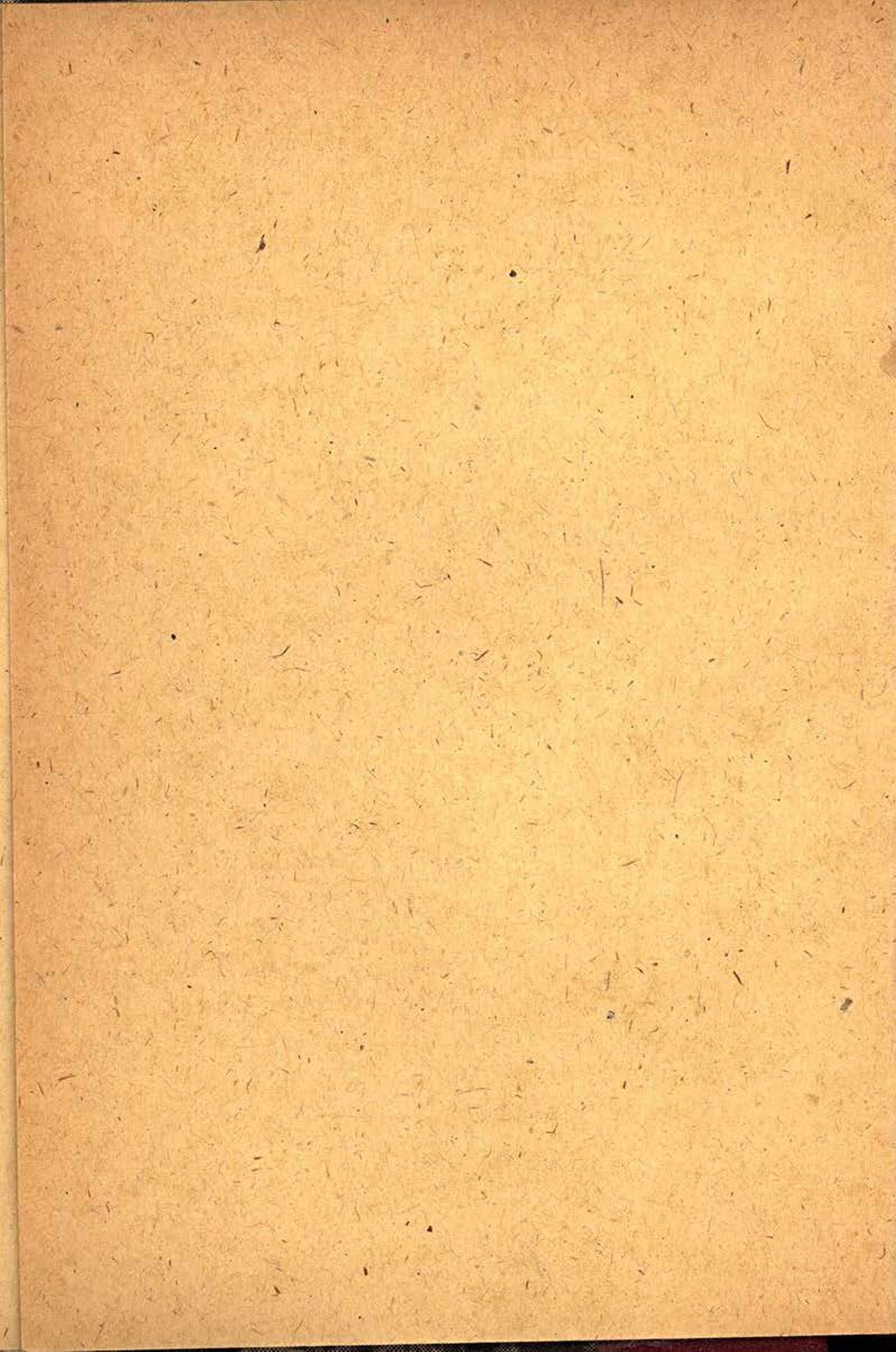

G b 11600

Gb 11600

ÖZV. GRÓF CEBRIAN ISTVÁNNÉ

GLORIA VICTIS

1095/1921

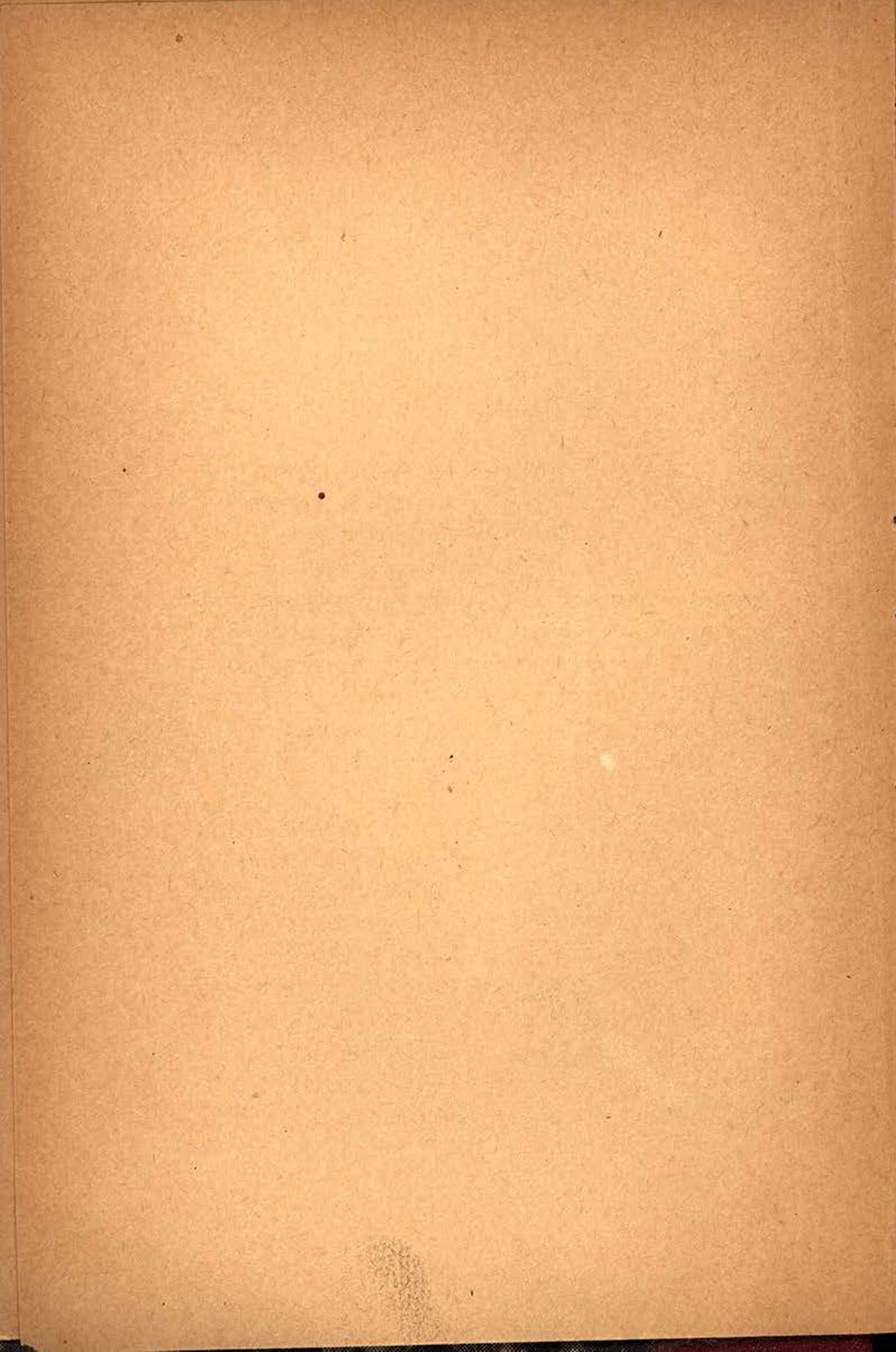
BUDAPEST, 1921

PALLAS IRODALMI ÉS NYOMDAI R. T. KIADÁSA

Pallas részvénytársaság nyomdája Budapesten.

*MINDAZOKNAK, KIK A HAZÁÉRT TÜRTEK, SZEN-
VEDTEK, MINDAZOKNAK, KIK VELÜK ÉREZTEK,
AJÁNLOM E SZERÉNY SOROKAT*

Előzmények.

1916 április hónap első felében a központi hatalmak hölgyküldöttséget szándékoztak indítani Oroszországba a hadifoglyok látogatása és gyámolítása céljából. A világháború második évében a mindenféle munkánál országszerte nagy tömegekben alkalmazott orosz foglyok a megszokott látványokhoz tartoztak már és tudta mindenki, hogy a mi hadseregünkből megfelelő számú ember van odaát, az ismeretlen nagy Oroszországban, melytől most teljesen elválaszt a harcvonal, a küzdelmek színterei.

A hadifogolyügy, lépést tartva a világháború minden egyéb méreteivel, óriási üggyé fejlődött.

Valamilyen postaforgalom megindult a hadifoglyok és a haza között, már a háború első évében. Érkeztek lapok, mindenféle tájakról, jelentve, hogy itt, meg amott élnek, dolgoznak, tengődnek azok, kiket itthon sokszor már mint elveszetteket sirattak meg. Hogy mennyi gondolat szállt feléjük, mennyi könny hullott érettük, azt a csak a bánkódva itthon maradottak serege tudná megmon-

dani. Hogy mily nagyon vágytak volna sokan csak egy pillanatig is meggyőződni helyzetükről, csak valamilyen kis dologban segítségükre, szolgálataukra lenni, a távol ellenséges földön, ezt pedig csak az anyák és feleségek mondhatnák meg igazán. De ilyesmi nem látszott a lehetőségek közé tartozni. Honfitársi szem, 1915 őszéig nem láthatta meg, milyen a sorsa a hadifogolynak.

Oroszország lepte meg ellenségeit az ilyen téren teljesen új eszmével: hogy a hadviselő államok küldöttségek útján győződjenek meg a hadifogságba kerültek helyzetéről.

Az eszme indító okai és előzményei következőképpen fűződnek össze:

Oroszországban a harctérre induló katonákkal elhitették, hogyha fogságba kerülnek, hallatlan kínzásokban lesz részük: elevenen megnyúzatnak és embertelen bánásmód jut ki nekik. 1914 őszén az első kórházba került orosz foglyokon könnyen észre lehetett venni e félrevezetés eredményét. A feléjük közeledő orvos, vagy ápolónő elől ijedten és reszketve bújtak a paplan alá. Ételt, vagy orvosságot csak hosszas biztatásra vettek magukhoz, és később be is vallották, hogy valami rettenetesre voltak elkészülve. Ez alatt otthon Oroszországban folytatták az ez irányban kezdett megfélemlítést és irtózatot részleteket koholtak és terjesztettek arról, micsoda kegyetlenséggel bánnak Németországban és nálunk a hadifoglyokkal. Elannyira, hogy a nép nyugtalankodni kezdett.

Mária Feodorovna anyacárné azon kérelemmel fordult 1915 őszén Vilmos császár és Ferenc Jó-

zsef királyunkhoz, engedjék meg, hogy három orosz hölgy meglátogathassa az országaikban elhelyezett orosz foglyokat, hogy azután hazatérve megnyugvást szerezzenek a hadifogságba esettek családjainak. Mindkét uralkodó beleegyezett a látogatásba, a viszonzosság elve mellett. Így jött létre az első hölgyküldöttség, mely 1915 novemberben indult és 1916 februárban tért vissza.

Ez a látogatás kölcsönös meglepetéssel végződött: Az orosz hölgyek kénytelenek voltak beismerni, hogy a központi hatalmak emberségesen bánnak a foglyokkal és életfeltételeik általában kedvezőek. Ellenben Oroszországban — nem rosszakarattól, vagy céltudatos kegyetlenségből kifolyólag — de a nagy távolságok, gyér vasúti hálózat, elégtelen egészségügyi berendezések, az éghajlat rendkívül zordsága és az általános feikészültség hiányai miatt, a hadifogságba esettek keserves sorsban sanyalódtak, és rajok estek áldozatul a fertőző betegségeknek.

1916 tavaszán még mindig kevés remény volt arra, hogy e betegségeknek végre szükséges és erélyesen keresztülvitt intézkedések által gát vettessék. Ezenkívül, még néhány, háborús célokat szolgáló munka: vasútépítések és olombányák, melyeket lelkiismeretlen vállalkozók vezettek, szintén javában szedték áldozataikat a miéink közül.

Ezek voltak az okok, melyek egy második küldöttség működését tették kívánatosná: ezúttal immár a központi hatalmak kormányai óhajtották útnak indítani.

Április 5-én sürgönyt kaptam a Magyar Vörös

kereszt egyesülettől, melyben felszólít, legyek tagja a hölgyküldöttségnek, s haladéktalanul utazzam fel Bécsbe, hol a hadügyminisztériumban szükséges útbaigazításokkal fognak ellátni. Április 7-én már Bécsben voltam.

Készségesen, de lelkesedés nélkül vállalkoztam új szerepemre. Nem a fáradság riasztott, — valóban szívesen áldoztam volna nemcsak fáradsággal, hanem életemmel is, az utolsó szegény bakáért, de, mert bizalmatlanságot éreztem, hivatalos keretben történendő és a felebaráti szeretet cselekedeteit célzó működés iránt.

A szokatlan tény, hogy harcban álló országok szükségesnek tartják éppen a harc által okozott szenvedések enyhítését, már azonközben, hogy egymás ellen ádáz küzdelmeket folytatnak, magánhordja az újkor jellegzetes bélyegét, a megalkuvás elvét.

A mostani világ vezetői, megalkusznak mindennel. Legyen az a vallás, a politika, a diplomácia, a kereskedelem, az államrendezés, a nemzetgazdaság, vagy privát élet bármely terén. Megengedhetővé teszik a megengedhetetlent, fentartva maguknak, hogy a származó rosszat más intézmények által orvosolják és kiegyenlítik.

Am a csak egy lelkiismeretű ismerő ember nem fojthatja magába a meggyőződést, hogy éppen a megalkuvás forrása minden bajnak a világon, s ezért még az orvoslást célzó működésben sem társul szívesen a hivatalos világgal.

És a háború tartama alatt szerzett tapasztalatok megtanítottak arra, hogy a most megmozgatott

tömegekhez valami kis enyhítéssel is hozzáférni, az egyes szenvedőnek, valamit is juttatni, szinte lehetlenség. Mint a forgószél által letépett levelek, messze-messze elsodorva szállingóznak ide-oda az emberek, szárnyak kellenének ahhoz, hogy őket utolérjük.

1. Bécs. Berlin. Fogolytáborok. Kudarc.

Ismét vissza.

Megérkezésem után Bécsben telefon útján tá-
láltam meg a küldöttség kiképzésével és indításá-
val foglalkozó közegeket és a kora délelőtt óráiban
feltapogatózva a hadügyminisztérium labirintu-
sain, a hadifogoly-ügy osztályába mentem. Bemut-
tatkoztam a teremben lévő Raabl őrnagynak, mint
az oroszországi küldöttség céljaira mozgósított
egyén és várakoztam a történendőkre.

A főszemélyek még nem voltak jelen. Kezdték
beszállingózni társnőim. A Monarchia változatos-
sága, sokoldalúsága tükröződött bennük. Gróf Stu-
benberg Károlyné élénk modora, szívjósága, élcés
szókimondása, maga volt a kedélyesség, melyhez
jól illettek alakjának nagy vonalai. Huszár Ando-
rine képviselte az észet, az akaraterőt, mely kira-
gyogott nagy kék szemeiből, egész érdekes egyé-
niségéből. Az ifjúság és báj lépett be Kinszky
Nóra grófnővel és az ifjúság elszántsága és játszi
kedélye is. Crouy Kunigunda hercegné, kit ezúttal
láttam először, szeretetreméltó higgadtságát hozta
közénk. Társnőim mindegyike a háború kezdete

óta működött kórházban és az e téren tanúsított önfeláldozás volt indító oka, hogy a jelen küldöttségben való részvételre kérték fel.

Német kollégáink közül is résztvettek az értekezleten ketten. Gagern Elisabeth bárónő és Basow Erika. Utóbbi éppen hazatért Oroszországból, hol mint az első küldöttség tagja működött és érdekes tapasztalatokat közölt velünk.

Végre beléptek báró Spiegelfeld az osztrák Vörös kereszt elnöke, Slatin kegyelmes úr, kinek török neve mögött hamisítatlan bécsi egyéniség és jókedv rejtőzött és Stutz von Hartenwehr ezredes, a hadifogoly-ügyek vezetője.

Elhelyezkedtünk a zöld posztóval borított, hivatalos kinézésű asztal körül és megkezdődött oktatásunk. Stutz ezredes buzgalommal és türelemmel adott elő. Finom arcvonásain, élénk, fekete szemében valami kitapinthatatlan szomorúság ült. Rendjelsor a mellén, megőszült haja a kárpáti harcokról beszélt. Talán most is jobb szeretne a harc-téren lenni, mint itt hölgyekkel vesződni? Jobb küzdeni, harcolni, mint az ezeket követő nyomorúságokkal foglalkozni. Vagy nem bízik a küldetés hasznában, vízcsepp a tengerben az egész? Ki tudja, mire gondol, miközben minket tanít és tekintete el-elmereng a távolban. A hadifogoly-ügy körül egész kis irodalom volt összeállítva számunkra. Magában foglalt ez gépírásos utasításokat, kimutatásokat, a panaszok felsorolását, tervrajzokat, egészségügyi könyveket és füzeteket, nemzetközi megállapodásokat, térképeket és sok apró nyomtatványt. A délelőtt és délután legtöbb órája ilyen

előadásokkal volt elfoglalva. A kevésbé fontos dolgokat csak úgy mellesleg, kora reggel vagy este, próbáltuk elintézni.

A hadügyminisztérium előzékenyen rendelkezésünkre bocsátott pontyzöld posztót, de viszont arra kötelezett, hogy varrassunk egyenruhát. A szabók az idő rövidsége miatt nehezen vállalták a munkát, szinte kérésre kellett fogni a dolgot, míg tekintettel a cél fontosságára, mégis előállították a katonai egyszerűséggel készült öltözeteket.

Egyik délelőttünket elfoglalta a kihallgatás, melyre Schönbrunnba, Zita trónörököséhez voltunk hivatalosak.

A régi idők nagyszerű előkelőségével és lakályosságával felruházott kastélyt az ébredő tavasz enyhe, mámorosító levegője vette körül, mikor odaértünk. Ragyogó napsugárral telt szobában vártuk trónörökösénket, miközben igyekeztünk megszokni az új egyenruhába, s az ehhez tartozó főkötő viselésébe, melyről hátul hosszú szürke fátyol lenggett alá, s melyet ezúttal viseltünk először.

Zita trónörökösne fesztelen kedvességgel és melegséggel társalgott velünk. Annyi büszkeséggel beszélte, mily kedves volt a kis Ottó főherceg, mikor Bécsben Lemberg visszafoglalását ünnepelték. Az ablakból kihajolva integetett és tapsolt kezecskéivel és a szél lengette gyönyörű, göndör fürtjeit. A nép ujjongva éltette a kedves gyermeket.

Miközben mi a trónörökösnel voltunk, német társnőinket királyunk maga fogadta kihallgatáson. Az óriási gondok és terhek között, melyek ősz fejére neheztedek, időt talált két igénytelen hölgy fo-

gadására, mely tettben azon fejedelmi udvariasság nyilatkozott meg, mely az emult idők nagy művésze volt.

A szállodába való hazatérés sohasem jelentette e napok alatt az otthon nyugalmanak feltalálását. A csarnokban, a folyosón, sőt nemritkán szobámban várakoztak azok, kiknek hadifogságban silylő családtagjuk volt. Megható szavakkal kértek mind arra, mi amúgy is az elvállalt működés hatáskörébe tartozott, és hoztak leveleket és fényképeket, kisgyermek első kezeírását, hajfürtöket, szárított virágokat, gyógyszereket, mindazt, mit az aggódo szeretet ilyenkor ki tud gondolni.

Szomorú volt azok látogatása, kik nem tudtak támpontot adni reményüknek, hogy valahol a messze távolban, talán ráakadhatunk arra, kiről már hónapok óta semmi hír sem érkezik.

A célszerű csomagolás, a bőröndök száma és nagysága külön megfontolás tárgyát képezte. Úgy hittem, hogy e kérdéseket már megoldottam, midőn egyik este, altiszt lép be hozzám és elég nagy csomagot nyújt át, a hadügyminisztérium részéről. Fényképezőgép volt, s hozzá 36 tekercs film. Másnap ugyanaz az őrmester jelentkezik, s a tegnapi-nál nagyobb csomagot hoz. Egész kis könyvtár: „Hogyan védekezzünk a malária ellen“, „A kolera és gyógykezelése“, „A kiütéses tifusz“, „A táborok fertőtlenítésének módja“, „A csatornázás elmélete“, „A genfi konvenciók“ és így tovább. Az adományok szellemi és anyagi súlya kezdett reám nehezenni. Harmadnap az őrmester ismét jelentkezik, s még nagyobb csomagot nyújt át: vagy 10 kilónyi

beírókönyv, levélpapír, boríték, másolópapír, ceruza, 2 tucat piros ceruza! Megvallom el sem tudtam oly irodai működést képzelni, melyben 24 drb piros ceruzát birnék elfogyasztani. Az őrmester azon kijelentése, hogy „a többit holnap hozom el“ végkép lesujtott. A hadügyminisztérium nyilván azon lovagias vágytól volt áthatva, hogy minél több hasznos holmival lásson el és bőkezűségében nem ismert határt. Szükségessé vált egy új bőrönd bevásárlása, melynek birtokában megadással vártam az utolsó ajándékot. Utipatika volt, melyben sósborszesz és lizol mellett kinin, aspirin, tanin, morfin és jodoform szerepeltek.

Utolsó este indulásunk előtt már későre járt az idő, midőn hazatértem. Szobámban, egyik karszéknben, mély álomba merülve idős hölgyet találtam. Ő is, mint már eddig is sokan, melegen lelkemre kötötte Szepticky gróf lebergi érsek sorsát, kit az oroszok főpapi méltósága dacára, vagy éppen amiatt, hurcoltak fogságba.

Április 14-én a reggeli gyorsvonattal indultunk Berlin felé. Stutz ezredes, báró Spiegelfeld és Raabl őrnagy kísérték bennünket.

A német határon a többi utasok részére rendkívül szigorú vámvizsgálatról felmentett küldött-ségünk hivatalos jellege, s az elmúlt napok lőtásfutása után pihenésnek tünt a vasúti kocsiban töltött nap.

Berlinben báró Bönigh kapitány fogadott a pályaudvaron és elhelyezett az Adlon-szállodában.

Ez a szálloda mindazzal a pazar fényűzéssel és felszerelések tömegével van megépítve, melyet

manap megkíván az újkor utasa. A léptek zaját mindenfelé elterülő vastag szőnyegek tompítják, a bútorzat célszerűsége, a vízvezetéki berendezések és légfűtési csövek sokasága, a személy- és podgyászfelhúzó, a legtökéletesebb kényelemmel veszik körül az érkezőt. Mindez azonban már nem újdonság, olyan ember előtt, ki megfordult Európa fővárosaiban, vagy fürdőhelyein. A mi számunkra új volt, ez utóbbi 24 óra alatt, az a hivatalos személyt körülvevő kényelem volt. Az a gondtalanság, mely abból származik, hogy a hivatalos személy minden szükségéről az állam gondoskodik, s ezen anyagiak élvezése mellett, még a szellemieket is biztosítja számára: a tiszteletet és előzékenységet, minden közegnek folytonos figyelmét. Ez az első tapasztalat ezen a téren, kétféle gondolatmenetet váltott ki belőlem. Az első, az a kívánság, minél előbb hasznos működés teljesítésével rászolgálni az élvezett kiváltságokra, melyekkel szemben mindaddig az érdemtelenség érzete szinte kellemetlen volt, s a ki nem fizetett adósság érzetével volt azonos. A másik gondolatmenet pedig annak megértése volt, mily veszélyt jelenthet a hivatalosság élvezése sok emberre nézve, kik, kivált ha hozzájárul a megszokás hatalma, talán könnyebben válnak meg elveiktől, mint amattól.

Reggel 10 órakor értekezletre voltunk hivatalosak a berlini hadügyminisztériumba. Ott találtuk német kollégáinkat, kik összesen hatan voltak. Négygyel közülök csak most ismerkedtünk meg. Bunssen Emma diakonissa volt, s e hölgyek ruházatát viselte. A többiek Horn Mathild grófnő,

Rothe Annie és Wentzel Anna Mária, hivatásos ápolónővérek voltak és közvetlen a harcterek mögött kiváló buzgalommal működtek eddig. Ruházatuk egyformasága, melyen bőven volt alkalmazva a vörös kereszt jelvénye, többféle kitüntetés és rendjel mellükön, oly egyformává tette megjelenésüket, hogy első pillantásra sok különbséget köztük tenni nem lehetett. Mindhárman fiatalok voltak és viruló kellemes külsővel bírtak.

A hadifogoly-ügyek vezetője Berlinben Friedrich ezredes volt. Jobb keze báró Bönigh százados, ki már tegnap este és ma is előzékeny szívességgel forgolódik körülöttünk. Segít neki Milensky százados, s még több fiatal tiszt. Mindnyájan társalogva várakozunk a főszemélyre, ki csakhamar be is lépett. Bádeni Miksa herceg középtermetű, vonzó külsővel bíró ember. Arcán valami lágyabb vonás, mint amilyennel Németországban rendszerint találkozni lehet. És szemeiből jóság ragyog ki. A harmincas évek delén túl lehet. Felesége által a királyi családdal, édesanyja által az orosz cári családdal van közeli rokonságban. E két körülmény hozta magával, hogy a jelen küldöttség körül fáradozik.

Ismét hosszú asztal körül foglaltunk helyet és Friedrich ezredes emelkedett fel szólásra. „A Fekete tengeren a múlt napokban sajnálatos eset történt“ — kezdte beszédét. — „A „Portugál“ nevezetű orosz kórház-hajót német torpedóromboló tévedésből elpusztította. A rajta lévő betegek, orvosok, ápolónők halálukat lelték. Emiatt most oly nagy a felindulás Oroszországban és különösen Pétervá-

ron, hogy a központi hatalmak küldöttségének jöveteléről tudni sem akarnak, s így a küldöttség egyelőre nem indulhat.“ Az ezután következő felszólalásokat úgyszólván nem hallottam, oly nagy volt a csalódás érzete, hogy lehetetlen az, mire oly buzgón s oly sietve készültünk. Beleélve magunkat fogóságban levő honfitársaink szenvedésébe, úgy tünt, mintha mindegyik értesült volna jövetelünkről és nehezen várná a látogatás napját.

Bádeni Miksa herceg egy kis biztatással vigasztalt meg. Bejelentette az értekezlet végén, hogy ő már sürgönyözött nagynénjének Mária Feodorovna anyacárnénak, a küldöttség érdekében, s minthogy az egész ügy keletkezését neki köszöni, bízik benne, hogy módját fogja találni az akadályok elhárításának.

Ennek dacára a csüggedtség és feleslegesség érzetével ballagtunk vissza a szállodába.

Délután felkeresett bennünket báró Bönigh százados és felvetette azt az eszmét, nem volna-e kedvünk néhány németországi fogolytábort megtekinteni, már csak azért is, hogy rendelkezünk valamilyen tapasztalattal ebben a szakmában, arra az esetre, ha majd Oroszországban hivatalosan látogatjuk a hadifoglyokat. Örömmel fogadtuk az indítványt. Másnap pontosan elkészülve már 7-kor reggel vártuk báró Bönighet, mind az öten a szálloda csarnokában.

Az utazás, a hivatalos utazás, igazán nagyon kellemes. Az automobilból a gyorsvonatba, onnét ismét kocsiba, közeg, pénztár és pénztárca egyelőre nem létezik számunkra.

Rendeltetésünk helye, ezen az első napon, Wittenberg volt.

Már a délelőtt óráiban értük el a régi érdekes kis várost. Székesegyháza, mely a XV. század végén épült nemrég teljesen kiújított. A fakapuk helyett ércapuk díszlenek homlokzatán, rajtuk a Luther által 1517-ben kifüggesztett 95 tétel, latin nyelven, ércöntvényben. Bent nyugszanak Luther, Melancton és az itt akkortájt uralkodó szász fejedelmek némelyike. Sírjaik a kőfaragás méltóságos rideg pompájában dacolnak az idők múlásával. A városházán érdekes leletek a 30-éves háború idejéből. A régi kolostor, az emléktáblákkal megjelölt házak, mindmegannyi emléke a múltnak, egy-egy darab történelem.

Kifelé menve a fogolytábor felé, párhuzamot vonhatnak gondolataink a múlt és jelen között. Régen innen indultak ki a reformáció világrendítő hullámai. Most a hullámozó világ veti ki ide hajótörötteit. Régen itt volt a kezdet, most itt van a nagy küzdelmek utolsó felvonása. 10,000, vagy még ennél is több fogoly befogadására alkalmas kátránypapír és deszkaváros van felépítve a városon kívül. Az egész telepet duplasor szeges drótsövénnyel veszi körül. Vannak itt angolok, belgák, franciák, oroszok. A Németországot mindenütt jellemző rendkívüli tisztaság és rend nagy arányokban nyilatkozik meg az ilyen telepen. A háború elején azonban itt is oly nehézségekkel küzdöttek, hogy 4000-re teszék a kiütéses tifuszban meghalt foglyok számát. Most a fertőtlenítő, fürdő, konyha, raktár, mind olyan, hogy bármilyen kényesen tartott intézet,

vagy kórház nem lehetne különb. A telepnek külön pénze van, mellyel a foglyok vásárolhatnak. Postahivatal cenzurával, egész seregével a tolmácsoknak, külön épületben működik. A csomagátvizsgálásra külön ügyosztály van. Itt több egyebek között mutatnak egy csomagban érkezett kenyeret, melynek belsejében ügyesen volt elrejtve egy parányi üveg, s benne egy korty pálinka. De a szesz tilos lévén a fogolytáborban, címzett nem kaphatja ki a neki szánt ajándékot. Elérzékenyülve fogadtam a kis üveget. Csak az igazi, nagy szeretet képes ilyen apró leleményességekben megnyilatkozni. A tábor parancsnoka s vagy öt segédtsízt a legnagyobb előzékenységgel vezettek ide-oda a nagy telepen. Jöttek-mentek körülöttünk a szürke és barna egyenruhák minden árnyalataiba öltözött emberek. Takarítottak, súroltak, sepertek, poroltak, vizet hordtak, mostak, főztek, s mindezt az e célra külön rendelkezésre álló, kitűnő eszközök és gépek segítségével. Közéjük vegyültek a színtelenség ugyanazon jellegével azok, kik őrizetükkel voltak megbízva. Ezek is, azok is egy-egy szám az emberiség nagy raktárából. Semmi egyéb.

Az elismerés kifejezése volt az udvariasság által ránk parancsolt kötelesség. A tavaszi friss levegőben, éltető napsugárban kellemes sétává alakult ez a szemle, a gondosan felkavicsolt terepen úgy esett a járás, mint jól tartott kert utain. És mégis, mintha valami óriási rabbilincset kellett volna hurcolni, olyan súly nehezedett a szívre, a lélekre.

Hogyis mondta Petőfi: „lassan hervadni el,

mint a virág, melyen titkos féreg foga rág“ ... Ez volt az a gondolat, melyet át lehetett érezni e nagyszerűen rendezett és igazgatott világkatasztrófa közepén. És itt lehetett igazán és forrón áhitozni, a gyönyörű költemény további versszakáival: „Legyek fa, melyen villám fut keresztül, vagy melyet a szélvész csavar ki tövestül“.

Az első látogatás a fogolytáborban befejeződött.

Hálásán köszöntük a német tisztek kalauzolását és hálásak voltunk báró Bönigh századosnak e látogatás lehetőségéért. Csakugyan olyan dolog ez, melybe bele kell edződni.

Az esti vonat Torgau városig vitt. A társaságban való utazás megtette kedélyeinkre rendes, felvidító hatását. Torgauban már sötétedett, mire megérkeztünk. A kitűnő kövezettel ellátott utcákon, majd téren végigmenve, a házak ónémet homlokzatait vettük ki, amint körvonalaik kirajzolódtak a homályos szürkességű égen. A fogadó egyszerű, de nagyon takaros volt. Minden szobában nagy, fehér cserépkályha, s az ágyakon takaró helyett óriási kiterjedésű és súlyú, fehér dunyha. El sem tudtuk képzelni, mivel lehetnek töltve ezek a dunyhák, hogy ennyire nehezek. Hogy toll nem volt bennük, az bizonyos. Valószínű, hogy fagyapóttal voltak megtömve. Nagyszerű alaposságuk teljes elismerése mellett, alkalmasabbnak tűnt köpenyeinkkel takarózni.

Torgau városa körül sok háborút vívtak régen. Nagy Napoleon, mikor erre hömpölyögtek hadai, elrendelte, hogy Torgaut meg kell erősíteni.

S ezért még ma is jókarban lévő várak, lőrésekkel ellátott falak, mindenféle erődítések veszik körül. E várakban vannak most elhelyezve a hadifogolytisztek. A felügyeletet nagyon megkönnyíti, hogy a különálló várfalról a legkisebb jövés-menést a vár belsejében, észre lehet venni.

Mikor reggel meglátogattuk az egyik várat, éppen gyülekezésre trombitáltak. Özönlöttek mindenfelől a tágas udvarba a fogoly tisztek. Ott sorokban álltak mindnyájan, mialatt egyik német tiszt megszámolta őket. Ez a napirendhez tatózott és indokolt volt a számos szökési kísérlet miatt. A franciák piros és kék festői egyenruhája volt itt többségben. De voltak szépszámmal oroszok és belgák is. Összesen vagy 500 tiszt, köztük 3 tábornok. Járkáltak fel s alá, miközben mi megszólítottuk egyiket-másikat, beszélgettünk velök. Fájdalmas korlátozásnak tünt a fogoly tisztek előtt, hogy a mindössze néhány négyszögöl kiterjedésű udvart sohesem hagyhatják el. Minthogy Németországban egy négyzet kilométerre 145 lakos jut, s mostanában már másfél millió fogoly részére is kell helyet találni, nem meglepő, hogy ezek részére sétahe-lyek nem állanak rendelkezésre.

Néhányan, különösen az oroszok, keservesen panaszkodnak a cukor hiánya miatt. Honnan lehes-sen cukrot szerezni hadifoglyoknak ott, hol már a gyermekek is zacharinnal élnek?

A szobákban sok művészi foglalkozásnak jeleit láttuk: festmények, rajzok, agyagból készült dom-borművek, szobrok heverték mindenfelé. Szeren-csés ilyen helyen az, kinek valamilyen tehetsége

van és annak irányában tud foglalkozni. Végigjártuk a berendezésükben egymáshoz hasonló várakat. Egyik helyen nagy kitartásra valló szökési kísérlet nyomait mutatták. A szoba padlója egyik deszkájának kimozdításakor egész alagut tűnt elő. Lassan, éjszakánként dolgoztak rajta ketten, vagy hárman, míg csaknem elérték a külső várfal külső oldalát. Utolsó nap fedezték fel hetek és hónapok munkáját. Szökési kísérlet hadifogoly életében bűntény, mely elzárással bünhődik.

A délután korai óráiban búcsúztunk el, a minket előzékenyen kísérő német tisztikartól és rövid utazás után Casselbe érkeztünk. Szép nyaralóhelye van a német császárnak Cassel mellett. A várost uraló magas dombok egyikén fekszik, neve Wilhelmshöhe. Szabad délutánunkat e kastély megtekintésére fordítottuk.

Félkörben épült hatalmas épület, nagy fényvel berendezve, mely szépségét leginkább fekvéséből meríti. Gyönyörű erdő és heglánc veszi körül. Bámullatra ragadják az embert a Gueneri által épített vízművek, melyek az antik római világ hasonló építményeivel versengnek. Hatalmas víz-esések mindenütt, zúgva veszik körül a kastélyt, s rohannak lefelé a remek kerten keresztül. A homlokzat e'ött óriási vízszugár 54 méter magasságban szökik ég felé.

Sétaközben báró Bönighgel társalogtunk. Elbeszélte, hogy 1915 őszén, a Németországba utazó orosz hölgyküldöttségnek tagjait kísérte. Az egyik hölgy Szamszonoff orosz tábornok özvegye volt. A tannenbergi csata alatt Szamszonoff vezérelte az

orosz hadseregnek azt a részét, mely a mocsarakba szorítottatott, és ott teljesen megsemmisült. Midőn a tábornok felfogta a katasztrófa nagyságát, golyót röpített fejébe s azonnal meghalt. Özvegye a szemleút befejezése után megkapta az engedélyt, hogy férje holtteste után kutasson, s ha megtalálja, hazaszállíthassa, erre a szomorú útra báró Bönighet rendelték melléje kíséreeül és segítő-társul. Hosszabb keresés után sikerült megtalálni Szamszonoff tábornok tragédiájának színterét. Itt azután több kiásott hulla között báró Bönigh maga állapította meg a személyazonosságot, nemcsak a rajta levő érem és tárca feltalálásával, hanem felesége kívánságára a bal fogsorra alkalmazott aranyhid és korona kivevésével is, mit nagyon érthetően élete felejthetetlen és borzongató emlékei közé soroz.

Estefelé a város utcáin menve, levett kalappal szólított meg valaki; azt kérdezve, kik vagyunk, honnan jövünk. Miután kíváncsiságát mindenképen kielégítettük, azzal bókoltt nekünk, hogy szép ruházatunkról ítélve, mindjárt arra a gondolatra jött, hogy nem lehetünk németek!

Másnap már kora reggel kifelé kocsiztunk a városból az óriási fogolytábor felé. Talán husz vagy harmincezer ember befogadására készült telepről volt itt szó. A parancsnok maga vezetett mindenfelé. Szegénynek nagy szomorúsága volt: saját fia francia fogságban volt és napi munkája közegett soha egy percig sem tudott attól a gondolattól szabadulni, vajjon milyen sora lehet ott neki? A szakmának alapos ismerete kevés olyant hozhat magával, mi egy szerető apai szívet megnyugtató

hatna, bármennyire is bámulni lehet ilyen helyen mindent, mivel néhány hónapi munka után lehetővé válik sok ezer ember tető alá jutása, egészséges ellátása. Casselben olyan fürdő állt a foglyok rendelkezésére, milyent méltán megirigyelhetne akármilyen virágzó község. Olyan mosóda, milyenel csak az újkor nagy szállodái és kórházai bírnak. Miközben a deszkafekvőhelyekkel berendezett pajtákat látogattuk, egyikből megkapóan szép ének hangzott ki. Hátramaradtam, hogy jobban hallhassam. Már a nagyhét napjait jártuk. Szerda volt, s a lassú, bánatos, vontatott énekben reáismertem Jeremiás siralmaira. Hány nemzedék nőtt fel, a nagy próféta óta, kik hallották a kereszténység legnagyobb ünnepekor minden évben felhangzó, megindító versszakokat, és nem értették a hazátlanok, a rabságban sinylődők keserves, mély panaszait. De most már milliók értik. Értjük mindnyájan. Az ablakon bepillantva, az éneklők arcain nagy könnycseppeket láttam végiggördülni.

A próbaszemleút végét ért. Az esti gyorsvonat beröpített Berlinbe. Miután ott értesültünk arról, hogy Oroszországból megérkezett az anyacárné sürgönyválasza, melyben a küldöttség indulását néhány hét leforgása után helyezte kilátásba, a következő reggelen széjjelrebbentünk, nem akarván a szükségesnél tovább terhelni a német vendégszeretetet, s otthon kivántuk megvárni az újabb felszólítást.

2. Indulás. Bécs. St. Pölten. Berlin. Kopenhága. Benyomások.

A tavasz legszebb ideje május és június első fele is elmúlt már, s még mindig nem érkezett semmi hír, mikor indulhat küldöttségünk. Végre június 16-án sürgönyt kaptam, a Magyar Vöröskereszt Egylet vezetőségétől, hogy június 20-án legyek Bécsben és jelentkezzem a hadügyminisztériumban.

Már ringtak a még zöld és virágzó kalászok a magyar földeken, mikor másodszor indultam el a nagy útra.

Délelőtt 9 órakor a nevezett napon ott voltunk a hadügyminisztériumban mindnyájan, kik itt áprilisban szoktunk volt gyülekezni: társnőim. Stutz ezredes, Raabl őrnagy és báró Spiegelfeld. Ezekon kívül Zedlitz és Urban tábornokok is, mert ez az összejövetel ünnepélyes jellegű volt. A hadügyminisztérium dísztermében gyülekeztünk, melyek mennyezetét és falait dús aranyozások, fényes csillárok és szép festmények borítják.

Az ünnepélyesség jellege azért volt megadva, mert jelenvolt öt dán úr, kik a mi kíséretünkre vállalkoztak. Utazásunk részletes körülményei csak most jegecesedtek ki.

Ugyanis már az első küldöttség útbaindításakor az ellenséges hatalmak abban állapodtak meg, hogy egy-egy semleges állampolgár kíséri a küldöttség minden egyes tagját, hogy támaszára és segítségére legyen ellenséges földön, s egyszersmind,

mint részremlajlatlan bírálja el a hadifoglyok helyzetét, a panaszok és kérelmek jogosultságát. Dánia vállalta magára e kísérői szerepet. Mindenkörü és rangú független férfi ajánlkozott polgárai közül, hogy egyidőre odahagyva hazájukat, családjaikat és személyes érdekeiket, segítsenek s több millió ember sorsának megkönnyítését célzó működésben.

A szükséges útbaigazítások felvétele céljából a mi kíséretünkre kiszemelt öt dán úr Bécsbe jött és ezúttal kínálkozott az ismerkedés alkalma.

Stutz ezredes, miután a bemutatás megtörtént és helyet foglaltunk, néhány szíves szóval köszöntötte őket. Majd áttért utunkra vonatkozó magyarázatokra, melyek már nem voltak újak előttünk. A figyelem nem is volt valami feszült: szemügyre vettük idegen útitársainkat. A vezető közöttük, rangra nézve az első, Arendrup tábornok volt. A katona feszes tartása, angol gentleman modora és ruházatával párosult megjelenésén. Meyer ezredes arcának felét hegyesen végződő fehér szakáll borította. Ennek dacára vonásai nagyon ismerősek voltak; erősen emlékeztettek az Igéret földjére. A velök szemben ülő Fogh és Krieger kapitányokról az első benyomás a rendkívüli jóltápláltság körül forgott, s az ezzel járó megelégedettség és lelki nyugalom volt észlelhető. Fenger hadnagy, nyájas, pirosarcú fiatalember volt. A katonai rang mindnyájuknál tartalékos állapotra vonatkozott. Stutz ezredes előadásának végén feltette a kérdést, ki kivel fog utazni? Kellő tapintattal a véletlenre bíztuk a döntést. Hiszen egyelőre ugyis mindnyájan

együtt maradunk. Ezután megpróbálkoztunk a társalgással, mely kissé nehezen ment, mert nem igen beszéltek folyékonyan sem németül, sem franciául. Csupán Arendrup tábornok birta kitünően az angol nyelvet.

A dán urak távozása után a megszokott bizalmas körben kedélyeskedtünk. Kinszky Nóra grófnő megkérdezte Stutz ezredest, szabad-e magához venni a dán urak jegyzeteit, melyeket az előadás alatt csináltak, de az asztalon felejtettek. Stephanskeller, Sacher, Ronacher, Demmel voltak címeikkel feljegyezve. Bécs városa e kiváló helyiségei, mint tudjuk, csak a helyben tartózkodókra birván fontossággal, a jegyzetek a messze útra haszonnal nem bírtak.

Délben a Grand Hotel egyik termében fényes ebédünk volt, melyen az értekezleten jelen voltakon kívül Lerche, bécsi dán követ és Revertera Annie grófnő is hivatalosak voltak. A kitünő étsort az udvarias pohárköszöntők egész sora fűszerezte. A kedélyességnek mindennek dacára sok akadálya volt. Báró Spiegelfeld elmés és élénk társalgásába minduntalan belevegyültek politikai hangok, melyek élet rendesen a magyarság ellen fordította. A dán urak, miután kissé belemelegedtek a helyzetbe, egyre-másra hangoztatták, hogy az osztrákok vagy magyarok kedvéért szívesen, de semmiért a világon nem vállalkoztak volna erre a szerepre németek kíséretében. Ez a meddő bók, különösen magasrangú katonatisztek jelenlétében, rendkívül feszélyezően hatott. És dissonantia volt maga a fényes virágos asztal összeköttetésben azzal az üggyel,

melyre magunkat szentelendők voltunk. Fogalomzavarnak tünt, hogy a mostani helyzet bármilyen ünneplésre adhat okot.

Másnapra a Sankt Pölten mellett fekvő fogolytábor megtekintése volt tervbe véve. Hivatalosan alkalmat akartak nyújtani a dánoknak arra, hogy megismerkedjenek a fogolyüggyel. Minket, a hölgyeket, is felszólítottak, vegyünk részt a kiránduláson. Minél több tapasztalatot óhajtván szerezni szakmámban, azonnal vállalkoztam, mely ügybuzgóságot megbántam, mert társnőim közül egyik sem jött, de már visszalépni nem lehetett.

Reggel 7-kor indultunk. Stutz ezredes, Melzer és Raabl őrnagyok s a dán urak. A hőség igen nagy volt, s ennek, valamint a körülöttem szünet nélkül sűrű füstöt öntő öt vagy hat szivarnak tulajdonítottam a csüggedtség érzetét, mely az utazás alatt erőt vett rajtam. De valójában azt hiszem, hogy környezetem új tagjaival még nem találtam meg a kellő összhangot. Az éjszaki vidékek szülőtteinek egykedvű nyugalma megszokni talán a legkedvezőbb körülmények között sem könnyű. A háború okozta érzékenység és elszigeteltség hatása alatt, nagyon is idegen az, aki velünk nem érez. A dánok nem éreztek velünk. Rokonszenvük ellenségeink csoportjába sorozta őket, s ez érezhető volt. Lassan mult az idő a sankt-pölteni állomásig.

A tábor szemléletében azok után, miket Németországban láttam, semmi sem volt új számomra. Egyforma mintára épülnek most mindezek a deszkavárosok, s ugyanazon kitűnő felszerelésekkel láttatnak el, akár a kórház, akár a fogolytábor

céljait szolgálják. A spratzern-i tábornak mégis voltak előnyei. Gyönyörű fekvése volt. Magas hegyek által övezett fensíkon. Remek fenyvesek látszottak mindenfelé. Pompás friss levegő volt a nyári hőség dacára s az egész telep úgy fel volt kavicsolva, hogy az Alpesekről fújó szél sem találhatott sehol sem port, sem szemetet.

Itt az otthoniasság érzetével sokkal szabadabban mozogtam, mint Németországban. A legkisebb részletig megtekintettem mindent. Valóban mindenre kiterjedő gondossággal, katonai rend s pontossággal volt kezelve minden. Az egyenruhákat külön szabóműhelyekben vasalták, foltozták. A fürdőnél szappan állt a foglyok rendelkezésére, borbélyok hetenkint nyírták és borotválták őket. A fekvőhelyeken 2—2 pokróc jutott egy-egy foglynak. Hosszas volna felsorolni mindazt, ami ezen a telepen megvolt. Az egész Monarchiában munkákra alkalmazott foglyok kétségkívül nagyrészt annak köszönik egészségüket, hogy a harctérről jöve itt hetekig és hónapokig alapos tisztaságban és rendezett körülmények között élhettek, s ha betegek, rendes orvosi kezelésben és ápolásban volt részük.

Az oroszok Spratzernben teljesen tudatában látszottak lenni sorsuk kedvező körülményeinek. Derült nyugalommal néztek a látogatókra. Csak a tea, az ő kedves, nélkülözhetetlen teájuk, az bizony rossz volt, mert eperfalevélből készült. De azt még a legegyszerűbb muszi is megértette, hogy Bécs alatt mostanság, annyi tealevél, mint amennyire szükség volna, nem lehet.

A parancsnok, Schreiber ezredes rokonszenves

ember volt. Jelét adta velem szemben, hogy bele tudja magát gondolni más ember helyzetébe. Ebéd után rendelkezésemre bocsátotta irodáját, hogy a nap legmelegebb szakában egy kis pihenőt tarthassak. Délután 5 órakor utaztunk visszafelé.

Junius 23-án a dán urakkal együtt indultunk el Berlin felé. Ott csak egyetlen napot töltöttünk, mely jobbadán német társnőim körében telt el. Küldöttségünkhöz ők és az ő kíséretükre vállalkozó hat dán úr csatlakozott, összesen most már 22-en voltunk. Rendeltetésünk következő helye Kopenhága volt. Az egész Európán keresztül húzódó harc vonal szükségessé tette, hogy nagy kerülő úton érhessek csak el Oroszországot, mely körülmény tapasztalatainkhoz sorolta Dánia és Svédország megismerését is. Ezek a semleges államok sokat fáradoztak a hadifoglyok ügyében és a velük való személyes érintkezés több szempontból könnyítette és előmozdította küldetésünk munkáját. A pályaudvarra kikisértek: gróf Moltke dán követ, Gröben grófné, több jótékony német egyesület elnöknője, báró Bönigh és Milensky kapitányok meg kollégáink rokonai. A mindenre kiterjedő német gondosság gyönyörű piros rózsákkal és mindenféle kitűnő útravalókkal látott el.

A bucsúzások mind sápadtabbá lettek. Hovatovább elhalványodott a távol ködében az, min függ a szív. Először elhagytam az otthont és családom tagjait, azután ismerőseinket és fővárosunkat, azután a hazát, végre a Monarchiát és most még szövetségeseinket is.

A Warnemünde felé menő vasút elég sívár tá-

jakon vezet át. Németország erre felé nem rendelkezik termékeny földekkel. De a tenger hatása mindig ugyanaz, bárhol is érjük el: a nagyszerű és végtelen fogalma járja át az emberi lelket.

Az utazás, a maga változatosságaival, kétszer hajóra átszállással a Szundokon át, egész napot vesz igénybe. A természet bámulását kisebb anyagi gondok váltották fel. Mindenki aggodalommal leste, bőröndjeinek és málháinak átrakását. Podgyászunk, alföldi fogalmak szerint, tekintélyes dombnak volt nevezhető, s 22 aggódó szempár sem volt képes úgy megőrizni, hogy egyikről másikról ne hiányozzanak a bőrszíjak.

Az 1866-ban Németország és Dánia között Schleswig-Holsteinért vívott háboru után áthidalhatatlan ellentét érzete maradt vissza a dánokban, s ezen csodálkozni nem lehet. A németek óriási fel lendülésük magaslatáról sohasem mérlegelték a keserűség barázdáinak mélységét, melyeket maguk szántottak bele más nemzetek szívébe. Mikor vonatunk már bent járt Dánia nagykiterjedésű, a tavasz üde zöldjében pompázó legelői között, melyeken szarvasokra hasonlító nagymennyiségű jószág legelt, megleptek bennünket a Németország irányában rendes közökben alaposan felhányt lövészárkok és drótakadályok. A német nővérek egészen fel voltak háborodva a semlegesség e szokatlan jelein. Érdeklődtem útitársaim egyikénél és kértem, adjon némi felvilágosítást hazájának helyzetéről.

„Folytonos fenyegetésnek vagyunk kitéve,“ — mondá útitársam — tényleges százados; Németország fogadkozik, hogy máról-holnapra megszállja

Dániát 100.000 emberrel. A dán haderő körülbelül ugyanennyire becsülhető. Anglia azzal fenyeget, hogy összelövi Kopenhágát és megsemmisíti kereskedelmünket. A megállapodás most az, hogy valamelyes élelmiszert adhatunk Németországnak szén ellenében, de jaj, ha egy deka vajjal több megy, mint ami ki van kötve. A többi megy Angliának. Mukkanni sem merünk. És még így is ki tudja, mi lesz. Szóval a világháboru mindenkit alaposan szorongat és múlnak az évek, sem erre, sem arra. Már jobb volna tényleg harcolni.“

Erről a nézetről lebeszéltem. Nem tréfa az, mikor mennek a menetszázadok és nem jön vissza más, csak roncs.

Kopenhágában egy Phönix nevezetű szállodában helyeztek el, mely valami régi családi házhoz volt hasonló. A szolgák roskadozva hordták fel podgyászunkat és annyira sürgölődött körülöttünk mindenki, hogy azt a benyomást nyertük, mi töltjük meg az egész szállodát, sőt még a várost is. Akármerre jártunk, minduntalan talákoztunk küldöttségünk tagjaival.

Első teendőnk volt itt megismerkedni azokkal, kik a Vörös kereszt keretében a foglyokért fáradoztak. Dithmer, a Vörös kereszt elnöke, udvariasan meglátogatott és megadta az útbaigazításokat. A hadifoglyok egész óriási postája, levelek, lapok, csomagok, pénzutasványok, itt menvén keresztül, egész sereg embert foglalkoztatnak s külön irodahelyiségek vannak e célra berendezve.

A saját érdekünkben történendő pénzváltási

és átutalási műveletekben Hénius konzul volt segítségünkre.

Tartózkodásunk második napján kihallgatáson fogadott a dán királyné. Arendrup tábornok, küldöttségünk vezetője, kísért bennünket a királyi palotába. Középkorias kinézésű, szürke kőből alkotott épülettömb ez a palota, mely előtt hatalmas kőből faragott oroszlánok állnak őrt. A tágas előcsarnokban Grevenkop-Castenskjöld főudvarmesternő, alacsony termetű, kedves, eszes aggszűz, fogadott minket s elvezetett egy tágas terembe, hol félkörben álltunk fel. Máris környékezett a koronás főkörül áradó vontatottság. A királyné körülbelül 35 éves, barátságos jóakarattal és keresetlenséggel üdvözölt minket és „cercler” tartott, vagyis egyenként és rang szerint szólított meg egymásután. Aki ismeri a fogadtatásoknak ezt a formáját, tudja, hogy ez minden értelmes, vagy érdekes társalgást kizár. Waldemár herceg, a király nagybátyja és az anyacárné testvére, a királyné mellett állott és szintén társalgott velünk. Ő is sok hadifogolynak tett szivességet sürgönyeik továbbítása által. A társalgás német nyelven folyt. A magas polcon levők helyzete nem könnyű: a dán királyné a német trónörökös nővére, édesanyja orosz nagyhercegnő, de azért persze sem erre, sem arra egy kérdést, vagy üzenetet nem adhat.

Különben is érezhető itt mindenütt az alapos kimértség, a mi kezelésünkben. Senki, sem a legnagyobb, sem a legkisebb, nem merné magára venni, hogy túllépte azt a mértéket, mellyel a központi hatalmak küldötteinek itt mérni szabad.

Egy kis sziget a Magyar hazából volt számunkra gróf Széchenyi Dénes követünk háza, családi köre. Sok szívességekben és kedves ünnepeleltetésben is volt részünk általa, pompás ebéd alakjában, melyen résztvettek követségünk tagjai: báró Franz, Nicolas Juristowsky, Orchenski, továbbá Gravenkop-Castenskjöldné szül. Wernhard bárónő és dán kísérein. Az asztalon oly gyönyörű virágok voltak, milyeneket még sohasem láttam. Dánia gyakran borult, de enyhe ége alatt oly színpompák fejlődnek, a rózsaszínek és kéknek olyan árnyalatai, melyek inkább a hajnal hasadását, vagy az augusztusi eget juttatják eszünkbe, mint rendes virágok színeit.

Junius 30-án gróf Moltke berlini dán követ felesége, eljött automobilon és gróf Stubenbergné és Kinszky Nóra grófnő társnőimmal kivitt villájába, hol kis fiával tölti a nyár egy részét. Paradicsom szerű kertek mellett haladt útunk, százados fák, zöld pázsitok, virágok, le egész a kék habok mosta partig. Közbe-közbe gyönyörű épületek, félig villa, félig kastély, az építészet minden modorában. Egy ilyen tündérlak előtt álltunk meg. Bent a kedves szép háziasszony vendégszeretete, a szép tágas szobák, a csend, hűvösség, nyugalom, úgy vett körül, mint valami rég nem érzett ujdonság. Hogyan? Hisz alig tíz napja, hogy elhagytam a csendes ottont, a falusi magányt, a szellőben zúgó nagy fákat, a kalásztól hullámzó földeket, s már oly messze tűnik mindez? Az érzés nem a kalendárium szerint számít. S képzeletben már rég azokkal voltam, kik távol utakon hányódnak hidegben, melegben s akik

rég nem ismerik már azt a fogalmat, hogy „otthon“.

Látogatóink közé tartoztak kísérőink családtagjai is. Egyik-másik feleség láthatóan nehéz szívvel és aggályokkal bocsátotta urát a nagy útra. Háborút nem viselő államban ez a vállalkozás hősiességszámba ment és mi igyekeztünk is, mint ilyet értékelni, amennyiben az elismerés és hála ezt tőlünk kívánta. De saját hazánk fiainak hősiességére, más hőmérőt állított erre nézve szíveinkbe.

Egy alkalommal egy dán hölgy kívánt megismerkedni társnőink közül azzal, ki férjével fog utazni. Az illető nem lévén otthon, én mentem le a társalgóba. Itt a hölgy melegen lelkemre kötötte, figyelmeztessenem a távollevőt, hogy férje reggel fel sem tud öltözni, ha mindent ki nem készít számára és ahogy mondá, harisnyái is egyre rongyosak, ha folyton gond nincs reájuk. A háziasszonyi teendők ily tökéletes átruházása valóban oly kevésbé volt összhangban fiatal társnőm ragyogó egyéniségével, hogy alig bírtam a kellő komolyságot színlelni.

Elkövetkezett a búcsúzás is, este 7 órakor. A parton ott voltak követségünk tagjai, Dithmer, a Vörös kereszt elnöke, kísérőink rokonai és mindnyájan számtalan, kedves figyelemmel árasztottak el. Mindegyikünk csokoládékészlete már anyira szaporodott, hogy egy jómódú család évi szükségletét fedezhette volna békében.

Az éjszakai tájak csodálatos fehérségű esti világítása borult már a partra, s a nyugvó tengerre, midőn lassan eltávolodott hajónk Malmö felé.

3. Stockholm. A finn határ. Bizalmatlanság. Szt.-Pétervár.

A száguldó vonat Stockholm felé vitt. Az est homályában még kivehető volt Upsala városa. Ódon, tömör templomának tornya, gótíves csúcsaival, hallgatagon és komoran mutatott ég felé. Uhland ismert szép balladájának strófái vonultak át emlékezetemen. Azután reánk borult az éj.

Reggel már a stockholmi nagy pályaudvarba robogtunk be, hol gróf Desfours, az osztrák-magyar követségnek tanácsosa, várt. Belemerültünk újból a nagyváros hétköznapiságába és mindenütt egyforma nyüzsgésébe. Automobiloc röpítettek az óriási szállóig, s ott a lift, a telefon, a szőnyeges folyosók és éttermek birodalmában el voltunk látva mindezzel. Nyitott ablakom előtt a királyi palota, XII. Károly király remek lovasszobra, s előkelő komoly házsorok pompáztak. A tenger mély fjordszerű bevágással hatol a város közepéig.

Délfelé a kedélyek egén már felhők tornyosultak. A főszemélyek között nézeteltérés merült fel, mely tekintettel arra, hogy együttes utazásunk második állomásán voltunk csak, elég aggasztó tünetnek mondható. Arról volt szó, maradunk-e néhány napig Stockholmban, vagy azonnal utazunk tovább. Arendrup tábornok kijelentette, hogy ragaszkodik ahhoz, hogy ma az esti gyorsvonattal induljunk. Bassow Erika nővér, kinek első oroszországi útjakor alkalma volt meggyőződni, meny-

nyit tettek a svédek a mi embereinkért, s mily érdeklődéssel vannak az egész fogolyügy iránt, annak adott kifejezést, hogy már maga az udvariaság azt követelné, hogy néhány napot itt töltsünk. Nézetéhez a többi német nővér is csatlakozott annál inkább, mert délben üzenet érkezett a királyi kastélyból, hogy a király és Ingeborg hercegné kihallgatáson óhajtana fogadni. Társnőim jobbadán tartózkodtak a nézetnyilvánítástól. A német nővérek és a tábornok azonban ebéd alatt kissé összerugták a patkót.

Az emberiség sorsában oly nagy szerepet játszó féltékenységnek küldöttségünk körül is akadt tere.

A svédek a skandináv népek között a legbüszkébbek, leghatalmasabbak. Szép történelmi múltjuk, országuk kedvező fekvése, harcias szellemük, nagy műveltségük folytán olyan függetlenséget vindikálnak maguknak, milyenre a többiek igényt nem tartanak. E nemes népnek egy örökös ellensége van, az orosz, ki hosszú évek ádáz harcai árán kiszorította őt is birtokaiból, elszakított tőle vele faj- és nyelvrokonságban élő néptörzseket azért, hogy szabadon uralhassa a tengerpartot. Emiatt a svéd rokonszeny háború esetén az oroszok ellen küzdő népek felé fordul szükségszerűen, és alig képzelhető el olyan szövetségcsoporthozulás, mely a svédeket az oroszokkal látná egytáborban.

Igaz emberbaráti érzésük, mindjárt a háború elején az orosz fogságban sinylődők felé fordította figyelmüket, s ők voltak az elsők, kik érettük cselekedtek. De éppen ezért, egy kis féltékenység is

merült fel dán uraink részéről. A dánok büszkék voltak arra, hogy küldöttségünket ők vezetik, s minthogy a hadifogolyügy körül úgyis kiválóan működő svédek, kivehették már az elismerésből is az oroszánrészt, ezúttal nem akartak beleegyezni, hogy őket hosszabb látogatás és kihallgatások által a pártfogó szerepéhez juttassuk.

Arendrup tábornok elhatározásában szilárd maradt, s este 7-kor elutaztunk Stockholmból.

Múlt az éj, a nap, s ismét az éj, s gyorsvona-
tunk mindig ugyanegy tájon látszott járni. Közép-
nagyságú hegyek, fenyőerdők, néha-néha egy-egy
bükk- vagy nyirfaberek, sok tó, nagy folyók, gyors
patakok, vízesések, hideg, rideg vidék. Itt-ott fel-
csillan egy-egy sötétpirosra festett, takaros há-
zacská, fehér ablakkeretekkel. Éjjel nincs sötét egy
percig sem. Közeledünk az északi sark tüneményé-
hez, a soha le nem nyugvó naphoz. Július 2-áról
3-ára virradó éjszaka, 11 óra 35 perckor nyugodott
a nap. Soká, mintegy óriási vérvörös korong meg-
állni látszott a láthatár szélén, azután lassan elme-
rült, hogy rövid idő múlva ismét fölfelé emelked-
jék.

Délelőtt megérkeztünk Haparandába. Kicsiny,
faházás város ez. Az állomás mellett a csererok-
kantak befogadására készült faépítménnyel. Mikor
kiszálltunk, nyájas, fehér kötényű svéd leány, kar-
ján a Vörös kereszt jelvényével, udvariasan meg-
kérdezte, nem óhajtunk-e megfürödni az újonnan
épült fürdőben? Kinszky Nóra grófnő és én elfo-
gadtuk. A fürdőépület előcsarnokában jobbra-
balra nagy, egyenruhahalmazok feküdtek: a mi ka-

tonáink megfakult, lerongyolt, elnyűtt egyenruhái. Így pillantottuk meg először a csukaszürke ruhát idegen földön, távol a hazától. Mint valami elfonnyadt, elsápadt virágokat, melyeket kiméretlen kasza letarolt.

Délután 4 órakor egy kis csavargózós átvitt a Torneo folyón. Fényes napsütésben rajzolódott le az első orosz templom sötétkék kupoláival a tulsó oldalon.

A féltékenyen őrzött határt tehát végre átléptük és bent voltunk Finnországban, az orosz politika légkörében.

Alighogy néhány pillanatig örvendtünk ennek a ténynek, máris kellemetlen meglepetésben volt részünk: hivatalosan nem várt senki, az állomásfőnöknök nem volt semmi tudomása arról, hogy 22 személy igényel hálókocsi-helyeket a Pétervár felé induló gyorsvonatban. Szinte kétségessé látszott válni, nem fordítanak-e azonnal vissza. Sokáig ültünk az állomást elkeresztező drótkerítés előtt bőröndeinken, mint a kivándorlók, míg dán kísérőink kik közül néhányan beszéltek oroszul, tárgyaltak a határrendőrségi és vasúti közegekkel.

Dán urainkat bántotta a lelkiismeret, minket a bosszúság. Mire volt hát ez a nagy sietség Stockholmban?

Nemsokára beeresztettek az útlevél-vizsgálat-hoz. Egyenként kellett bemenni, mint valami szigorú vizsgálóbíró elé, kérdésekre válaszolni, aláírást adni. A kis útlevélfüzetet annyira forgatták, mintha valami mást is lehetett volna belőle kiolvasni, mint ami benne volt. Végre nagy nehezen

bezusfolódtunk a pétervári vonatba, mely miattunk 3 órai késéssel indult.

A vonat Finnország mocsaras, erdős, tavas tájain robogott át. Küldöttségünkre még mindig felhők borultak. Arendrup tábornok és a többiek is, gondteljesen néztek maguk elé, s el is mondták aggodalmaik okát. Ha Péterváron sem várnak hivatalosan, nem fogadnak be a szállodák és érkezésünk után az utcán maradhatunk. Ez a lehetőség persze egyikünkre sem hatott vidítólag.

Éjjel arra ébredek, hogy fülkénkben áll egy hatalmas katona. Tölténytáskákkal, vállhoz szorított szuronyos puskával, méltóságteljes nyugalommal őrtállt közöttünk, mintha a harcra vezényelt őrszem volna. Alvást szinelve hunytam le szemeimet, s gondolkoztam. Valamit rejtegetnek itt előttünk. A katona kis idő múlva zajtalanul kivonult. Abban a pillanatban az ablak mellett termettem, s gyorsan kinyitva azt, kinéztem a bizonytalan fehéres világítású éjszakába: drótsövény és lövészárók, s ismét drótsövények egész mezőnye és labirintusa, ameddig a szem elér. Ámulva bámultam ki. A lucki kudarc nyomasztó hatása alatt fel-frissülés: hát itt ilyen eshetőségekkel is számolnak? Minél előbbre haladunk, annál sűrűbben vannak ezek a védelmi vonalak.

Az őrtálló katona akár éjjel, akár nappal, megszokott alakja az Oroszországban haladó vonatnak. Ha híd következik, vagy vár, erődítés vagy védelmi vonal, nappal felszólítja az utasokat, hogy húzzák le az ablakredőnyöket és üljenek csendesen. Éjjel meggyőződik róla, alusznak-e az utasok, nem

látják-e meg azt, mi az orosz birodalom védelme körébe tartozik.

Második éjjelen éjfél után robogtunk be a pétervári pályaudvarba. A dán követség tagjai vártak, aggodalmaink eloszlottak. Széles utcák futólagos benyomása után egy nagy ósdi szálloda kapui felnyíltak előttünk. Öt nap, s öt éjjelen át való szüntelen utazás után kissé törődötten tértünk nyugalomra.

4. Szt. Péterváron. Akadályok. Huza-vona.

A várost járom. Kihallgatás.

Otthon és utazásunk folyamán azt képzeltük, legyünk csak Péterváron, célunk el van érve. És ime, első reggeltől éreznünk kellett, hogy vannak előttünk küzdelmek.

Elhelyezésünk a Hotel Regina-ban különös volt. Kényelmes, mert mindegyikünknek két-két szoba állott rendelkezésére. Csakhogy messze egymástól, össze-vissza minden folyósón és emeleten, alig tudtunk egymásra találni. Nem volt nehéz észrevennünk, hogy ezek külön megfigyelendőknek szánt szobák. Az ajtókon titkos zár, mely kívülről nyitható akkor is, ha belül bent van a kules. A falban lyuk, melyet gondosan fed a tapéta, de honnan társalgásunkat hallhatják. Az előcsarnokban állandóan két-három fiatalember, lesik jövő-sünket-menésünket, s ha az utcára kimegyünk, tisztos távolban követnek. Valami kellemetlen, titkos rendőrségi levegő vesz körül, melyhez még az

is tartozik, hogy naponta átvizsgálják szobáinkat.

Érkezésünkkor csak kézitáskáinkat volt szabad magunkkal vinnünk. A podgyász nagyobb darabjait mindjárt az állomásnál visszatartották, mert gondos átvizsgálás tárgyát képezték. Már négy nap is elmúlt, még mindig nem kaptuk meg málháinkat és bőröndjeinket. Fogler úr, ki dán kísérőink közül mindig szívesen vállalkozott erre a szerepre, már ismételten járt utánuk, eredménytelenül. Egy reggel azzal a hírrel jött, hogy a podgyással baj van. Csupa veszedelmes és nagymértékben gyanúra okot adó holmit találtak benne, s ha a dánok közbe nem lépnek, egyedül e tárgyak behozatala is feljogosítaná az oroszokat arra, hogy a küldöttség működését betiltsák. Nagyon meglepett ez a kijelentés és kíváncsiak voltunk, mik lehetnek azok a tárgyak? Egyelőre egyikünk sem érezte magát bűnösnek. Másnap tudtuk meg, miről van szó. Kinszky Nóra grófnő málhájában egy kis revolvert találtak. Gróf Stubenberg Károlynéjében egy stilétes botot. Crouy Cunigunda hercegné egyik bőröndjének kettős feneke volt. A német nővérek pedig magukkal hozták egy német kiadvány néhány példányát, melyben németországi fogolytáborok voltak ismertetve, s orosz hadifoglyok fényképeivel diszítve. E kiadványokban Vilmos császár néhány szava volt idézve, s szerepelt, mint előszó. A két fegyver behozatalát leghamarább megbocsátották volna, de a bőrönd kettős feneke és mindenekfelett Vilmos császár szavai összeküvéssel azonos cselekedetnek minősítették. Legalább is ürügyül használták ez apró eseteket

arra, hogy ideig-óráig függőben tartsák továbbindulásunkat, s meggyűsítsák utazásunk célját.

Első naptól fogva egyetlen pártfogónk, jóakarónk Scavenius volt, a dánok követe. Ő és szép fiatal felesége szivességgel halmoztak el. De viszont nem titkolták előttünk, hogy küldetésünk elé akadályokat gördítenek, s voltak napok, midőn attól tartottunk, hogy egyszerűen hazaküldenek.

Személyes szabadságunk korlátozva nem lévén, azzal próbálkoztunk, hogy magánúton szerezzünk valamelyes támpontokat, tájékozódjunk a lehetőségek terén. Társnőim ismerték Dolgoruki hercegnét, kinek leánya Olga, Dietrichstein herceghez ment férjhez Ausztriába. Meg-meglátogatták őt és néha ő is eljött hozzánk. Jószívű kedélyes hölgy volt, ki egyre-másra mondogatta: „Én már öreg vagyok, teszek amit akarok“ s küldözgetett pénzt egyik-másik fogoly tisztünknek, de ha azt kérdeztük, kihez kellene fordulnunk, csak csóválta fejét és hallgatott. Crouy Cunigunda hercegnének unokatestvére volt Benckendorff Pál gróf, a cár szárnysegéde. De hiába próbált vele találkozni, őszintén értésére adatott, hogy csak abban az esetben fogadhatná házában, ha előbb a cárné fogadna minket kihallgatáson. Ilyesmiről azonban egyelőre szó sem volt.

Laguiche márki, ki több évet Bécsben töltött, mint katonai kiküldött, most ugyanebben a minőségben Pétervárott volt. Felesége dédelgetett kedvence volt a bécsi társaságnak, melyek egyes tagjaihoz rokonsági kötelékek fűzték. Kinszky Nóra

grófnó felkereste őket, de azonnal éreznie kellett, hogy nem óhajtanak vele érintkezésbe lépni.

A Gogol-utcában egész emeletet foglaltak el a „Keresztény ifjak szövetségének“ irodai helyiségei, hova gyakran feljártunk. Ez a szövetség amerikai eredetű, s a hadifoglyok gyámolítását is felvette munkakörébe. Két dologban előzékenyen szolgálatunkra voltak. A szövetség kiewi képviselője, Day úr által kezünkbe juttatta a Lucknál utóbb elfogott honfitársaink névjegyzékét és hadifoglyoknak címzett készpénzküldemények kézbesítését elvállalta. Haggard úr pétervári ügyvezető, mindenkor szerette nekünk magyarázni, hogy ők mindent „gyönyörű keresztény szellemben“ tesznek, s az emberiség szellemi gondozását tüzték ki céljukul. Megvallom, nem értettem egészen a szövetség mi voltát. Úgy képzeltem félig, mint valami bank, melyet keresztény szellemmel díszítenek. Vagy megfordítva, mint valami ájtatos egyesületet, melyet alaposan fűszereznek pénzműveletekkel. A háborúból származó nagy nyomorúságokkal foglalkozó egyén bizonyos gyanakvással és bizalmatlansággal fogadja mindazt, mi emberbaráti cégér alatt történik anélkül, hogy nyíltan hordozná a vallás zászlaját. A fékevesztett nyerészkedési vágyat látja felbukkani mindenütt. Mindazonáltal kivált mostani helyzetünkben, a jót ott kellett fogadnunk, ahol kapjuk. Amerikában van mindenből és mindenből sok. Jut mindenféle mindenkinek. Ezt már a háború óta észrevettük.

Haggard urat és feleségét meghívtuk teára, de hiába vártuk. Udvarias levélben adta tudtunkra,

hogy Oroszországban rossznéven vennék neki, ha bennünket látogatna.

Előzékenyen fogadott Francis, az Egyesült államok nagykövete, de bárhova mentünk, bárkivel érintkeztünk, olyan érzés támadt, mintha láthatatlan falba ütköznénk és még jóakaróink szivessége is csak olyannak látszott, mint valami hullámok, melyek merev sziklapartot mosnak körül.

Jóakaróink közé soroztuk Brandström tábornokot, a svédek nagykövetét, kihez különösen szívesen jártunk, szeretetreméltó leánya, Brandström Elza miatt. Olyan közvetlen melegség és jóság áradt belőle és olyan áldozatkészséggel és buzgalommal szentelte magát a fogolyügynek, hogy az érdekközösség és rokonszenv egyaránt fűzött vele össze. Ő maga szokta volt mondani, csak most érzi, hogy célja van életének, mióta a foglyokért dolgozhatik. A svédek, mint semlegesek, szabadon mozogtak. Brandström kisasszonynak ezenfelül még édesapja tekintélye is segítségére volt. Hú társa volt Heidenstammné, svéd követségi tanácsos neje, ki teljesen osztozott buzgalmában és nemeslelkűségében. A két hölgy már 1915-ben számtalan helyen enyhítette katonáink sorsát s a legfárasztóbb utaktól sem rettent vissza.

Tavaly karácsonytájt Stretjenszkben 10.000 emberes táborban 6000 meghalt, kiütéses tifuszban. A kétségbeesett és tehetetlen hatóságok, látván, hogy a ragály már átterjed a lakosságra is, rettenetes rendszabályhoz nyultak. Beszegezgették a barakok ajtaját, egy-egy nagy koporsóba zárva ily módon a szerencsétlen, még élő betegeket. Ily hely-

zetet talált Brandström kisasszony, mikor oda-
érkezett s karácsonyi ajándékokat akart közöttük
kiosztani. A bátor leány nem riadt vissza a ragály
veszedelmétől. Csákányokkal feszítettte fel az ajtó-
kat, gondos ápolásba vette azonnal a betegeket,
maga mellé orvosokat, ápolónőket toborzott és 3000
ember életét mentette meg. A veszedelmes bajt meg-
kapván, nyolc hétig feküdt betegen, hogy azután
újult buzgalommal folytassa munkáját.

Voltak látogatóink is. Felkeresett Stackelberg
tábornok, a cári udvar főlovászmestere, ki egész
olyan volt, mint valami osztrák főúr vagy főherceg
és kedélyesen társalgott velünk.

Többször is meglátogatott Romanova asszony
és bizalmas beszélgetésben elmondotta, mennyire
meg volt elégedve honfitársainak helyzetével, mi-
dőn a múlt évben Magyarországon utazott.

Eljött Alaard Haagmann, ideális gondolkozású
svéd mérnök, ki ajándékok és egyenruhák kiosztá-
sakor a fogolytáborokban magára vállalta az ellenőr
szerepét.

Végre jöttek hivatalos személyek is. Arbuzof,
a Vörös kereszt elnöke és Alexejevics szenátor s egy-
reánk nézve fontos személy, Samanski Anatol, a
Vörös kereszt ügyvezetője, kitől, úgy értesültünk,
nagyon sok függ. Meg is hívott minket értekezletre,
melyen vagy öt jelenlevő méltóság segítségével el-
határozott, hogy fényképezni szabad, ha fogoly-
táborokat látogatunk és még több aprólékos rész-
letben megállapított az utazás rendje-módja. De
hogy mikor mehetünk, arról szó nem esett.

Arendrup tábornoknak egy eredeti elve volt: nem kell útitársaknak sokat együtt lenniök, mert ennek veszekedés a vége. És ezen az alapon került minket. Ha néha megszólítottuk, vagy behívtuk magunkhoz délutáni teára, kedvetlennek látszott s egyre mondogatta, hogy nem akarnak rólunk tudni, haza fognak küldeni. És mi persze búsultunk és mérgelődünk felváltva, kételkedtünk a dánok jóhiszeműségében és úgy titokban magunk közt, szidtuk őket, ami talán hálátlanság volt. Végre a tábornok elutazott Kiewbe az anyacárnét megkérni, vegye kezébe ügyünket, ne legyen hiába annyi fáradság és költség, ne érjen csalódás annyi reményt.

Az Osztrák-Magyar Monarchia ugyanis, mely két év óta ádáz harcot vívott, semmi költséget sem sajnál fogságba került katonáinak felsegélyezésére. Velünk Oroszországba küldött 400.000 teljes katonai felszerelést. Még elmondani is sok. 400.000 katonaköpeny, nadrág, zubbony, sapka és göngygamásli, 800.000 drb. fehérnemű és ami ennél is becsesebb, 400.000 pár kitűnő bakkancs.

Ebben az időben az orosz lapokban az állott, hogy a mi hadseregünk teljesen mezítláb van a harctéren is. Célzatosan a szálloda csarnoka asztalán hagytam két pár bakkancsot, s midőn a személyzet érdeklődve vette körül, alkalmam nyílt magyarázni, hogy 400.000 ilyen párt hoztunk katonáinknak. Miközben kopogtatták és hajlítgatták a valóban kifogástalan talpakat, az összesereglett pincérek és portások meggyőződéssel kiáltottak fel: „Nyet finisz Austriae“, vagyis nincs vége Ausztriá-

nak! És én a magyar szokás ellenére megbocsátot-
tam nekik, hogy a dualizmusról megfeledkeztek.

De a ruházaton kívül az állam úgyszólván kor-
látlan pénzmennyiséget és hat vagon gyógyszert is
bízott reánk, mihez még a magyar Vörös kereszt
külön adományai járultak sok-sok ezer korona ere-
jéig, melyeket Darányi kegyelmes úr gondos előre-
látása juttatott kezeinkbe. Nem csoda, ha türelmet-
lenek voltunk e reánk bízott kincseket azoknak jut-
tatni, kiknek oly nagy szükségük volt reájuk.

De minthogy azon, hogy várunk kell, e pilla-
natban segíteni nem lehetett, kénytelen-kelletlen
küldöttségi tagból turistává iparkodtam átváltozni
és július végéig alaposan szemügyre vettem Péter-
várt, nem érdektelen körülmények között.

Pétervár nem a századok folyamán, nem az
idők szükségéből épült; egy hatalmas egyéniség,
egy csapásra hozta létre. Minden nagy városa a
világnak, mintául szolgált neki. Vannak székesegy-
házai, melyek Rómát, forgalmas utcái, melyek Pá-
rist, remek középületei, melyek Bécsset, csatorna-
hálózata és Névapartja, melyek Velencét, palotái,
melyek Florenzset, kikötője, mely Antwerpent jut-
tatják eszembe. S mindebbe beleolvad valami, ami
orosz sajátosság. Valami azokból a széles méretek-
ből, ami Ázsia közelségét sejteti, valami abból a méltó-
ságteljes nyugalomból, melyet máshol nem talál-
lunk sehol.

Estefelé a lassan néptelenedő utcákon, tereken
végigjárva, valami különös érzés veszi körül a lel-
ket. Félig csodálat, félig sajnálat. Csodálata annak
a kitartásnak, annak a szívós akaratnak, annak a

tűrésnek, mely erre a mocsaras, kietlen partra ezt a nagy várost, ezt az óriási kőhalmazt tudta összehordani. Sajnálata annak, hogy amit ember elér, soha ahhoz nem fogható, amit ember képzeli. A déli-bábok hazájába csapong fel mindig a fantázia s a jégmezők között is, az örökké csobogó kék tenger hullámozását véli hallani.

A cári paloták, minisztériumok, középületek bíborvörösre vannak festve, hogy a színpompa ne hiányozzék e szürke ég alatt. A templomok kupolái közül némelyek aranyozottak, mások sötétkékek, arany csillagokkal, ismét mások zöldek. Második Sándor cár fogadalmi temploma teljesen majolikával van borítva. Öt különböző kis kupola, más-más színekben fejezi be. Buddhista-templomnak is rész volna. A házak egyszerűek. Csak ritkán van meghaladva a két, legfeljebb három emelet. A túlsúfoltság benyomásától ment a legforgalmasabb utca is.

Pétervár gyönyörű székesegyházai között leg-hatalmasabb az Izsák katedrális. Kupolája Michel Angelo-féle méreteket mutat, s hasonmása a római Szent Péter-templomnak. A homlokzatokon gigantikus szürke márványoszlopok díszlenek. Második helyet foglalja el a Kazán katedrális. Négyesoros, félkör alakú hatalmas oszlopcsarnokkal. A templomok belső berendezése a görögkeleti egyház szokásainak megfelelően dúsan használja az aranyat, ezüstöt. Az Ikonajtón egyes képek teljesen beborítják fémlemezekkel. De ami megadja a kultusz melegségét, fényét, azok a szünet nélkül, nagyszámban égő lámpák, gyertyák és a remek ének. 15—20 fiúból

álló kórus vonul ki a szentély mellé, úgy tűnik, mintha csupa élő orgonasíp volna. Ha megkezdik az éneket, összefutnak a különböző hangok, fogadni lehetne, hogy csakugyan orgona kíséri őket. Délután, délelőtt, mindig vannak istentiszteletek. Őszakállú pópák hangosan imádkoznak és járnak körül a füstölővel, míg illatos tömjénfüstbe van burkolva minden és mintegy ködben látszanak a szent képek előtt égő gyertyák.

Az utca képének legeredetibb, legkedvesebb vonása a jármű, a kocsi. Csinos, jóltáplált hosszúfarkú, gyors ügetésű lovak, apró kis kocsikat röptenek ide-oda. A kocsis nyáron is valami roppant bő, hosszú köpenyfélét visel. Színes öv szorítja azt derekához s lefelé bő ráncokat vet a földig. Minél jobbmódú kocsisról van szó, annál bővebb a köpeny. Még ha bérkocsis is. De ha valami saját fogatról van szó, úgy övtől lefelé krinolinra emlékeztető kitömött méretek vannak. Ostort nem használnak a kocsisok. Szóval biztatják lovaikat, melyek nem ritkán, ha a forgalom engedi, száguldva mennek az utcán.

Az árúkat nagy dereglyék hozzák előbb a Néván, azután a kanálisokon be a város szívéig. Ott vesztegelnek a fa- és lisztrakományok, a zöldség, a gyümölcs, minden, ami az ellátáshoz kell. A nyári világos éjszakákon történik a kirakás.

A városliget a tengerbe ömlő Néva ágai közötti szigeteket foglalja el. Óriási nagy, szép fákkal beültetett park ez. Vannak itt nyaralók, uszodák, étkező- és ozsonnáló helyiségek.

A cári palota mellett értékes műkincsekkel telt

múcsarnok van. Neve idegenszerű, francia „Ermitage“. Remeteség, magányosságra szánt hely. Berendezése a párisi Louvre-hoz hasonló s a régi, nagy mesterek műveiből, szép gyűjteményt tartalmaz. Rembrandt számos remek képe található itt. Az Olaszországban jártas szemnek egyik-másik Rafaelnek vagy Tiziannak tulajdonított kép, mintha valamelyes, kissé görögkeleties kifejezést kapott volna. Hiszen az eredetiekből már valóban nem juthat az egész világra. Szobrok csak újabbak vannak. Canova és Torwaldsen remekei.

A másik számottevő festmény-gyűjtemény III. Sándor cár múzeuma, sok olyan kép van itt, melyet a külföld is ismer és sok új és legújabb. Valami erő és eredetiség nyilatkozik meg az orosz festményekben. A szecessziónak úgyszólván nincs képviselője.

A hatalmas fővárosnak kiegészítő részei a tengerparton elhelyezett apró tengeri fürdők. Fehértörzsű nyírfaberkek között kicsiny, igénytelen faházak s közel hozzájuk a végtelen tenger, nagy homokzátonyaival. S a zátonyokon boldog, vidám, nevető gyermekcsereg. Olyan helyek ezek, hol el lehet felejteni a nagyváros zaját-baját. Legalább régebben. Most a nyugati szél valami tompa, megborzongató ágyúdörgést hoz felém.

A háborút Péterváron még nem igen lehet érezni. Cukor, kenyér, marhahús van bőven. Bérkocsik egész légiója. Nem venni észre, hogy a jólét vagy fényűzés valamiben is csökkentek volna.

Naponta gyakorlatoznak az utcákon és tereken a katonák. Szemenszedett gyönyörű legények, az utolsó gombig legtökéletesebb egyenruhában, lassú,

ütemes léptekkel menetelnek, fordulnak jobbra-balra. Büszke, emelt fejük, egykedvű tekintetük mintha ezt mondaná: „Ilyen az orosz katona“.

Kora reggel néha pályaudvarok felé indulnak a menetszázadok, énekelve, vérpiros zászlókkal. Ezek komoran néznek és komoran néz utánuk a közönség is.

Egy alkalommal könyvkereskedésben be kellett szereznem nagyobb mennyiségű könyvet katonáink részére. Miután kívánságomat tudomásul vették, jó ideig megvárakoztattak. Azután bementünk valami nagy pince- vagy raktárszerű helyiségbe. Ott polcokon s a földön össze-vissza zsúfolva, dobálva, teljes német könyvtár tárult szemem elé. Goethe és Schiller, Schopenhauer és Nietzsche, Karl May és Frenssen, a technika és matematika, geográfia és műépítészet, orvosi tudomány és bölcsészet, minden le az abc-ig, a Schulgrammatik-ig. A művelt osztály tanultsága nagyrészt német alapokon nyugodott, ez látható.

A város sok helyein felírás: „Ne beszéljenek németül!“ jele annak, hogy itt előbb németül beszéltek.

Egy kis üzletben bizalmasan így szólt hozzám az elárúsító: „Mikor lesz meg a béke?“ „Jó Uram“, — válaszoltam neki — „én épen ugyanezt kérdezhetném Öntől“. „Dehogy, dehogy“ — mondá ő, miután körülnéz, nem hallja-e senki — „Tudjuk mi jól, hogy maguk hozták a békét“.

Az utcán óvatosan mellém kerül egy úrinő. „Mikor lesz már ennek vége?“ — kérdi panaszosan.

— „Leányom Bécsben van férjnél, semmi hír felőle. De, ugye, már nem tart sokáig?”

E tétlenségben csupán apró megfigyeléseknek szánt napok és hetek alatt, könnyű volt meggyőződni arról, mily nagy Oroszországban a békevág. Sem nálunk, sem Németországban ilyen leplezetlenül nem hangzott mindenfelől felénk: „Mikor lesz már béke?” S nem volt nehéz mintegy bepillantani a szövevények örvényébe, melyen megfordul a világ sorsa.

A béke lehetősége lebegett a világ felett ebben a júliusban. Mert Oroszország a küzdelemben elfáradt, s a békét akarta volna. S e lehetőségnek párányi árnyéka személyeinkhez is fűződött. Ezért vett minket körül kínai fal, ezért vesztegeltünk itt hét és hónapszám, mindaddig, míg evvel a lehetőséggel számoltak, ahogy akartak. Csak a történelem fogja majd megmutatni a szédületes mélységeket, melyeket akkor még lehetett volna áthidalni, melyekbe egyes nemzetek bizonyosan le fognak zuhanni.

Időközben megszoktuk a várást és megszoktuk Pétervárt, beletörődve a változatlanba. Megszoktuk, hogy étkezés közben kvasz-t igyunk és megszoktuk azt is, hogy detektív kíséren sétáinkon. Szegény detektívek izzadva követtek, messze körutainkon a nagy meleg városon keresztül és ásítozva vártak a templomok és képtárak kapuinál. Soha semmi érdekest sem tudtak rólunk jelenteni.

Ez időben megédesítette életünket a semleges szivessége, jóindulata és a bajtársi érzés, baráti szeretet, mely társnőinkkel összefűzött. A dán

nagykövet, Scavenius mindig kitartással állott mellettünk. Finom, kimért, valódi diplomata egyénisége, hol gondteljes és borús, hol bosszus, hol reményteljes volt, mikor velünk beszélt. De mindig hűségesen foglalkozott és harcolt ügyünkért, nem unta meg 11 hölgy állandó kilincselését. Hogy mily mélységeket kavart fel akkor ez az aránylag kis ügy, csak ő tudhatja. De hálával kell kiemelni, hogy barátunk volt ott, hol igen kevés embert számíthattunk barátaink közé. Felesége segédkezett neki mindig. Iparkodtak minket biztatni, vigasztalni. Házuk nyitva volt számunkra, szép estélyt adtak tiszteletünkre, melyet vacsora követett és melyen a háziasszony oly szép volt, mint valami szép fehér rózsa.

Ott ismerkedtünk meg Hollandia követével, Swerts báróval. Az éjszaki és nyugati államok higadtsága, indulatosságtól mentessége, ömlött el rajta. Valami, minek tapasztalásánál oly nagyon lehet érezni, hogy mi meg keletiek vagyunk. És Swerts báró is szíves volt. Egy délután valaki kopogott ajtómon. Bejön valami ünnepélyes férfiú, égszínkék egyenruhában. A nemzeti színház portására emlékeztet, csak oldalán kard van. Ámulatomban nem tudtam szólni sem. Egyszerre megjelenik mögötte Hollandia követének barátságos arca. Ujságokat hozott. 10 drb friss német ujságot. Ez a szívesség akkor Oroszországban nagy bátorságszámba mehetett. Az ünnepélyes emberről azt mondta, hogy vadásza. C'est mon chasseur.

Mikor Arendrup tábornok visszajött Kiewből ifjúkori emlékeinek költészetében felfrissülve és

reánk nézve biztató reményekkel jött meg. Mikor fiatal tiszt volt, a dán királyi udvarnál szolgált, Mély ragaszkodással volt a királyi család minden egyes tagja iránt. Az anyacárné megígérte neki, hogy küldöttségünk indulni fog.

Csakugyan lassan-lassan elhuzódtak a felhők láthatárunkról. Kezdték hozzánk szállingózni azok, kik mint kísérők kinálkoztak. Jött Lieven Pál herceg, Mirkovics és Romanovszki ezredesek és mások. S július 27-én elkövetkezett az a nagy nap is, mikor hivatalosak voltunk a cárnénál kihallgatáson. Igaz, hogy 26-án még azt is hallottuk, hogy mégis csak hazaküldenek. S tudtuk, hogy még mindig küzdelem folyik pro és contra. De tudtuk azt is, hogyha egyszer bejutunk a cári palotába, közel van az indulás napja.

Fél 12-kor három automobilon kimentünk az állomáshoz. És kis várakozás után beszálltunk az e célra előállított vonatba, mely 40 perc alatt kirepített Carszkoje Szelóba, a cárok nyaralójába. Az állomás maga is a palotához tartozik. Valami eredeti, óbizanci díszletekkel és festményekkel voltak a falak borítva, milyeneket csak templomi ornátusokon láttam. Hat remek kocsis állott rendelkezésünkre, s fák, virító bokrok között vittek be a kastély fele. Ez valami szélesméretű palota. Oszlopcsarnok-bejárattal, fejedelmi arányokkal. A ház körül virágok. Bent nagy barátságos szobák. Nem fogadótermek, de olyan szobák, melyekben család él, szép nagyúri berendezéssel. Két csinos hölgy, a cárné udvarhölgyei, kinek egyike Obolenszkiné, a másik fiatal leány, Buchshöven a neve, rózsaszín

batisztruhában fogadtak bennünket. Leültünk egy szép szalonban. A falon a cárné remek arcképe Kaulbachtól, Mária Antoinette és gyermekei ismert arcképe, gobelin himzésben és sok más szép kép és fénykép. A társalgás az udvarhölgyekkel nem igen akart megindulni. Ők elfogultak voltak. Hogy itt lehessen látni a bőszen ellenség által küldött hölgyeket! Orosz felfogás szerint szörnyűség! De azután csak nekimelegedtünk egy kicsit. Teát szolgáltak fel. Ezután bementek a német nővérek, 20 percz múlva kijöttek és mi mentünk be.

A cárné orosz irgalmas nővér ruhában fogadott minket. Fejét apácaszerű fehér főköttő fedte, mely leér a vállakig. A mellen nagy vörös kereszt. Elötte fehér kötény. Királyi magas alak, gyönyörű kék szemek, nagy szépségnek maradványai voltak láthatók. Valami nemes, jóságos és tiszteletet parancsoló ömlött el egész lényén, valami abból, ami a római matrónát eszményképpé tette és sok gond, sok aggodalomnak nyomai is látszanak rajta. Mellette leánya, Olga nagyhercegnő. Ugyanazon egyenruhában. Hajlékony nádszál alak, kedves, barnaszemű friss arc, valami különös élénk kifejezése vonásainak.

Nem beszélgettünk mást, mint az udvariasság és a helyzetünk által reánk parancsolt köznapiasságokat. De a cárné szemeiben olvasni lehetett, valami riadt rokonszenvet, valamit, ami szívhez szólt és megindított. A háború esélyei ebben az országban még valami nagy érdekeket billentenek ide-oda.

Fogadtatásunk után ismét előállottak a szép fogafok és körülkocsikáztattak a cári palotát kör-

nyező kertben és lakóházak között, s azután a külön vonat visszahozott Pétervárra.

Az ezután következő napok az előkészületek napjai voltak, s már csak egy pár kisebb hullámvás adta magát elő. Küldöttségünk 11 tagjának száma szerint 11 kerületre volt Oroszország beosztva, s egyik-másik kerület nagyobb vonzóerőt gyakorolt a másikonál. Kinszky Nóra grófnő és Bassow Erika nővér egy kis harcot vívtak Turkesztánért. Mások Vladivosztokba és a Transbajkal területre szerettek volna eljutni. Hasonló okok miatt összezördültek dán uraink is. Azután az orosz kísérőknek is voltak valamelyes kívánságaik. Végre megegyezett mindenki és felvirradt indulásunk napja. Az előzetesen történt beosztást megváltoztatván, kísérőm Arendrup tábornok lett és európai Oroszországnak egy része volt számunkra kijelölve. Moszkvába kellett mennünk a hadtestparancsnoksághoz a szükséges igazolványokat kiváltani.

5. Moszkva. A műemlékek. A német temető. Orosz kísérőink. Oroszul tanulok. Arendrup tábornok.

A Pétervártól Moszkváig vezető vasúti vonal kanyarulatok nélkül van megépítve. Úgy húzták ki, mint ahogy akkor régen a cár vonalzóval meghúzta a térképen. A gyorsvonat nem zökken egyet sem. A pétervári utas mélyen elalszik hálókocsija fülkéjében és másnap Moszkva közelében ébred.

Az oroszok úgy nevezik „Fehérkövű Moszkva“. Talán azért, mert régi várfalai fehér kövekből van-

nak, meg a legrégibb székesegyházai is, de talán azért, mert valami derült, ragyogó tiszta látványt nyújt ez a nagyváros. A Kreml 7 templomával, cári palotájával uralja az egészet, meredeznek égfelé aranykupolái és ünnepi dalt zeng a sok harang még hétköznapi is. A Kremlt övező várfalon, valami eredeti dísz. Kinai vagy tatár rajzban fonódnak össze a vonalak. Innen letekinteni gyönyörűség. Kanyarodva folyik a kis Moszkva folyó, a nyüzsgő nagy város közepén, melyen túl, szabad óriási térség terül el: Nyitva a kapu kelet felé, honnan várjuk a nap keltét és egykor az idők teljét. S a moszkvait valami misztikus gondolat folyton kelet felé vonzza. Ha reggel a nap sugarai elérik a Kreml falait, arra fordulnak a járó-kelők, mélyen meghajolva vetnek keresztet és veszik le kalapjukat, arra fordítják sírjaikat, arra felé templomaik főoltárát, bármiképp is álljon a templom maga.

A várfalon lefele széles, tornyos kapuk vezetnek ki. Egyiken keresztül csak fedetlen fővel mehetnek a férfiak. E szokás mellőzése megbotránkozást kelt. Fedetlen fővel érnek le a „Piros térre“. Piros, vagy szép, ez a szó itt egy. A térre reáillik mind a kettő. Egyik végén templom van. Ezer színben pompázó templom, mint valami mesebeli, óriási virág, mely Indiában, vagy Japánban nőhet csak. Azután pirosszínű díszépület, távolabb a vesztőhely, s ismét templom. A moszkvai templomok teljesen megőrizték keleties eredetiségüket. Péterváron nemcsak a nagy székesegyházakban, de az igénytelenebb templomokban is erősen érvénye-

sül az olasz és egyházi szempontból kifejezve, — római befolyás, még a belső berendezések és díszletekben is — noha az oszlopok elhelyezésével, s a szélesség és magasság méreteivel bánni nem tudnak, s a templom ott is valami torony, vagy bástyaszerű benyomást kelt. Itt Moszkvában azonban előtünk állnak olyan épületek, melyek teljesen eltérnek attól, mit a templom fogalmával szoktunk Európában összekötni. Valahol messze keleten Indiában, vagy Perzsiában lehettek az ókor idejétől kezdve így felfogva az Istenség tiszteletére szánt építmények. Bent a gondolatok és benyomások tömegétől soká nem lehet megmozdulni sem. Össze van itt halmozva minden, mit az indus, vagy kínai, a török, vagy keresztény bizanci császár, vagy római pápa fel tudott találni a kultusz emelésére. Karcsú oszlopok, toronyméretékig felvive, s keskeny, minarett kupolával koronázva, aranyozás és mozaik dísz mindenütt, fantasztikus festmények és freskók, melyekben perzsa és török mintázat, keresztény szimbolummal keveredik össze, képek és bronzok, a legfestőibb zagyvalékban, megszámlálhatatlan örökégő lámpa fényében és illatos sűrű tömjénfüstbe burkolva. Itt van megörökítve egy helyiségben az emberiség sok évezredes küszködése, fel az eszményi, az örökkévaló felé és örökös leláncoltsága az anyagi lehetőségek között. Az óbizanci mozaikok arany alapjából nyugodt magasztossággal letekintő Krisztus-arc felé az ámulat és kérdés együttes érzésével tekint fel a szem.

Az utcán óriási a forgalom. Hemzseg minden-

féle ember. Pompás alakok a turkesztáni és circassiai férfiak fekete hegyes szakállakkal, hosszú tarkaselyem, csíkos kaftánban, fejükön nagy, malomkő alakú, fekete báránybőr kucsmával. Ott kopognak az utca járdáján a japániak is. Apró japán nők fasarkú kis cipői. Méltóságteljesen járnak a pópák, földig érő, fekete, lila, vagy szürke ruhában, hosszú fürtös hajjal és szakállal.

A város közepén nagy piac foglal helyet. A világ minden terméke egyszerre kapható itt. Egy napon árulnak Moszkvában epret és szőlőt, retket és káposztát, pisztrángot és nyulat, ananászt és almát, halikrát és gombát és minden képzelhetőt, meglepő mennyiségben és olcsóságban.

Kifelé a városból az utcák egyre szélesednek, a házak alacsonyok, sűrű rajtuk a vakolás, meszelés, valami ismerős vonás kapja meg a szívet. Aki járt Debrecenben, vagy Nyiregyházán, aki végigkocsizott Szatmáron, otthonos Ungváron, vagy Nagymihályon, az tudná csak megérteni, milyen hasonlat kapott meg. Úgy éreztem, mintha ott volnánk valahol Ázsiában a népek közös bölcsőjében, valamikor rég, rég, mikor még nem tudtak európai zsufoltságról, mikor az emberek ablakukból nem a szomszéd falát, hanem a nap keltét, nyugtát, a felhők járását, a csillagok ragyogását tudták nézni. Mikor még nem torlaszolódtak valami örökké fenyegető ellenség elől, vastag falak közé, nem borították hideg kővel a termő földet, dróttal a levegőt, korommal a láthatárt, úgy tűnt, olyan világban éltek egykor, s azok, kik most élnek, e széles utcákon, ezek is ott voltak velünk.

Este ablakomból lelátok az ibériai szűz Mária kicsiny kápolnájára. Parányi hely, két embernél több bele nem fér. Az ajtóval szemben kegykép. A falak csupa arany, vastag viaszgyertyák égnek bent szüntelen. Már késő, 12 óra, még mindig sort állnak katonák, munkások, levett sapkákkal, szótlanul, türelmesen, hogy egyenként bejutva egy pillanattig ott térdelhessenek a kegykép előtt. Gyorsan lemenve a néptelenné vált szálloda lépcsőjén, ki a kapun, a nagy idegen város utcáján sort állok én is.

Másnap reggel Timkovszki Iván jött értünk autombilon, hogy elvigyen a moszkvai főparancsnoksághoz, kitől utunk megkezdéséhez szükséges útlevelet meg kellett kapnunk. Körülbelül 15 kilométert kellett megtenni meglehetősen rossz úton. Kövezet csak volt. Sűrűn heverő nagy kövek és lyukak kellemetlenül emlékeztetnek erre. Sok kocsival találkozottunk, melyek szénát, szalmát, fát, gyümölcsöt hoznak, mintha valami országos vásár készülné. Végre óriási gyakorlótérhez jutunk. Itt tanulják az oroszok az ellenünk való háborút. Számtalan katona áll, menetel, célozva fekszik a földön, egyik-másik csoport énekel. Az út elfogy. Nekihajtunk a gyakorlótérnek, pocsolyák, döccenőkön keresztül, be egy kis homokos erdőbe. Itt sok apró faház, sátrak, őrtálló katonák. Ez a főhadiszállás. Arendrup tábornok és Timkovszki előre mennek, engem barátságos irodában hagyva, orosz kapitány társaságában. A kapitány társalogni kezd. Behatóan érdeklődik Dánia felől francia nyelven. Ebből érthető, hogy a dán hölgynek néz

engem. Elmondom, ki és mi vagyok és utazásom célját. A kapitány megdöbbenve hallgat el és némi ijedtséggel néz reám. Az általam már jól ismert orosz felfogás szerint mérlegelte, hogy kell neki viselkednie az ellenséggel szemben? Azután felülkerekedett benne az udvarias ember, kedélyesen beszéltetett. Elmondta, hogy ő is volt a harctéren, meg is sebesült.

Kevés idő multával fogadott Obolesev tábornok, a moszkvai hadtest parancsnoka. Különálló csinos villában lakott, melynek minden helyisége tükörfényességű, felkefélt padlózattal és csinos burtozzal birt. A fogadószoba közepén állt a tábornok, midőn beléptem, s körülötte szállongott egész raja fiatal tisztjeinek, az új egyenruhák, lakkos csizmák és sarkantyúk csillogásával és pengésével. A győzelmes Mars férfias ragyogását kissé homályosította a kábító illat, mely az egész csoportból a belépő felé áradt és a tábornok zavart határozatlansága, mellyel ügyemet kezelte. Látszott, hogy nincs értesülve a küldöttség felől és nem tudja, sem mit csináljon, sem mit mondjon. Rövid udvariaskodás után búcsúztunk. A moszkvai hadiszállásból azzal a benyomással távoztam, hogy itt külsőségekre nagy gondot fordítanak. Egyebet tapasztalni nem volt alkalom.

Délután a Vörös kereszt elnökénél, Szamarin tábornoknál voltunk. Ősz szakállas öreg úr, nagy íróasztal mellett ülve és föl sem pillantva fogadott bennünket. Ezeken a nagy méltóságokon valami zavart ijedtség látszik mindig. Bizonyos, hogy Oroszországban kevés ember van most tisztában,

mit kell tennie. Feszült kényszer benyomását kapom mindenfelé, amerre csak járok. Az igazolványokat illetőleg ismét nem megyünk semmire az igazolványok eme hazájában.

Este, Timkovszki Iván arról értesített, hogy neki még ma este vissza kell mennie Pétervárra, hol sürgős munkán dolgozik, melyet félbeszakítania nem lehet. Magyarázta, hogy ő csak e két napra volt mellénk rendelve, mert Tregubov szenátor, kinek velünk kellett volna jönni az egész út tartamára, betegen fekszik. Nem szívesen láttuk távozását. A kísérő hiánya újabb akadályként azzal fenyegetett, hogy most majd Moszkvában fogunk megakadni.

Indulás előtt Timkovszki még egy kis tanácsot adott nekem, mely egészen orosz receptre készült: „Ha valamit el akar érni, csak nyugodtan beszélgesen, azután kissé várjon, ha meg is tagadják kérését, azután újból beszélgesen, s célját eléri“. Az oroszok nem szeretnek sietni, sem a tilalom, sem a beleegyezés terén, ezt könnyű volt észrevenni.

A kedves svéd hölgyek Brandström Elza és Heidenstammné most ugyanegy szállodában laktak velünk. Este, mikor minden elcsöndesült, el-eljöttek hozzám. Halkan beszélgettünk, hogy a folyosóra ki ne hallassék és mégis, sokszor alig voltak nálam, felcsengettek a portástól azzal a kérdéssel, itt vannak-e a svéd hölgyek? Látható, hogy állandó megfigyelés alatt tartottak minket. Elmondták nekem, mikép működ-

nek, most. Nagy raktárakat béreltek ki, ezekben vannak elhelyezve az általunk hozott ruházati cikkek, s emellett varrodát tartanak fenn, melyben fehérneműk és bélelt alsóruhák készülnek. Naponta 200 nagy csomag adatik postára, felügyeletük alatt, hadifoglyok címére, kik kötelesek a csomag átvételét nyugtázni. A nyugták pontosan elkönyveltetnek. Ha valamely táborba, vagy munkahelyre nagyobb mennyiségű ruhaneműt kérnek, a szállítvánnyal megy egyik svéd úr, s a kiosztásnál maga örködik. Ugyancsak nagy raktárt tartanak fenn Kosuhova vasúti gócpontnál, hol a fogolyszállítmányok átutaznak. Itt a hölgyek maguk osztanak ki közöttük ruhaneműt és pénzt. Egyik svéd hölgy állandóan látogatja a moszkvai kórházakat, hol hadifoglyok vannak, segíti és gondozza őket.

Felkerestek engem Moszkvában tartózkodó amerikai ápolónővérek is. Öten voltak, kik telve jóakarattal és nagyobb anyagi eszközöknek is birtokában, nagy buzgalommal iparkodtak a nélkülöző hadifoglyokon segíteni. Különösen Reutinger Anna nővért, kell ezek között megneveznem. Táborokban takarókat, törülközőket, szappant, orvosi műszereket osztogatott. Átutazóknak fehérneműt és élelmiszereket juttatott. Beszélte nekem, hogy egy alkalommal semmiképp sem kaphatván meg az engedélyt, hogy valamely fogolytábort meglátogasson, végre csak arra kérte az illetékes hatóságot, adjon neki engedélyt, hogy engedély nélkül látogathassa meg a szóbanforgó helyet. És ime ez sikerült! E negatív okmánnyal elérte célját és sok hadifogolynak okozhatott örömet.

A derék amerikai nővérek buzgón fáradoztak a mi katonáinkért, mert — világmozgató rugója az emberi szívnek — megszerették azokat, kikért dolgoztak. De ebben volt a veszedelem is: letérvén az általános érdeklődés szilárd teréről, a személyes érdeklődés síkos terepére léptek, s ennek hatása alatt vigyázatlanokká lettek. A hatóságok rossz szemmel kezdték őket nézni és augusztus havában értésükre adták, hogy el kell hagyniok Oroszországot. Sűrű könnyhullatás között búcsúztak tőlem. Némely becses holmijuk, kötszerek, vatta, orvosi műszer és egyebek az én kezeim által kerültek rendeltetésük helyére.

Megismerkedtem a moszkvai dán főkonzullal is. Orosz ember, de német neve van. Förster Rudolf. Arendrup tábornokkal együtt meghívott ebédre és fejedelmi módon vendégelt meg. Jelen volt titkára, Edström úr, s egy előkelő orosz, Buturlin Valerrián, feleségével.

Valóban sajnáltam, hogy a gastronómia remekei nem találtak bennem oly egyénre, ki azokat a maguk teljességében méltatta volna. Az északi vidékek szokása szerint, mellyel már Dániában ismerkedtem meg, az ebédet megelőzőleg külön e célra pohárszéken előkészített ritka csemegékkal, mint halikra, rákfarok, homár, majonézes salátákkal, kell a gyomrot megtölteni, pezsgő, s holmi erős szesz italok kíséretében. Miután — úgymondják — annál jobban ízlik a 7—10 fogásos ebéd maga. Kissé puritánabb felfogással össze nem egyeztethető túlság. Förster azonban nemcsak anyagiakkal látott el kiválóan, de szívességgel is. Meleg hangon

emlékezett Budapesten és Bécsben eltöltött időkről. Kedélyességén át-átcsillant valami borongás is. Különösen mikor Ausztriáról beszélt. Úgy tűnt nekem, hogy valami hozzá közelálló egyének lehetnek ott, kikről hírt nem hallhat. Kétszer is felemlítettem, hogy sok ismerősöm van Ausztriában, örvidenek, ha valamiben segítségére lehetnék. De oly nagy az óvatosság itt ilyenekben, hogy ajánlatomra csak egy hálás pillantással válaszolt, noha később megtudtam, hogy feltevésem helyes volt.

Egy napon ellátogattam a temetőbe, hol a kórházakban ápolt idegen katonák nyugosznak. Fel kellett vennem hivatalos névjegyzékét azoknak, kiket ideáig sodortak a háború hullámai. A temető neve „Német temető“, mert háború előtt itt körülbelül 40,000 német élt, a kereskedelem nagy része, az összes gyárak az ő kezeikben voltak, s ők temetkeztek itt.

Messzire ki kellett menni a városból, elfogytak a nagy házak, s csak kis földszintes faházak voltak 4—5 ablakkal, nagy kapuval. Az utca végén nagy hársfasor húzódott. Végre kijutottam a zöld rétek által övezett, sűrűn fákkal beültetett temetőbe. A fal, a kapuk alapos vöröstégla-építmények. A főbejárat mellett iroda. Beléptem oda. Ősz szakállas úr fogad, neve Peters. Orosz alattvaló, de német származású. 16 éve van itt és az utolsó két év zaklatásai, gyötrődései megviselték. Szemei mintha mindig könnyesek volnának. Ide temetkezik most az összes lengyel menekült, s az összes idegen katonák a kórházakból. Naponként 8—10 halott, s nincs aki a sírokat ássa. Az utolsó sorozáson felét elvit-

ték az embernek, aki maradt, nem győzi. Szegény Peters szeretne nyugalomba menni, de — ahogy mondja —: „Csak én tudom, ki hol nyugszik. Ha exhumálásokra kerül a sor, ki mondja majd meg?” S küzködik tovább. Még a halottakat is meg lehet szeretni. Hozzáfog a névsor kikereséséhez. Addig sétálgatok a temetőben. Itt-ott kis családi kápolna, szép nagy kereszt, mauzoleum. A fák alatt apró fenyő és orgonasövények veszik körül a tömött sorokban elhelyezett sírokat, melyeket a dúsan növő borostyán indái fednek.

Sokféle, többnyire ízléses márvány és kő sír-
emlék, virágágyak mindenütt. Nagy gondosság és szorgalom nyilatkozik meg itt. A fal mellett hosszú sorban a mi katonáink, igénytelen frissen hantolt sírjai, kis fadeszka fejfával, rajta cyrill írásban a név. Minden sírban két ember nyugszik. Itt pihennek együtt békésen, egy sírban, Rajmer Fritz és Imre Pál, Hohstädter Wilhelm és Szabó János. És így tovább. A sor végén megásott, nyitott sír, nyirfák árnyékában. Leülök a homokos hantra, elmélkedem, merengek. Egyszerre csak messziről valami keréknyikorgás hallatszik: egylovas, lapos targonca közeledik, rajta két egyszerű, gyalult deszkakoporsó. A fordulónál a ló hirtelen jobbra lép, a targonca hátulsó kerekei megakadnak és az egész félodalra dül. Azt hiszem felfordul. De nem, csak az egyik koporsó fedele félrecsúszik, s egyszerre kinyúlik belőle egy kéz, mely ahogy közeledik a kocsira, lassan integetni látszik. A ló megáll. Leemelik az egyik koporsót, addig odalépek a másikhoz, megfogok egy szegény, sovány, hideg kezét s gyön-

géden visszahelyezem a koporsóba. A fejfán magyar név volt: Ladányi Gábor.

Rendes délutáni foglalkozásom volt egy-egy óra a Berlitz-iskolában, hol szorgalmasan dolgoztam orosz nyelvismereteim fokozásán. Öt órakor hazafelé jöve, néha bementem egy kis cukrászdába, beszélgettem a tulajdonossal, vagy vendéggel. Pontosan fél 6-kor robogott el mindennap Pau francia tábornok, automobilján. Az 1871-ki német-francia háborúban veszítette el karját, de délceg tartása, fehér szakálla, parancsoló tekintete, melyhez pompásan illett a pirosaranyhímzéses sapka, ma is magára von minden tekintetet. Mellette mindig két-három tiszt. Érdeklődtem, milyen állást tölt be itt. „A vérdíjat számítja ki“, felelte keserűen a cukrász. Nem mertem feszegetni a kérdést e helyen. Arendrup tábornoktól tudtam meg, hogy az entente nincs megelégedve Oroszország katonai teljesítményeivel és az ígért kölcsönöket csak akként folyósítja, hogy megszámítja, hány orosz katona megy a harctérre. Csak a fejek száma szerint fizetnek.

Midőn társnőim elszállingóztak, ki Kazan, ki Nizsny Novgorod, ki Charkow felé, csak ketten maradtunk Arendrup tábornokkal, s napjaink ijesztően kezdtek hasonlítani a Péterváron töltöttekhez. Olyan se előre, se hátra helyzet volt ez megint, melynek okát nem lehetett tudni. Valahogy ittfelejtettek minket, miután a többiek mindnyájan szerencsésen elindultak. A tábornokkal mindig együtt étkeztünk mostanában. Ebéd és vacsora előtt eljött értem, s úgy mentünk le az étterembe. Volt alkal-

munká ekként jól megismerkedni. A tábornok jel-
leme igazi katonai, nyílt, őszinte, egyenes volt. Jel-
lemző volt reá, hogy tábornoki szép állásáról né-
hány évvel ezelőtt máról-holnapra lemondott, mert
az akkori dán hadügyminiszternek erősen meg-
mondta véleményét. „Lehetetlen volt meg nem
mondanom neki, hogy gazembernek tartom“ —
mondá ő maga — s másnap persze nyugdíjaztatá-
som ügyében benyújtani a kérvényt. Neveltetésé-
ben és családi összeköttetéseiben angol, e nemzet
kifogástalan csiszoltságával bir és nyelvét úgy be-
szélte, mint Anglia szülötte. Ragaszkodott hozzá,
hogy vasúti kocsit bocsássanak rendelkezésünkre,
melyben lakhatunk, s mely szemleútunk végéig ve-
lünk maradhasson. Nem rajtam volt lebeszélni őt
oly kényelem igénybevételéről, melyre ő már kora
és rangja szerint rászolgál és melynek célszerűsége
szembeszökő. Lehet azonban, hogy emiatt is kés-
tünk. Egy lépéssel előbbre látszottunk jutni célunk
felé egy napon azzal, hogy jelentkezett nálam
Protopopof Borisz Nikolajevics, mint a moszkvai
hadtestparancsnokság által kíséretünkre vezényelt
tiszt. Nyúlánk, magas, talán 25 éves, zászlósi rang-
ban lévő fiatal ember volt. Vonásai a Moszkvában
széltében látható tatár típusnak feleltek meg, sötét
szemekkel és hajjal. Első öt perc alatt teljesen be-
mutatkozott: Elmondta, hogy jól tud franciául és
németül, házas ember, kereskedő és litográfus, egy-
házművészeti lapot ad ki, saját rajzaival, s a há-
ború elején végezte a moszkvai kadettiskolát. Mel-
lén hordta az ezt bizonyító szép fehér zománcke-
resztet.

A rendjel és jelvényügy Oroszországban sokkal szebben van megoldva, mint nálunk. Kevesebb van belőlük, de ami van, gyönyörű, alapos munka. Közelebb jár az ékszerhez és hasonlíthatatlanul nagyobb műbeccsel bír, mint a miénk.

Borisz Nikolajevics komoly buzgalommal fogta fel helyzetét és bármikor óhajtottam ezt, kísért az utcán és megismertetett Moszkva érdekeségeivel. Voltunk múzeumokban és székesegyházakban, a cárok sírjainál, iparművészeti raktárakban, a városon kívül szép kirándulási helyeken, üzletekben, hol gyönyörű régi szöveteket és régiségeket lehetett kapni. Finom műérzékkel figyelmeztetett mindenre, mit megtekinteni érdemes.

Már május óta várakozott küldöttségünkre és aggódott, hogy nem lesz a dologból semmi. Néhány napi ismeretség után elhozta hozzám csinos kis feleségét és 5 éves leánykáját, s meghívtak, látogassam meg őket. Valami érdekes ikon-gyűjteménye volt, melyet meg akart mutatni, felesége pedig meg akart ismertetni családjuk tagjaival. Szívesen elfogadtam volna a meghívást, de Oroszországban töltött hat hét óvatosságra tanított. Megköszöntem azon örüggyel, hogy küldetésünkkel összeférhetetlen a meghívások elfogadása. Utóbb hallottam, hogy kísérom megrovást kapott volna azért, hogy ellenséges ország polgárát vendégül látja házában és azonnal harctérre küldték volna.

Borisz Nikolajevics segítségét igénybe véve megkezdtem bevásárlásaimat a hadifoglyok részére, ama pénzösszegekből, melyeket a magyar Vörös kereszt bocsátott rendelkezésemre. Azt gon-

doltam ugyanis, hogy jobbra nem fordíthatom a kezeim között lévő pénzek legalább egy részét, mintha beszerzek mindenféle oly dolgokat, mit a hadifogoly holmi félreeső kis faluban meg sem kaphat, feltéve, hogy pénze volna a bevásárlásra.

Első volt a sajt. Feltűnt nekem a gyönyörű árú, mi ebben a cikkben Moszkvában volt. Hollandi név alatt ismeretes sötétvörös golyó, 25 egy ládában, s azután sok ilyen láda volt első vételem. Folytattuk az aszalt gyümölcsöt. Alma, szilva és vegyesek. Kaukázusból szállítják, nagy kosarakban. Azután következett a dohány, szappan, gyufa, mézeskalács. Elmentünk a híres Einem-féle cukor- és édességgyárba. A tulajdonos német. Köztudomású, hogy 3 fia a német hadseregben szolgál és mégis annyira köztiszteletben álló ember, hogy semmi bántódása sincs. Nála annál bővebben vásárolhattam, mert 20% engedményt adott és még ráadásokat. Pompás süteményei és cukrai vannak. A többi kereskedők is adtak 8—10 percent engedményt. Következett mindenféle egyéb, hasznos holmi beszerzése: Kés, öngyújtó, olló, tű, cérna, gombok, borotvák, törülközők. Vásárlás közben Borisz Nikolajevics kissé elcsevegett. Mutatta a minden lépten látható bedeszkázott boltokat: a túlságosan nyereszkes, meggazdagodók így járnak és üzleteiket többé nem nyithatják meg. A moszkvai generális igen szigorú, azzal büntet, hogy frontra küld. Tavaly indítottak innen egy egész vonat vartüzérséget Vyborgba. Útközben ellopták az egész vonatot. Ma is keresik, nincs. A parancsnok szigorúan meghagyta a kísérő tiszteknek, hogy

udvariasak és előzékenyek legyenek, nehogy az idegen hölgyek azt higgyék, hogy valami műveletlen népek az oroszok.

Borisz Nikolajevics többször kiment a környéken lakó ismerőseihez, s ha ott gyárakban, vagy egyéb munkában alkalmazott hadifoglyokat talált, érdeklődött irántuk, felírta neveiket és címüket, hogy módomban legyen nekik csomagokat küldeni. Egy ilyen útról hazajöve, a következőket beszélte nekem: „Barátom éppen most tért vissza a német harcterről. Mikor előrevonultak, nagy halmazokban embercsontokat találtak. Fogságba esett németek elbeszélése szerint ők most az elesettek hulláit zsiradék előállítására használják, s nagy katlanokban főzik őket ki.“ Egy ideig szótlanul ültünk, ekkora emberi nyomorúság elgondolásába merülve s végre mind a ketten keservesen sírtunk. Borisz Nikolajevicsnek épp oly kevésbé jutott eszébe vádolóan hozni fel ezt a dolgot, mint nekem azt tagadni, vagy kétségbe vonni. Hiszen magába véve mindegy, meg kellett-e ennek történnie, vagy nem. Azt tudtuk mind a ketten, hogy a háború oly kínokat és szükségeket teremt, melyek mindent indokolttá tesznek, még a legborzasztóbbat is. És az oroszok mentek attól a farizeizmustól, mely csak a más bűnei felett borzad és azokkal harsogja tele a világot.

Augusztus 20.-án végre megérkezett Pétervárról második és fontosabb kísérőnk: Morawski Konstantin, a Vörös kereszt megbízottja, küldöttségünk megmozgatója és felelősséggel bíró ellenőrzője. Az egyik cári kancelláriának volt hivatal-

noka. Az orosz hivatalos étellel járó különös hig-
gadtság és óvatosság jellemezték. A nagyon rövid-
látó ember figyelmes, aranykeretű csiptető mögül
kihatóló tekintete még fokozta e benyomást. 28
éves lehetett. Csakhamar nagyon erélyesnek bizo-
nyult.

Az útleveleket két nap alatt megszerezte és
máris mehettünk volna, csak a vasúti kocsit nem
kaptuk meg. Ekkor Arendrup tábornok gyors el-
határozással mégegyszer elutazott Kiewbe az anya-
cárnéhoz, s mégegyszer megkérte, adjon ki paran-
csot, hogy nekünk vasúti kocsit adjanak. S ime,
amilyen hasztalan volt eddig minden, oly gyorsan
bonyolódott le most. Alig 48 órát fordult az idő,
értesítettek, hogy az állomáson vár a rendelkező-
süinkre bocsátott vasúti kocsi. Augusztus 26-ika
volt a nagy pakolás napja. A Vörös kereszt automo-
bilja hatszor is fordult, míg mindent le birt szállí-
tani. Ezenközben az idő oly hűvösre vált, hogy
bundára és takaróra is kellett gondolni. Megfog-
hatalatlannak tűnt, hogy Nagy Péter cár, ki Moszk-
vában nevelődött, hogy mehetett még 600 kilomé-
terrel feljebb észak felé, fővárost alapítani. Ha ezt
az erélyt és munkát dél felé fordítja, talán ez a
mostani háború sem volna, és az oroszok nem len-
nének abban a hátrányban, mely Moszkvában
szembeszökő: hogy mesterséges, csupán hivatal-
noki fővárossal bírnak, melyben a nemzet multja
és szíve sohasem lüktethet éltetően.

Az indulás bizonyossága tett-erőre és jókedvre
villanyozta kísérőimet. A tábornok ez utóbbi láto-
gatásával kapcsolatban beszélte, hogy az anya-

cárné rendkívül energikus. Ha parancsait nem teljesítik pontosan, az asztalra csapkod és oly erősen szidja környezetét, hogy alaposan megfélemlít mindenkit. Lehet, hogy ennek az energiának köszönjük most elutazásunk kellemes lehetőségét.

Borisz Nikolajevics óriási fontosságot tulajdonított szerepének. Saját szavai szerint az ő neve ezzel a történelem lapjaira kerül és előkészületeiben megfelelő alaposságot és nagy méreteket fogantatott. Csemegék és teák mellé gyógyszerek és melegítők csatlakoztak, s ehhez a minden orosz utastól elválaszthatatlan párnatömeg, és illatszerrek árja. Morawski Konstantin felszereléseiben sokkal puritánabb és egyszerűbb, szokásaiban sokkal kevésbé keletiesebb, már ezzel is elárulta származását: Varsó vidékéről való lengyel volt.

6. Az orosz vasút. Kosztroma. Nerechta. Kineszma. Jurjevec. Vologda. Galics. Csukloma. Szoligalics. Orlov. Kotelnics. Jaroszlavl.

Az orosz vasúti kocsik szélesebbek és hosszabbak a mienkeknél. A téli nagy hidegek szükségessé teszik, hogy minden kocsinak a mozdonytól független fűtése legyen. Ez a kocsi egyik végén felállított vízfűtési rendszerű kályha, melynek csövei körüljárják az egész kocsit, célszerűen és kellemesen melegítve a vasúti kocsit. Az erre szükséges tüzelőanyagot a kocsi mellé rendelt szolgáló ott veszi, ahol tudja. Erre nézve semmiféle parancsot, vagy útbaigazítást nem vár, hanem az erdő, vagy ber-

kek melletti állomásoknál leszáll, baltával felfegyverkezve és néhány napra biztosítja a meleget az utasok részére.

A kocsi egyik fülkéje volt irodánk, hol a pénzt és iratokat tartottuk, a tábornok fülkéje mellett. Az enyém mellett fekvőt ebédlőnek neveztük, s ott helyeztük el élelmiszereinket. A két kísérő egy további fülkét foglalt el, a többit színig megtöltöttük az ajándékoknak szánt árúkkal, a ládák és csomagok tömegével. A végén egész kis fülkéje volt a kocsi szolgájának is.

Reggel a Volga partján ébredtünk, Kosztroma város állomásán. Mindenfelé még aratatlan búza és rozstáblák voltak láthatók — augusztus 26.-án — helyel-közzel keresztek, melyek száma bő termésről tett tanúbizonyságot. Ez a vasúti állomás a Volgán innen, a város azon túl van. Nagy komp bonyolítja le a forgalmat, melyre csakhamar mi is felhajtottunk. A kocsik befogásának rendszere Oroszországban a két rúd közé befogott ló közepén, s jobbra-balra szükség szerint egy, vagy két lógós, mi által előáll a troika, vagyis szószerint hármás. Hosszú útra mindig hármás van befogva. Teher elé szükség szerint, városi forgalomra többnyire csak egy. A lótartáshoz Oroszországban kitünően értenek. Nemcsak jóltápláltak és fényesek a lovak, hanem oly szelídek, hogy az ostor használata, vagy a gyepelő rángatása ismeretlen dolgok. Így 15—20 kocsinak a kompon való elhelyezkedése teljesen csendben megy és nesztelenül csúszunk a csendes, széles folyó vizén át. Gyönyörködni lehetett a szemben, magaslaton fekvő városban. Két

nagy templom, egyik arany-, másik zöld kupolái, tisztán rajzolódtak az őszi világoskék egen. A parton sétány látszott, melynek sarkait karcsú oszlopos loggiák foglalták el. A város többnyire faházakból épült. Csak a középületek vannak téglából. Utunk célja a kormányzóság palotája volt.

Azzal, hogy Péterváron és Moszkvában beszereztünk útleveleket és igazolványokat, korántsem fejeztük be azt, mi ezen a téren szükséges volt. Itt Kostroma kormányzóságban ismét jóváhagyásért kellett kilincselnünk.

Csinos, kerttel körülvett kis kastély a kormányzóság. Festőien ruházott cserkesz nyit ajtót, vezet be, előbb fényezett padlójú előcsarnokba, azután ünnepélyes fogadóterembe. Ott egy ideig várakoztunk. A cserkesz bejön és kiszólítja Konstantint. Pár perc múlva minket is.

A kormányzó írószobájában szép török szőnyegek, angol képek, sportkellékek és bőrkarosszékek díszlettek. Ő maga még fiatal, szőke ember. Bizonytalanság és zavar látszik rajta, tekintetét félre fordítja és kibámul az ablakon. Végre a tábornokhoz fordul s elmondja franciául, hogy az igazolványokat talán holnap megadhatja, de itt a városban csak egy tiszti telep van, s ez most éppen feloszlóban, oda semmiesetre sem adhat engedélyt. Azután ismét feszeng, és mi ajánljuk magunkat. Kint Konstantin elmondja, hogy a kormányzó azt kérdezte tőle, megszólíthat-e engem?, mit mondjon?, mit engedjen? A múlt napokban a tiszti táborból megszökött valaki, s ha most engem itt látnak, összefüggésbe hozhatnák a két esetet. Szóval,

itt újból az a veszély fenyegetett, hogy elakadunk. Időt kellett engednünk a kormányzónak, hogy tájékozódhassék.

Tétlenül lazugáltunk a csinos városka utcáin egész nap. Ebéd után elkocsiztunk a három versztynyire lévő férfizárdába. A templom alakja annak felel meg, mit a biblia a régi Jeruzsálem templomáról mond: fel van osztva a Szentek szentje, a szentély és a népnek szánt előcsarnokra, mely körülveszi az egészet, s ezzel együtt négyszegletű. Az előcsarnok falain és mennyezetén tüneményes freskók díszlenek. Az ó- és új Testamentom minden alakja, minden szimboluma látható itt. Ádám, Éva és a kígyótól kezdve, a titkos jelenések fantasztikus állataiig. A szentély falai tiszta aranynak látszanak, melynek ragyogásából csak itt-ott tűnnek ki a szent képek szabadon hagyott arcai és kezei. A mennyezet keskeny kupolává szűkül, melynek belsejéből óbizanci Krisztus-arc tekint le. A Szentek szentjétől hatalmas ikonostáz választ el, bronz és aranyozott kapuival. Oda belépni csak papoknak szabad. A tömör, magas gyertyatartón, mely a Boldogságos Szűz képe előtt áll, most is vagy 40 gyertya ég, míg hátrább aranyhimzéstől súlyos ornátusban két pap zsoltárokat énekel. Az előcsarnokban találkozunk a szerzetesekkel. Fekete kucsmájuk tetejéről hosszú fátyol lebeg alá bokáig. A sűrű bokrokkal beültetett és kissé gyomos kertben is, valami misztikus levegő veszi körül az embert.

Estefelé Konstantin visszament a kormányzóhoz és soká puhította. Visszajött egy igazolvánnyal, mely a holnapi napra, egy közelfekvő helyre

szólt. Az egész kormányzóságra valót, holnaputánra ígérte a kormányzó. Megnyugodva indulunk hazafelé. A Volga partján már messziről kékllett felénk a csukaszürke ruha. Ott állt vagy 20 tisztünk. Rendeltetésük helye a mienkkel azonos volt. Itt azonban nem volt megengedve, hogy őket megszólíthassam.

Elfoglaltuk helyünket a vasúti kocsiban és a mai estével kezdtük meg azt, mi ezentul rendes napirendünk volt: Éjjel utaztunk, nappal látogatuk a hadifoglyokat. Kocsinkat odacsatolták akár személy, akár tehervonathoz, valamikor este, vagy éjjel éreztük, hogy megyünk és arra ébredtünk, hogy állunk. Persze néha két napig is utaztunk. Ezek voltak a pihenő napok.

Már reggel 8-kor Nerechtán voltunk. Az állomáson vártak reánk a katonai parancsnok és segéd-tisztje és az iszpravnik, a polgári hatóság feje. Két kocsiban helyezkedtünk el és vagy három versztyire kocsiztunk homokos széles úton, nyirfák között. Régi kaszárnyaépület, széles bekerített udvarral körülvéve, ez a fogolytábor. Balra pajta, mely éttermül szolgál. Deszkapadok és asztalok vannak benne. Az udvaron áll 120 emberünk. Mielőtt velük foglalkozhatnám, fel kell menni az irodába és ott felmutatni az igazolványokat. Nem baj, úgyis, mintha valami nagyon fojtogatná torkomat. Három utitársam mellett, még a három helybeli méltóság is szükséges volt a szemléhez, s így el lehet mondani, hogy csak alapos őrizet mellett juthattam hozzá, hogy fogságba esett katonáinkat láthassam.

Meglepetés és csodálkodás látszott rajtuk, amikor először végigmentem közöttük. Ruha, bakancs rajtuk gyűrött, kopott, és ami ennél is szomorúbb, elnyűtt maga az ember is. Sápadt, fásult. Két nagy teremben laknak, melyben emeletes fa fekvőhelyek vannak elhelyezve, itt-ott egy-egy szalmagyékény. A felső fekvőhelyeken négy-öt ember hever most is, oly gyengék, hogy nem bírnak lezárni. Dagadt lábaik köpenyegfoszlányokba vannak burkolva. Lassan végigmegyek, megszólítom mindegyiket. Borisz Nikolajevics és a helybeli parancsnok segédtsíjtje lépésről-lépésre követnek, nekik nem szabad oldalom mellől elmozdulni félméternyire sem. Legalább ők így fogják fel szerepüket. Ha egy-két percnél tovább időzöm egy embernél, már felkérnek, hogy folytassam a szemlét. Ha egyik-másik kissé élénkebben, vagy hosszabban válaszol, félbeszakítják. Az ajtóban a parancsnok és az iszpravnik, minden mozdulatomat követik. Szegény embereink, lassan melegszenek. Szorítják kezeimet, most már elemi erővel kitörne belőlük a szó, a panasz és arcaikon végig könnyek gördülnek. A Murman-vasút pályatestének kiépítésénél voltak alkalmazva, mocsaras, kietlen helyen, s a rossz táplálék, erős munka, tönkretette egészségüket. Ez itt üdülő a számukra. Az orvos, ki szintén jelen van, dicsekedve mondja, hogy mily szépen gyógyulnak. Az emberek a mostani helyzetre nem panaszkodnak, de míg idáig jutottak, volt nehéz a sorsuk. Az orvost dicsérik, jószívű, rendelőjében helyet szorít két fiatal magyar orvosnak, kik itt közlegény sorban sinylődnek. Az

ebéd káposztaleves és cékláskrumpli. A kenyér jó, Következik az ajándékok kiosztása. Felderülnek a kedélyek, a rég nem élvezett csemegék láttára.

Arra kérnek engem embereink, adjak a sajtból és dohányból az őket őrző oroszoknak is, mert ezek jól bánnak velök. Mikor a pénzre kerül a sor, a parancsnok megengedi, hogy fejenkint 3 rubelt adjak. Ekkor előlép egy osztrák altiszt és jelenti, hogy itt három ember van, ki szerbnek mondja magát. Feltették a szláv kokárdát, ezeknek ne adjak a császár pénzéből. A három nevezett, noha épp oly rongyos, mint a többi, félrehúzódik és ijedt szégyenkezéssel néz reám. A pénzt magam osztom, kézből-kézbe, minden egyes bankót. Arendrup tábornok e célra külön vett kezításkában hozza és nem adja ki kezeiből. Osztás közben zsebembe nyulok, hogy zsebkendőmet használjam. A parancsnok azonnal hozzám küldi Konstantint, kérve, kutassa ki zsebemet. Mikor kitűnik, hogy a nevezett zsebkendőn kívül, nincsen bennük semmi, mindenki megnyugszik. Ezen közben két altiszt felveszi a táborban lévők neveit, hogy a látottakkal beszámolhassak ott-hon és a kiadott pénzmennyiséggel is.

Kevés idő múlva átlépünk a közeli kórházba. Itt kielégítő rendet és kényelmet találtunk. A szobák már ily kora ősszel fűtve, a fennjáró betegeken bő sötétkék posztóköpeny. Orvoskisasszony vezeti a kórházat. Tíz ember van itt a mi hadseregünkből. Tüdőbaj, vesebaj, skorbut sorvasztják a kimerült szervezeteiket. De a kórházban ideig-óráig jó dolguk van. Végzünk a kiosztással s azután bevisz utunk a városkába, két tiszt lakásba. Az első iskola volt.

Elég tágas két szobával, de 12—14 ember jut egy-egy szobára.

A fogolyélet legjobb esetben is csak igen nyomorult élet lehet. Haza, család, szabadság, munkakör, érdek, tulajdonjog nélkül az élet csak sivár tengődés. Ezt a helyzetet tehát mindenkor csak a létfenntartó körülmények szempontjából lehet elbírálni, jónak, vagy rossznak mondani. Magában véve, kedvező sohasem lehet. A rabság számtalan rossz következményeinek szemlélete, melyek hol a lelket, hol a kedélyt, hol a jellemet, egészséget támadják meg, kimondhatatlanul fájdalmas.

A társadalom jómódú, vagy legalább is bizonyos műveltséggel bíró fiainak olyan a helyzete, amelyben még egy darab szappant, egy törülközőt, vagy kanalat, egy zsebkést, egy pokrócot, sőt legtöbb esetben egy köpenyeget sem mondhat magáénak, szinte elképzelhetetlen. A nerechti első lakásban még minden hiányzott nekik. A szegény fiúk a puszta falak között úgy álltak egyetlenegy nagy kincsökkel, a fiatal élet és egészségökkel. A második telep, valami kaszinó-helyiség volt. Itt már kissé jobban voltak berendezve.

Az oroszok a fogság első hónapjának kivételével 50 rubelt adtak havonként egy fogoly tisztnek. És ebből megélhettek, sőt lassacskán bevásárolhatták a szükségeseket. Orosz kísérőink nagy csodálkozására a tiszték pontosan kapták ki fizetésüket minden hónap elsején. Ők maguk, ahogy nekem többször mondták, sokszor 4—5 hónapi hátralékban voltak.

Ez első látogatásom alkalmával csak lassan-

ként, részletekben tudtam meg a tényeket. Kisérőim rendkívüli bizalmatlansága, mely meghatványozódott, mihelyt tiszték között voltunk, s az idegesség légköre, mellyel körülvettek és őriztek, a magyar nyelv használatát megtiltották, — s a saját járatlanságom — felette kínossá tették a helyzetet. Nem tudva, milyen következményei lehetnek annak, ha szabálytalanságot követek el, csak bizonytalan óvatossággal mozogtam. A tisztéknek a nekik fejenként járó 100 rubelt átadtam, s néhány pillanatig mégis csak felvidultunk. Hisz náluk, ha már idáig érkeztek, a remény mégis csak megvolt, hogy viszontláthatják a Hazát, megélik a jobb időket. A szegény közemberektől, kikhez még visszamehettem néhány pillanatra, sokkal szomorúbb volt a búcsúzás. Már rég ismét Kostromában voltunk, még mindig e szavak csengtek füleimben: „Csak el kell az embernek, így fogságban, pusztulni!“

A kormányzó további sikeres kezelését az urakra bízva, Kostroma városát jártam ismét. Hetivásár volt. Még pedig nagy hetivásár, a maga teljes, érintetlen eredetiségében. Aki a háboru alatt eljutott Luck, vagy Cholm alá, azt hiszi, hogy mélyen bent volt Oroszországban, pedig úgy van ezzel, mint a jó magya baka, aki mikor kérdezték, volt-e Oroszországban is, így felelt: „Hogyne, hát hisz ott harcoltam Lemberg alatt“. Ezek a nagy országrészek mind a régi lengyel királyságot alkották, Varsóval, Wilnával. Csak azon túl kelet felé kezdődik az, ami a régi orosz birodalom volt, mely sok vonásban lényegesen különbözik Lengyelországtól. Csöndes méltósággal mozog itt mindenki. Az orosz muzsik

maga ül pompás szekeren, vagy magához hasonlóval, és hiányzik a boltokból a pálinkabűz, a kiabálás és ezek rendes társa, a rongy, vacak árúféle is. Ami van, az jó és alapos. A népnek szép népviselete van. Derékban szorított köpeny, sötét háziszövésű posztóból, tarka övvel. Az asszonyokon fehér posztó, bő ujjas, fekete-piros szegéllyel. Mikor esteledett, a Volga partján ülve, sokáig bámultam a komor és nagyszerű tájat.

Este a tábornok és Konstantin örömmel ujságotlák, hogy mindent kiharcoltak a kormányzótól, még azt is, hogy útközben a munkában levő hadifoglyokat is láthatom és megajándékozhatom. Borisz Nikolajevicsnek aggályai voltak erre nézve. Az ő igazolványán nem lévén feltüntetve ez a tény, fontoskodva mondá, hogy be is tilthatná. Túlzott felfogása személyének fontosságáról az első látogatás egész tartama alatt is, nagy nyűgnek bizonyult.

Szeptember 2-án Kineszmát látogattuk. A környezet és mellékkörülmények azonosak voltak a tegnapelőtt tapasztaltakkal. Itt azonban a parancsnok bizonyos büszke önérzettel vezetett körül. Lát-szott, hogy igyekezett jó körülményeket létesíteni, és most örül, hogy ezeket bemutathatja. Nagy tisztaság uralkodik mindenütt. A fekvőhelyeken rendszer szalmafonás, az udvaron fertőtlenítő és mosókonyha, a ruházat és bakkancsok foltozva, tisztítva és az étel jó. Csak az embereket nem lehet összefoltozni. Hatszázan vannak itt, rokkant félék, kiknek szervezete tönkre van téve. Ismét a Murman vasútról beszélnek, s valami ólombányákról a Don vidéken, hol hetekig csak hideg vízbe kavart lisztet

kaptak, este mocsaras földre feküdtek le, soha száraz ruha rajtuk nem volt. És ehhez a nehéz munka, a hideg időjárás. Végre a súlyos betegség, mely ezúttal megváltás. Valami régi kastély lehetett ez itt. A szobák boltívesek, jó, falazott kályhák vannak a sarkokban. Az egész szemle alatt a helybeli segéd-tiszt és Borisz Nikolajevics egyre zavarnak és alkalmatlankodnak.

Az ajándékok kiosztása az egész látogatás boldogító pillanata. Az öröm hatása alatt felvidulnak a szegény emberek. Egy vízceszpe hullott az emberi szenvedések forró sivatagába.

A tiszti telepben csak huszan vannak. Elég jól berendezve, pokróc az ágyakon és meg vannak elégedve. Az egyik tiszt arra kér, fejezzem ki a parancsnoknak köszönetüket a jó bánásmódért. Már eléggé jártas vagyok az országban, hogy tudjam: iyemít csak négyszemközt lehet megtenni. Mikor kocsiba szálltunk, az ezredes velem jött. Nem esett nehezemre néhány szóban kifejezni hálámat. „Higyje el, én még többet is tennék, ha lehetne“, — válaszolt. — „Mindennap arra gondolok, legyen Isten olyan irgalmas nekem, mint amilyen irgalmas igyekszem én lenni e szegény emberek iránt.“

Visszatérve a vasúti kocsiba, érkezettnek látam az időt, hogy Borisz Nikolajeviccsel kissé rendbe zökkenjünk. „Felteszi azt, — kérdém, — hogy én az orosz birodalmat veszélyeztető dolgokról tárgyalok, mikor egy rokkant hadifogollyal beszélek?“ „Nem“, — felelé ő. — „Akkor nagyon kérem, ne zavarjon, ne szakítson félbe, ha beszélek; gátol kötelességem teljesítésében és ami még ennél

is rosszabb, elrontja ezeknek a szegény embereknek azt a kis örömet, mit látogatásom nekik okoz. Tudja jól, hogy semmi olyat nem teszek, mivel a szemle hatáskörét túllépném!“ Ezután kissé sebesebben zártam be fülkém ajtaját, mint azt különben tenni szoktam, nem várva meg szavaim hatását.

Egy óránk volt előkészülni, hogy hajóra szálljunk. Rendeltetésünk következő helye Jurjevec mezőváros volt, hol nagy fűrészgyárban vagy 600 hadifogoly dolgozott.

Tiszta, kényelmes kis hajók járnak a Volgán. Elől a hajó orrán nagy üveges terem, hogy szabadon lehessen a tájban gyönyörködni. Ebből az étteremből befelé tágas folyosó, jobbra-balra kabinokkal.

Mindegyik kabinban viaszkosvászonnal bevont diván, melyen aludni lehet. A hajó gépezete oly csendesen jár, csak a tűnő partról látni, hogy megyünk. A nagy hatalmas folyó, mint a tükör, nem vet egy hullámot sem. Fenyvesek, berkek, majd ismét szántóföldek váltakoznak. A part homokos. Valami szürkés átlátszó légkörbe van burkolva az egész láthatár. Kimondhatatlanul békés, csendes minden. Alkonyodik.

Midőn később kabinomba vonultam, nyomban kopogás hallatszott. Az ajtó előtt állt Borisz Nikolajevics: „Bocsásson meg, hogy a táborban zavartam. Belátom, hogy nem volt igazam, többé nem fogom tenni“, — mondá egyszerűen. — Már előzetesen hallottam volt, hogy az oroszok mindenkor híven betartják a szentírás ama parancsát, hogy a napot ne hagyjuk lenyugodni haragunk felett.

Reggel az ősz tiszta átlátszó levegőjében még szebbnek tűnt a táj. A parton jobbra-balra fel-fel-tűntek templomok új alakban: a kupolák vörösréz-ből, halványzöldre patinázva, a falakon tompított színű freskók, s fent a tetőzet alatt finom rajzú, viharvert majolika. Az állomásokon kirakva, szállításra készen a sok termény. Rengeteg fa, tele zsákok, burgonya, káposzta, gyümölcs várja az uszályhajókat, de kerül belőle a mi hajónkba is. Terem itt rozs, zab, tatárka, köles, alma, mindenféle zöldség és széna bőven. Erős, nehézfajtájú lovak húzzák a szekeret. Jönnek-mennek mellettük szakállas férfiak, tarkakendős asszonyok. Akár rakodnak, akár indulnak, minduntalan mélyen meghajolnak kelet felé és keresztet vetnek. Ez a vidék a szent Oroszország. Ők maguk így nevezik. Egyetlen közlekedési eszköze a Volgán megindított hajójáratok. Nem hatolt ide még a világ zaja, gonoszsága.

Valamelyik állomáson beszáll a jurjeveci fűrészgyár tulajdonosa. Sovány, magas, hallgatag ember. Már értesült jövetelünkről, és szívesen megmutatja nekem a gyárában dolgozó hadifoglyokat, de csak éjszaka. A munka miatt nappal nem lehet. E szerint ma éjjel fogjuk megtartani a szemlét. Közel a parthoz valami nagy, nyitott pajtában már ott is állnak katonáink, midőn hajónk kiköt. Az ajtónál a rendes vezérkar is várakozik reánk: egy kövér, őszhajú ezredes, mellette a segédtszázados és az iszpravnyik. Vagy hat nagy fáklya világít. A hűvös, éjjeli szél ide-oda kapja lángjukat, s gomolyog belőlük a füst.

A múlt napok látványa után valóságos élvezet

ez a mai szemle. Csupa egészséges ember áll sorban előttem. Legtöbbje német és osztrák. Magyar akad köztük vagy harminc. Arcszínük friss, tartásuk egyenes és izmos kérges kezek szorítják kezemet. Mondják, hogy rendes ételmezésük, rendes napszámuk van és jó bánásmódban részesülnek. Egy-két német katona apró kívánságokkal áll elő. A gyáros jóindulattal hallgatja mellettem. A mieinké az érzelmi rész: kérdezősködnek hazulról, reménykednek, bíznak. Borisz ígéretéhez híven, nem zavart többé, midőn velük beszélgettem. A pénzkiosztás, hála a tábornok gondosságának, ki mindig előre nagymennyiségű váltott pénzt szerez be, simán ment. Már éjfélre elűtötte az óra, mikor visszatértünk a hajóra. Ott a szűk és alacsony társalgóban sötéten égő olajlámpa mellett, teáztam, a gyáros, az erdőmester, az ezredes és kísérőink társaságában. Örömet méltattam a kedvező helyzetet, melyben a hadifoglyokat találtam. Utitársaim szótlanul bólogattak. Beszélgetni, néhány szó kivételével, egyikük sem akart. Igaz, hogy ki is voltunk mérülve mindnyájan. Félóra múlva átértünk a tulsó parton fekvő községbe és maradt pár óránk pihenésre is.

Hogy ott hova érkezünk, értesítve vannak a hivatalos közegek, hogy kocsi vár, ha erre szükség van, ez Konstantin érdeme. Ő tanulmányozza a menetrendet, tudja mikor jönnek-mennek vonatok és hajók. Ugyancsak ő gondoskodik róla, hogy vasúti kocsinkat csatolják, amerre kell, úgy, hogy mindezekkel a legkisebb gondunk sincs. De ami még ennél is többet ér, mindjárt az első napokban meg

lehetett arról győződni, hogy Konstantin nem rest, nem kényelmes. Tudja, mennyire fontos, hogy minél több helyen tartsunk szemlét, minél több embernek jusson rubel, ajándék és biztatás és eszerint csinálja meg az útitervet. Kiszámítottuk, hogy hány helyet látogathatunk meg egy hónap alatt, s Konstantin erősen megragadja a küldöttség gyepelőit, ragaszkodik tervéhez. Kellezmes megnyugvásomra volt, hogy felesleges kényelmeskedésről itt nem lesz szó. Arendrup tábornok mindig készséges volt. Minden tervbe beleegyezett, s pontos volt, mint az óra. A pénz kezelésében a legnagyobb lelkiismeretességgel volt segítségemre. Csak Borisz kezelése volt kissé nehéz, mert mindig pontatlan volt. Reggel nem tudott kikészülni, s az indulásnál többnyire hiányzott. Nélküle pedig hiába indultunk, nem kezdhettük meg a szemlét, mert neki ott kell állani mellettem, ez így van megírva az igazolványon.

Most reggel Jurjevencen is ott állunk mindnyájan s a tábornok sóvárogva gondol ama hosszú időkre, mikor hat óra rövid vassal sujthatta a késedelmesekeket. Végre előrohan, magával hozva szokás szerint valóságos illatszer áradatot.

Gyalog mentünk fel egy dombocskán. Az iszpravnik sűgva kérdezte Konstantintól, nyujtsa-e nekem karját? Ezekben az emberekben láthatóan mindig küzdöttek egymással a hölgynek járó udvariasság és az ellenséggel szemben tanusítandó ridegség érzete. Nagyon megkönnyebbültek mindig, mikor a legbarátságosabb módon az elsőről mondtam le. A dombtetőn emeletes házacskában 20 török tiszt lakott.

Bécsben a hadügyminisztériumban meghagyták nekünk, hogy a törököket ép úgy gondozzuk, mint a magunkét, s Konstantinápolyból 100.000 koronát is küldtek a foglyok megajándékozására. A török tisztek közül kettő beszélt franciául és mindnyájan Bagdadba valók. Berendezésük eléggé kedélyes. Agyaikon pokrócaik vannak, s a falakat valami fantasztikus török mintázattal festették be. Ablakaikból gyönyörű kilátás nyílik a Volgára. Megkérdeztem őket, miféle panaszaik, vagy kívánságaik volnának. Azt felelik, hogy semmilyen sincsen: Allah most számukra fogságot rendelt, így hát nekik bizonyára most ez a legjobb. Bele vannak nyugodva. Válogatott köszönetekkel és áldásokkal búcsúztak tőlem. Lent a folyó partján ma ünnep és vásár van. Zúgnak, búgnak az ércshangú harangok. Rajzik a nép, hosszú sorokban jönnek a kocsik s a templomból kihallatszó gyönyörű ének bevonja az embert a sűrű tömjénfüst búvkörébe. Kevés idő múlva jön a hajó, hogy visszavigyen minket Kinesmába. Mikor a kikötőhöz érünk, a békés csendet szörnyű sírás, jajgatás veri fel. Ma sorozás volt itt, most vitték el a legényeket. Már messze járunk a parttól, még mindig hallatszik az asszonyok szünni nem akaró üvöltésszerű rívása.

Szeptember 10-én egész nap utaztunk. Délben elértük Vologda állomását, mely nagy vasuti gócpont a szibériai vonalon. A forgalom itt oly nagy, hogy több óráig is kellett vesztegelnünk, míg átcsatolták kocsinkat. A szomszéd vágányon hosszú vonat állt, tele foglyokkal. Konstantin és Borisz szemet hunytak és beszélgethettem velük, noha ez itt

szigorúan tiltva van. Rendeltetésük helye Pétervár valamelyik gyára volt. Volt köztük vagy hat önkéntes is, kik nagy aggodalommal néztek sorsuk elé. Pénzt nem adhattam nekik. Csak a tábornok fel és alá járva, néhány rubelt juttatott egyiknek, másiknak.

A vasuti étkezőbe mentünk ebédelni. Úgyesen van Oroszországban rendezve az étkezés. Az étteremben hosszú terített asztalok vannak, minden terítékhez két tányér és egy pohár forró tea. Mielőtt az utas a terített asztalhoz lép, lefizet 2 rubelt. Ezután elveheti a két tányért, s a terem belsejében elhelyezett tálaló-asztalokhoz mehet. Ezek a tálaló-asztalok fényezett bádoggal vannak bevonva és belső melegítő készülékekkel ellátva, melyekben a meleg ételek mély tartányokban vannak elhelyezve. Az utas itt válogathat. Kétféle húsétel, zöldség, mártás, saláta, édes és sós sütemények között, vehet hozzá sajtot és befőttet, mindent, mi két tányérra ráfér. Az étel kitűnő. Az asztalon elhelyezett zsemle és kenyérféléért külön fizetés nem jár.

A szibériai vonalon állandóan nagy a forgalom és igen nagy közlekedése van itt a foglyoknak. Erre mennek Szibéria felé, erre Pétervárnak, erre jönnek vissza a Murman-vasútról. A velencei sóhajok hidja nem hallott annyi sóhaj, mint amennyi elhangzik itt a vágányok fölött egy hónap alatt. Csakhogy a lagunák csendjében lehet, hogy néha eljutott valahova a sóhaj panasza. Itt elnyeli a vonat zakatolása, elnyeli a nagyvilág zivaja, robaja. Vologdától pár órányira, kisebb állomáson ismét foglyokkal telt vasúti kocsik, talán négy

vagy öt, álltak egy mellékvágányon. A kocsik ajtaja le volt lakatolva. Csak fent a keskeny rácsozatnál látszottak sápadt, komor, elszakálosodott arcok. A kocsi aljából vágott lyukon szüntelen csepegett szivárgott ki a szennyes nedvesség, és átható maró bűz terjedt több méter távolságban. Közelebb lépünk. Németek voltak. Elmondták, hogy már 14 napja utaznak, minden kocsiban vannak vagy harmincan s ez idő alatt csak egyetlen egyszer volt szabad kiszállniok. Kisérőül csak egy orosz van velük, harctéren kitüntetett közember, ki a nagy felelősség nyomása alatt úgy veszi elejét a szökési kísérleteknek, hogy lakat alatt tartja őket. Meleg ételt nem kapnak soha. Sokszor vizet is alig. Napról-napra betegebbé teszi őket a rossz levegő, a mozdulatlanság, a kocsi padlójának piszkos átnedvesedése, mely átragad ruháikra. Néha két napig is egy állomáson felejtik őket.

Arról, hogy az ajtókat felnyitathassuk, szó sem lehetett. Az állomásfőnök ijedten kért, hogy semmi beavatkozás ne történjék, mert őt tennék felelőssé. Benyújtottunk nekik a rácson, amit lehetett. Este Galicsban voltunk.

Galicsban a szemle a rendes menetben és környezetben indult meg reggel. Először a legénységet néztük. A város közepén két kis emeletes házban körülbelül 400 embert találtunk. A menedékes, fényesre kopott fekvőhelyek, a kaszárnya és fogság már jól ismert együttes lehangoló benyomásaival tárultak a szem elé. Ezek is munkaképtelenek, vagy munka közben leromlott emberek voltak. Magas, nemesvonalú német katona, leaszott arccal adta elő

panaszait. Hosszú volna azokat elmondani. Ideoda tolják, dobálják ezeket a szerencsétlen emberoncokat, ahogy a helyi viszonyok és mindenféle érthetetlen parancs és rendetlenség magával hozza. A folytonos helyváltozás miatt soha postát nem kapnak, mutatnak előbbi helyük egyikére címzett utalványokat, melyek kifizetését persze én sem eszközölhetem. Szeretnének mint csererokkantak vizsgálat elé kerülni, de hol van ennek módja, ennyi ember részére? Sorba veszem őket: elmerevedett kéz, lefagyott láb, össze nem forrt karcsont, nem hajló térd, asztma, felnyílt mirigyek, idült szembaj. Kettőt vagy hármat szabad bejelentenem Pétervárra a cserebizottságba. Csak a választás nehéz. Odavaló lenne mind. A tisztaság és a ruházat, az élelmezés tűrhető. Néhány vigasztaló szó, az ajándékok kiosztása, ennyit lehet tenni.

A tiszti lakás már jobb benyomást tesz. Csupa jól öltözött tiszt, csehek, kiken látszik, hogy ez a csukaszürke ruha már Oroszországban készült. Mikor belépek, láthatóan zavartak és bizalmatlan dacossággal állnak körülöttem. Egyik előlép, és ideges élénkséggel kiabálva, sok cinikus és goromba kifejezés kíséretében, szocialista vádbeszédet mond. Próbálom megnyugtatni, nem lehet. Ingerült hangon panaszolja, hogy miért nincs nemzetközi kiegyezés, miért vannak ők bezárva, mint valami veszett kutyák és ebben a hangnemben tovább. A parancsnok feszeng. Az ujonnan szerzett szövetségeseik viselkedésével nincs megelégedve. Sötét pillantásokat lövel a szónokra. Mikor elhallgat, egy másik cseh tiszt azt kérdi tőlem: „Mi lesz a mi helyzetünk a Monar-

chiában, háboru után?“ Végre szóhoz engednek jutni: Biztosítottam őket, hogy semmiféle politikai megbízásom nincs, csak hadseregünk tagjainak megélhetési feltételeiről kell meggyőződnöm s azokon lehetőleg segíteni. Megkínálom őket a szokásos, tiszteknek szánt kölcsönnel. A legtöbben visszautasítják. A szónok elfogadja. Arendrup tábornok nem épen hizelgő jelzőkkel látja el halkán és angolul. Hűvösen búcsúznak.

Egy másik házban a városon kívül 35 cseh tiszt. Ezek közt a legtöbb még nincs tisztában magával. Erősen folyik köztük a propaganda. Az oroszok azt kívánják tőlük, álljanak azonnal harcba ellenük, de erre nem vállalkoznak. Ezért van, hogy bár jobb sorsban, mégis csak foglyok ők is. Beszélgetés közben észreveszem, hogy néhányan meg vannak illetődve. Egyik azt mondja: „Maguk magyarok boldogak, nem ismerik azt a lelki harcot, mely bennünk dúl“ s a csiptető mögül két könnyesepp gördül végig az arcán. Végre annyira megmelegsünk, hogy meghívunk este hangversenyre. A pénzt legtöbben elfogadják.

A parancsnok a cseh tisztek nyájasságát nem szívesen látta. Nem akarja megengedni az esti második látogatást, Végre azonban mégis belenyugszik. Vacsora után visszamegyünk hozzájuk. A cseh nemzet szokott zeneértésével kezelt négy hegedű, cselló, viola, igazán élvezetes. Csak a helyiség kicsi. Ugy megteszik hanghullámokkal, hogy zúg tőle a fej, s a gőzös melegben a szédülés érzetével kerengnek a gondolatok. Szék nincs a szobában. Az ágyakon ülve hallgatjuk a zenét.

Az egész napnak rendkívül sivársága elvonul lelki szemeim előtt. A hitszegők es renegátok folyton szaporodó tömegének ismeretében szinte szemmel látható az örvény, mely felé az államok rohanak. A megzavarodott fogalmak árjában rombol és aláás mindenki. Otthon vagy a szomszédnál, mind egy. Döngetik a régi oszlopokat, melyek fenntartották a világot. Végre a nagy törmelék reácmlik mindnyájunkra, eltemetve bűnöst és ártatlant egyaránt... Az utolsó akkord már néhány pillanata, hogy elhangzott, mikor felocsudtam e különös környezetben. A zenei élvezetet megköszönve, eléggé szívélyesen búcsúztunk. Magasan járt a hold, mikor hazafelé lépkedtünk a vasúti kocsi felé.

Másnap nagy utunk volt. Ötven versztet kellett tennünk kocsin. A helybeli orvos úgy nyilatkozott a városban kísérom előtt, hogy az út annyira rossz, kivált hölgyeknek, hogy rendeltetésünk helyéig, vagyis Csuklomába eljutni, lehetetlenség. De azért csak megpróbáljuk. Már reggel hatkor állott elő két trojka. Szép erős lovak voltak befogva, melyekre telje bizalommal néztünk, midőn a tábornokkal elhelyezkedtem a fekete bőrfedéllel borított kocsiban. Borisz ismét vagy 15 percig várakoztatott meg bennünket. A két szélső kisebb ló csak fél szárra volt befogva, s oly hosszú istrágra hagyva, hogy vágatva is mehettek volna. Mehettek volna, de bizony csak lépésben mentek, mert az út rettenetes. A sár mindig tengelyig s a döccenők, kátyuk, pocsolyák mélysége és minősége leírhatatlan. Hellyel-közzel azzal véltek segíteni a dolgon, hogy számtalan dongót dobáltak az útra. Ezeken haladva a kocsi

mozgása a dühöngő habokon hányódó csónakéval azonos. Mikor a kocsi már dülőfélben, az ellenkező oldalon befogott ló serkentése segít a bajon. Az okos állatok már maguktól is megteszik azt, ami kell. Sokszor úgy megyünk az árok szélén, hogy a szélső ló, az árkon túl van. Óvatosan megy s a kellő pillanatban visszaugrik. Az út erdőkön át vezet. Arendrup tábornok nyugodt egykedvűséggel rázatja magát. Csodálkozik, hogy néha négy-öt versztet is gyalogolok két másik kísézőmmel. Dánia pompás kavicsolt utaihoz lévén szokva, a nagy rázás és fel-dülés közti összefüggést nem ismeri. Itt-ott kis falun megyünk keresztül, 10—20 faházacska, apró földcskék, bő termésnek nyomaival, mindenhol tehenek legelnek. Ha pihenésre megállunk, behív egy asszony és szép nagy köcsög tejet tesz elénk. A szobában tölgyfa padok a fal mellett, asztal, nagy kályha s a sarokban aranyos szentkép, mely előtt piros lámpácska pislog. Néha patak partján, egyegy zárda. Kék kupolák virítanak az aranysárga nyírfalombok közül. Fehér szakállú szerzetesek jönnek-mennek, hajtják az ódivatú kerek kutat. Istenem! Talán ebben a csendben, ebben a magányban lakhatik az a tíz igaz ember, kinek kedvéért irgalmazna az Úr ennek a romlott világnak!

Az egész úton csak lépést mehettünk. Már sötét volt, mikor megérkeztünk. Sejtteni lehetett, hogy dombtetőn, tó partján vagyunk. Kis kuriában kaptunk szállást, családnál, ki utasokat befogad. Csak hölgyek voltak otthon. Ősz anyja, menyecske leánya két kis fiával s fiatal leány. A ház jól berendezett, sőt csinos. Nyolc szoba, középen folyosó, az egész

házban a bejárat kivételével egyetlenegy ajtó sincs. Függetlenek választják el a szobákat. Ez a körülmény valami patriarchális kedélyességet ad. A folyosón mélyen beépítve a falba két nagy téglakályha, most is jól befűtve, tökéletesen melegíti az egész házat. Ugyancsak a folyosón van a ház egyetlen mosdóasztala: rézlavor és fölötte réztartány csappal. A nekem szánt szoba fehér függönyökkel és képeslapokkal van díszítve. A mellette levőben zajong a két kis fiú, kiket a vendégek érkezése nagy izgalommal tölt el.

Alig hogy betelepedtünk, jött a parancsnok és indítványozta, hogy még ma este látogassuk meg az itt lévő 80 török tisztet. „Nagyon sok dolgom van“ — mondá a parancsnok — „és csak ketten vagyunk hozzá“ s eközben reámutat egy óriási gyönyörű dán doggra, mely nem mozdul oldala mellől.

A török tiszték eredeti típusu emberek. Nagy fekete szemük, dús fekete hajuk és szakálluk s alacsony, zömök termetük van. Az itteni éghajlat alatt, hol már szeptember közepén didereg az ember, úgy helyezkednek el, mintha valami felnyílt pipacsokat találna az ember valahol januárban. Fejeiken gyönyörű fekete asztrakán fezek pompáztak, leszorítva a szemöldökig. Nem voltak sem pokrócaik, sem köpönyegeik. A helybeli üzletben lehetséges volt a pokrócokat beszerezni. A késő éjjeli órákig foglalkoztam velük. Volt közöttük néhány, ki franciául tudott. Úgy címeztek: „Ma chère soeur“. Midőn panaszaik felől tudakozódtam, csak arra kértek, mondjam meg az őket őrző oroszoknak, ne használják előttük soha a káromkodás vagy átkozódás szavait,

mert nekik vallásuk még azt is tiltja, hogy ilyesmit halljanak. Aláírást kértek tőlem és a hála és ragaszkodás megható kifejezéseivel búcsúztak.

Másnap délig legénységünket látogattam. A parancsnok jószívűségének és gondosságának nyomaival találkoztam a telepen, az itt lévő 200 hadifogolynak tűrhető dolga volt. Mikor a pénzt osztottam, a parancsnok megengedte, hogy fejenként 10 rubelt adjak. Utóbb nagyon megkért, magyarázzam meg a foglyoknak, hogy nagyon vigyázzanak a pénzükre, mert ha valami lopás folytán kitudódnék, mennyi volt náluk, ő, a parancsnok, nagy megrovásban részesülne.

Délben elindultunk Szoligalics felé. Mikor a második kocsiba szálltak Konstantin és Borisz, a lovak elragadtak és vagy 10 lépésnyire tőlünk, az árokba fordították a kocsit. Baj nem történt, csak a kocsis volt megakadva: ő — ugymond — nem akar előrehajtani, egyik lova pedig nem akar másodiknak menni. Végre, miután az első kocsi jó messzire elhaladt, az önérzetes állat belenyugodott és jött rendesen. Szeszélyeit elmulasztotta a rendkívülien nehéz út, mely a tegnapihoz hasonló. Már teljesen sötét volt, mikor megérkeztünk Szoligalicsba és nagyon szerény kis vendégfogadóban helyezkedtünk el.

Mikor reggel elérkeztünk a helybeli parancsnok társaságában a 40 magyar tiszt által lakott ház kapujához, a parancsnok kijelentette, hogy a magyar nyelv használatát megtiltja. Arendrup tábornok, Konstantin és Borisz vitatkoztak vele. Én csak mint hallgatóg szemlélő és egyszersmind mint főér-

dekelt szerepeltem a tárgyaláson. A parancsnok arcán bizonytalanság volt olvasható. Végre Korstantin megtalálta a helyzet kulcsát: azt indítványozta, halasszuk el a szemlét 24 óráig és ő azalatt sürgönyileg kérdést tesz Péterváron, szabad-e magyarul beszélnem, vagy nem? Erre a parancsnok úgy megijedt, hogy rögtön engedett. Beléptünk. A köszönés módja az ütemesen összecsapott sarkok csettenése, a kifényesített csizmák, valami, mit csak érezni, de kifejezni nem lehet, oly otthoniasan köszöntött felém s emlékeztetett a Hazára. A keserves és annyira feszélyező helyzet dacára, az öröm egy kis hulláma csapott át szívemen. És büszkeség is. Fogságban is csak magyar a magyar! Hat féltékenyen figyelő szempár ügyelete alatt is sikerült kedélyesen társalognom. Szobáik rendesek és takarosak voltak, az ágyak és székek saját kezük munkája, mellyel jókedvűen dicsekedtek. A konyhából magyaros illat áradt, látszott, hogy egyik főhadnagy vezeti a háztartást s dicséretére válnak társainak egészséges, üde arcai. Rajzok, festmények, még himzések is tanuskodtak arról, hogy honfitársaink tudnak foglalkozni. Egy csinos rajzot és terítőt nekem ajándékoztak. Mikor pénzkiosztásra került a sor, a parancsnok megengedte, hogy bőkezű legyek, de második látogatást, sajnos, nem engedett meg. Mikor később, a kis szállodában ebédeltünk, egyszer csak kiszólitának: két magyar tiszt hozott nekem szép virágbokrétát és kedves szavakkal adtak kifejezést látogatásom feletti örömüknek. Délután került sorra a második tiszti szállás, hol hasonló körülményeket találtam. Másnap hajnalban félnégykor indultunk

el, mert száz versztet kellett egyfolytában csinálnunk. A hold magasan állt még az égen, mikor kifelé fordultunk az alvó városkából. Nem mozgott semmi, senki, csak a templom ezüstös kupolái csillogtak hallgatagon. Gondolatban végigmentem a szegényes szobákban, sorban alvó szegény magyar fiúk között.

Ma másféle és könnyebb járművel ismerkedtünk meg e nagy úton; fonott kas, olyan alakú, mint a széles fürdőkád; épen elfér benne két ember, reáerősítve négy kerékre. A három ló alighogy valamit is húz. Haladnánk is, csak ne volna olyan feneketlen nagy sár. Zsiros, ragadós, gyönyörű szurok-fekete sár. Arendrup tábornok bosszúsan csodálkozik azon, mért nem csinálnak erre köves országutakat. És nagy hanyagsággal vádolja az oroszokat az egész úton. Hiába magyarázom, hogy itt nincs kő száz mérföldre sem s a vasút is száz versztnyire van. Próbálom lelkesíteni a gazda szempontjából. Micsoda föld! Micsoda termékenység! Hasztalan! A művelt nyugat embere, nem jól érzi magát, ha távol van a mérnöki és műszaki berendezésektől. Pedig az út gyönyörű. Őszi lombokban pompázó erdők között vezet. Nyolckor este megérkeztünk a galicsi állomásra.

Néhány napi távollét után a vasúti kocsi az otthon jól eső érzetét keltette bennünk.

Másnap reggel Orlov állomásnál vártak a trojkák. Újból nekimentünk a feneketlen sárnak és ma még eső is szakad. Így teszünk 23 versztet. Orlov mezővároska, a Viatka folyó tulsó partján fekszik, melyen komp visz át. Hétszáz katonánk van itt.

A helységen kívül valami szérűs kertben levő nagy pajtában kezdjük a látogatást. Kétszázan laknak benne, mind magyar és német. A legtöbb felöltözötten hever a deszka fekvőhelyen. Fel-felülnek, de dagadt lábaikra ráállni s a fekvőhelyekről leszállni, nem tudnak. Rongyos pokróc és köpenyfoszlányokba takaróznak. Ez a csoport itt a pajtában saját szavai szerint, már gyógyulónak mondja magát. A skorbut betegség legrosszabbján túl vannak. Mégis, forintnagyságú fekete foltok a testen mindenütt, a fogak inognak s naponta hármát-négyet visznek ki innen a temetőbe. Beszélgetünk, vagyis inkább a könnyek beszélnek. Hat-nyolc hónappal ezelőtt ezek mind egészséges emberek voltak, sebesületlenül kerültek fogságba. Megtudom tőlük, hogy ez az egész szállítmány a Murman vasúttól jön, ott mentek tönkre s nemrég vannak itt. A lyukas tetőzeten csepeg rájuk az eső.

A parancsnok új ember. Két napja jött csak. Senkihez sem szól, bosszus gondolatokba látszik elmerülni.

A második telepen ismét kétszázan. Ugyanez a kép. Valami embertelen munka és bánásmód teljesen tönkretette ezeket az embereket. A nyomorúság szemlélésének hatása alatt, kísérőim mind egyike mérgessé válik, s össze is zördülnek. A tábornok becsületes jó szíve, komolyan megilletődik és a parancsnokot szidja, mindenféle négy lábú állatnak nevezi el angolul. Miközben süteményt tartalmazó dobozok kiosztására kerülne a sor, Borisz fontoskodik, hogy kötelessége volna ezeket átvizsgálni, nem tartalmazznak-e rejtett leveleket. Kon-

stantin mérges szemrehányásokat tesz neki, hogy még ilyen helyen is akadékoskodik. Borisz viszont szidja a Vörös keresztet, hogy lehet ilyen helyre küldöttséget bocsátani? A parancsnok is megszólal most már: „Hogyha nekik roncsokat hoznak, hát ő nem mutathat mást, mint roncsokat. Hogy ő arról nem tehet, hogy az angoloknak kikötő kell. Ott teszik tönkre az embereket. Kérdezzék az angoloktól, mit csinálnak velük“ s így dohog maga elé, mindenféle hosszú jelzőkkel fűszerezve szavait. Szerencse, hogy sem a tábornok nem érti őt, sem megfordítva. Délben egy óra szünetet tartunk. Mindnyájan ki vagyunk állva.

Következik a kórház. Deszkaállványokon, melyekre egy kis szalma van hintve, vékony elnyűtt pokrócok alatt körülbelül 200 beteg. A padlón két ujjnyi sárréteg, melyet fokoz a szalmán és deszkán leszivárgó nedvesség. A betegek váll-, csipő-, térd, vagy könyöksontjainál nagy kemény tályogok, melyek az oldalfekvést lehetlenné teszik. A folyton hátonfekvéstől a farsontnál nyitott seb. A fogak kiválnak, mély gennyes üröket hagyva a szájban. A sötétlila színű körmök a kezen és lábakon többnyire leválóban. A haj fakó kóc alakjában csomósodik a fej körül és pamacsokban hull ki. Az egész színezet egy 6—8 napos hulla benyomását teszi, melyben a fiatal élet elkeseredett harcot vív a már bekövetkezett feloszlással. És ezek a szegény emberek mégis tudtak beszélni és tudtak mosolyogni. Az öröm némi megnyilatkozását váltották ki az ajándékok, s kiaszott kezeik görcsös mozdulattal kaptak kezeim után. Lesoványodásuk

akkora volt, hogy öles magas embert úgy lehetett felemelni, mint 8—10 éves gyermeket. Órákig tartott, míg végigmenve közöttük valami kis enyhülésükre iparkodtam lenni, s egyúttal meggyőződtem, oly szenvedésről, milyenről kevés embernek lehet fogalma. A következő telepen valamivel jobb karban lévő 100 embert vehettem sorra.

Már éjszaka volt, mikor a 35 Przemyslben elfogott tiszt látogatására került a sor. A vártüzérségből voltak részben, részben az adminisztrációból. Mindannyian lengyelek. Társalgás közben elejtett célzásokból adták értésemre, hogy állandóan ostromolják őket, álljanak be az orosz hadseregbe. Ez a toborzás a szláv népek között nagy buzgalommal folyik. „Mondja meg otthon, hogy mi hála Istennek, mint éppoly becsületes emberek fogunk hazamenni, mint ahogy jöttünk“ — mondták a derék lengyelek. — A parancsnok mogorván ült egy sarokban és figyelt reám. Ismét sorra kerültek zsebeim átkutatása, melyek ezúttal is üreseknek bizonyultak. Arendrup tábornok kezdte megkedvelni tisztjeinket és megmelegedett velük. A nekik járó pénzüsszegeket mindig aláírással kellett nyugtázni, s ezenközben a tábornok szeretetreméltóan társalgott velük. A legénység közti pénzkiosztást mindig magamnak tartottam fenn.

Konstantin feszélyezve volt itt. Attól tartott, hogy a lengyelek között kitudódik, hogy ő is lengyel, s ezt nem akarta. A küldöttség és foglyok érdekében tett felszólalásai sokat veszítettek volna ezáltal súlyukból. A tábornoknál ilyenkor nélkülöztünk egy kis diplomáciai érzéket. Csak nehezen

füdtük vele megértetni, hogy jobb Konstantint oroszosan keresztnéven szólítani, minthogy a „szki“ végzésű név lengyelre vall.

Késő éjjel indultunk visszafelé. A Viatka folyón közlekedő komp motorát német gépész vezette, bosnyák katona fűtött, s a köteleket magyar baka kezelte.

A következő nap különféle jelentések és beadványok szerkesztésével telt el. Megírtuk az orlovi helyzetet az anyacárnénak Kiewbe, Konstantin meg jelentette a vörös keresztnek Pétervárra, kérelmeztünk jobb helyet, ápolást, orvosi segílyt. Én külön írtam a svédnek Moszkvába, hogy hozzanak Orlovba azonnal prokrócot, fehérneműt, meleg ruhát, győződjenek meg e kegyetlen emberpusztításról. És miközben írtunk és címeztük a hivatalos kinézésű nagy borítékot, oly világos volt fejemben a tudat, hogy a mai világban nincs már fórum, melyhez apellálni lehet. Elbántak azzal, a jólét és gondatlanság éveiben.

Kotelnics város volt a következő állomás, hol vasúti kocsinkat lecsatolták. Itt vagy 200, munkában alkalmazott fogoly volt. Magyarok, osztrákok, németek vegyesen. Fát vágtak, árkokat ástak, mindenféle munkánál alkalmazták őket. Miközben sorra veszem őket, feltűnik nekem, hogy egyik-másik teljesen rongyos, míg mások rendesen vannak öltözve. Ennek okát meg is mondták: Közvetlen parancsnokuk cseh őrmester, a raktárt ő kezeli. Csak annak ad, ki felteszi a kokárdát. Egyik magas, vállas német fiú annyira sír, zokog, hullanak szemeiből a mogyoró nagyságú könnyek, hogy per-

cekig nem tudok tőle választ kapni. Végre elmagyarázza, hogy a cseh őrmester megparancsolta, vágja le haját rövidre. Ha nem teszi, botozás, koplalás vár reá. De az egész telepen nem lévén olló, egy életlen késsel kell haját lenyiszálni. Háta mögött a deszkapadon ott fekszik már két fényes, göndör, gesztenyeszínű hajfürt, melyek hiányzanak homloka felett. Hirtelen saját szemeim előtt is elsötétült minden. Ezt az utolsó kis cseppet a keserűségek poharában nem tudtam higgadtsággal elviselni én sem. Csodálatos! Most, midőn lángban áll a világ, s rombadúlnak országok, városok, midőn millió és millió ember otthona, vagyona, testi-lelki épsége forog kockán, két hajfürt! És mégis ezzel telt be a mérték. Vagy talán az emberi alávalósággal telt be? Gyökeret verve helyemen, keserű könnyeket hullattam én is. Körülöttem kísérim egész csoportja elképedve próbált vigasztalni. A parancsnok szégyenkezve, szótlanul állt mellettem.

Az ajándékozásra hozott holmi között volt több hajnyíró gép is. Ez a körülmény hirtelen visszaadta cselekvőképességemet. Mire szólni akartam, Konstantin és Borisz kitalálták gondolataimat, visszasiettek a vasúti kocsiba, elhozták az ollókat és még egyebet is. Ma dupla adagot kapott itt mindenből mindenki. Nem volt arról szó, mit és mennyit adhatok, mit és hogy beszélhetek, hullattam pénzt és ajándékot kedvem szerint. Hat kísérim pedig valóssággal ugrott körülöttem, fáradhatatlan szolgálatkészség és udvariassággal. Végre szinte nehezemre esett a komolyság. Ha csak ez kell, kisírhatom ma-

gamat mindennap. Az okoknak nem vagyok híjjával!

Kotelniciban ismét más és eredeti járművet használtunk a közlekedésre. Hosszú pad, melyen körülbelül 8 ember ülhet, négy kerékre erősítve. Egy ló húzza és csak lépést megy ide-oda, a sáros utcákon.

A kotelnicsi nap után két napi pihenés következett. Irodai munkát végeztünk mindnyájan. Arendrup tábornok meg én feljegyzéseinket és elszámolásainkat végeztük. Konstantin jelentéseket küldött minden helyről, melyet látogattunk és jelentenie kellett azt is, nem követtünk-e el szabálytalanságot. Estefelé, mikor már sötétedett, s világításunk hiányos volta miatt írással már nem foglalkozhattunk, összeültünk egy-egy gyertya fényénél az egyik fülkében, főztünk teát, beszélgettünk, vacsoráltunk, többnyire hármacskán. Kedélyes órákat töltöttünk így. A tábornok nagyon szerette Konstantint. Borisznak nem tudta megbocsátani folytonos pontatlanságát. Még az étkezés óráit is nehéz volt vele rendszeresen betartatni. Akkor evett, mikor eszébe jutott. Közbe nagyokat aludt, amint nem volt reá szükség: szolgálatilag, óriási mennyiségű teát és befőttet fogyasztott, néha festésbe vagy rajzolásba fogott, s ilyenkor megfeledkezett mindenről.

A tábornok és Konstantin a legjobb útitársak voltak, kiket csak képzelni lehet. Az a komoly és kötelességtudó jóakarát, mellyel felkarolták a fogolyügyet és iparkodtak a küldöttség működését illetőleg lelkiismeretesen eljárni, jóleső könnyebb-

ségemre volt. De az utazás természetnyújtotta nagyszerű szépségei, jobbadán zárt könyv volt mindkettőjük előtt. Költői hajlam és művészi érzék Boriszban volt. Csinos és mulattató rajzokat készített mindnyájunkról, versben énekelte meg élményeinket, s nem unt óraszám állni a templomok tömjénfüstjében az ikonosztáz ragyogásában, vagy a felséges tájak szemléletében.

A nagyon csiszolt ember felfogásában valami különös szárazság lopja bele magát mai nap. A nap ragyogásában csak port, a termékeny földben csak sarat lát, a lelkes tömeg között csak nehéz levegőt érez, s ha elébe lép egy Diana vagy Junó, azon akad meg, hogy nincs megfelelő ruha rajta, vagy kissé nagy a lába.

A kocsin megtett utak közül talán legszebb volt az, melyet Sárja állomástól Vetlugáig tettünk meg. Ezen a vidéken már állandóan csak a kis fűzfakasos kocsik elé fogták, a trojkát, s a könnyű kis járművön úgy lehetett elhelyezkedni a széna közé, mint valami gondosan csomagolt porcellán tárgy. És haladni pompásan lehetett. Hamarosan kijutottunk valami nagy legelőre, szelid emelkedésű domboldalakkal, s vagy 25 versztet úgy tettünk meg, hogy ki sem jöttünk a vágatásból. A tiszta friss őszi levegőben repülni látszott fogatunk. Egy kis faluban lovakat váltottunk. Betértünk egy házba pihenni. Befűtött boglyakemence, a tölgyfa padok s a rendes ét sor, tej és rántotta, vártak ott reánk. Óvatosan belépett egy öreg, pápaszemes asszony, miközben étkeztünk, kezében rózsaszín levelezőlappal, melyet nekem nyújtott. Új Szent István-

puszta, Baranyamegyében, onnan írt az orosz öregasszony fia. Félénken kérdezte tőlem, ismerem-e azt a helyet, vajjon milyen hely lehet az? Jó, vagy rossz? „Mert — teszi hozzá — valami „Kárpát“ helyről azt hallottuk, hogy ott közülünk nagyon sokan meghaltak“. És a bizonytalanul néző szemekből nehéz könnycseppek hullanak ki. Ez a kis jelenet napirenden volt, bárhova tértünk be. Szinte úgy látszott ki van cserélve az egész világ lakossága.

Gyönyörű erdőn folytatódott utunk. Épen már nyugvóban volt a nap, mikor elértük a Viatka folyót. Rózsaszín fénybe borult a láthatár, hatalmas csorda, úszva ment át a folyón hazafelé, éper, mikor a minket vivő komp is csendesen áthaladt rajta.

Vetlugában 200 közember, magyarok és németek s vagy 100 török tiszt élte a rabság napjait. Érkezésünk estéjén csinos kis vendéglőben szálltunk meg s eddig még nem tapasztalt megtiszteltetésben volt részem: állandó őr volt mellém rendelve, hatalmas orosz katona állt ajtóm előtt. Végre kiadtam neki egy kocsitakarót, melyen elterülve nyugodtan hortyogott reggelig. Másnap apróra megnéztük a tábort. A foglyok jó színben voltak. Ruházatuk tiszta, ételük jó, fekvőhelyük rendes, ivóvizük forralva volt, s mindegyiken rendes fehérneműt találtam. A parancsnok, miközben sorra vettem őket, kezét a foglyok vállára tette, megveregetve egyiket-másikat. Már rég túl voltunk a 300-ik, sőt a 400-ik emberen, még mindig új sorok előtt kellett elmennem. Megmondtam a parancsnoknak, hogy nem voltam arra elkészülve, hogy itt annyian van-

nak. Mosolygott. „Sohasem számítom őket, csak azt tudom, hogy sokkal többen vannak, mint amennyi be van írva“ — válaszolt nekem. — A foglyok maguk fejtették meg a rejtélyt. Az egész vidékről ide-
szöknek a hadifoglyok s a jó parancsnok befogadja őket, akárhányan is vannak, s kedvező feltételeket tud számukra teremteni.

A török tiszték sem panaszkodtak semmi olyanra, mi a helybeli hatáskörben megoldható volna. Az egész csoport Erzerum elestekor került fogságba s családjaik ott maradtak. Keservesen aggódtak emiatt.

A kórház Vetlugában gyönyörű volt. Díszére lett volna akármilyen nagy városnak. Külön elkülönített részben volt egy magyar ember, Fodor István, Szentesről s egy török tiszt, Ümer Szelim, s az orvos figyelmeztetett, hogy valami különös ragályban szenvedtek, melyről nem tudják, micsoda. Beléptem hozzájuk. Jól gondozottan s jókedélyben találtam őket. A szerencsés gyógyulás minden jeleivel. De arcukon, nyakukon, kezeiken szilvanagyságú nagy fekete forradások, heggedések voltak láthatók. A török tiszt arra kért, szállíttassam valami más táborba, mert honfitársaival meghasonlott. Mikor már mindennel végeztünk, a parancsnok személyes ügyével állt elő. Elbeszélte, hogy testvére nálunk van fogságban és pedig, mert semmi tanultsága sincsen, közlegény sorban. És már rég nem tud róla semmit. Nagyon kért, vigyek neki levelet, egy kis fényképet és 25 rubelt. Címül csak annyit mondott: Ausztriába. A szemle végén hálásan köszöntem a parancsnok jóságát, lelkiismeretes gondoskodását.

Ez alkalommal gyakoroltam először egy orosz szokást, melynek létezésére kísérőim már előre figyelmeztettek, de melyre eddig alkalom nem volt: ha búcsúzáskor hölgynek kezét csókolnak, illő, hogy az urat viszont homlokon csókolja. Ezentúl még gyakran osztottam e tiszteletbeli csókokat, de soha oly szívesen, mint a jó vetlugai parancsnoknak.

Szeptember 20-án reggel 1900 embert szállító vonat állt meg vasúti kocsink mellett. Szibériába mentek, Kiewből. Csupa magyar és német.

Ha számításba vesszük, hogy európai Oroszország egyedül két és félszer akkora, mint az egész többi Európa, valóban feleslegesnek látszik ezeknek a szegény embereknek a véget nem ismerő utazásokkal való csigázása. És borzadva kell arra gondolni, mikép lehet majd őket onnét ismét visszakapni. Utazásunk első napjainak aggályai, tilalmai most már nem léteztek. Konstantin és Borisz azonnal segédkeztek nekem pénzkiosztásban, mialatt Arendrup tábornok saját pénzüket váltotta át rubelre. Tíz perc alatt még egy kis dohány is jutott nekik. Az induló vonatból a Himnuszt énekelve, levett sapkákkal integettek felénk. Miután valami vonatkisiklás vagy 20 órát nyílt pályán tartott minket, megérkeztünk Jaroslavlba. Itt volt lakhelye Karataev tábornoknak, ki fogolyügyekkel foglalkozik. Azt üzente nekünk, hogy délben 12-kor fogad. Pontosan megjelentünk nála.

Karataev tábornok zömök, kerekfejű, élénk feketeszemű ember. Fehér, nyírott szakállt viselt. Kimért udvariassággal fogadott engem, melyben nagy adag tartózkodás és bizalmatlanság vegyült.

Konstantin adta elő kéréseimet és panaszaimat. Az orlovi betegek sorsáról már tájékozva volt. Készségesen magyarázta, hogy e szerencsétlen véletlen is csak átmeneti állapot. Onnan rövid időn belül elszállíttatnak a betegek más kórházba. Már az intézkedés meg is történt. Következtek az apróbb dolgok. A nerechtai tisztek külön konyhája, a lelakatolt vasúti kocsikban hetekig utazó foglyok, a pokróchiány, melyeket kisebb helyeken nem lehet megvásárolni, a tisztek sétái. A tábornok feljegyzett mindent és megígért mindent. Felhoztam, hogy a Murman-vasút építésénél rettenetesen tönkreteszik a mi embereinket. A tábornok arca kifejezéstelenné vált. Nem felelt. Csakhamar felemelkedett és mi búcsúztunk.

Jaroslavl a Volga mentén fekszik, magas par-
ton, melyről gyönyörű kilátás nyílik a tulsó oldalon
elterülő rónaságra. Sok temploma, zárdája van, jel-
legzetesen orosz és eredeti műemlékei. Mielőtt
Oroszország legalább külszínre európai formákhoz
alkalmazkodott, teremtette meg legfigyelemremél-
tőbb épületeit. Összefoglaltatnak azokban bizanti-
nus, szíriai, örmény, török, perzsa és indus elemek,
az északi vidékek faépítményeinek eredeti díszítési
modorával. Csak itt-ott csillan át valami, mi már
nyugati, olasz befolyásra vall. Jaroslavlban keresz-
telő szent János temploma egy ilyen fantasztikus
alkotás. Kapuinak formája, díszítése valami kele-
ties mesevilágba viszi át gondolatainkat. A városon
kívül fekvő templomban remek festményt lehet
megtekinteni, melyet valami nagy olasz mesternek
tulajdonítanak, anélkül, hogy valóban tudnák, kitől

van. Ez a kép csakugyan valami igen nagy művészre vall. A látogatók beírják nevüket az e célra készen tartott könyvbe, hol a cári család autográfjait is volt alkalman látni.

Szeptember végére fordulva, a napok hűvösek voltak. Mikor a parancsnokságoknál jártunk, kivált hosszú kocsizás után, jól esett bekerülni a fűtött irodába. Ezek az irodák barátságos, tiszta, jól berendezett helyiségek. Szivarfüst és ledobált gyufák hiányzanak belőlük. Két vagy három nagyobb szobában ülnek az irnokok írógépek és másolatok előtt. Az utolsó szoba rendszerint kisebb, csak egy nagy íróasztal foglal benne helyet, ez a parancsnoké. Ajtók nem különítik el a helyiséget. Ha rendelkezni akar a parancsnok, kiszól és Alexej, vagy Iván, vagy Nikolaj remek csizmákban és festői zubbonyban békésen foglalkozó fiatal harcos bejön és felveszi a parancsot. A katonai fellebbvaló és segéd-tisztje között létező hagyományos jóviszonynak sok példájára akadtam Oroszországban. Apróbb kérések és panaszokkal sikeresen fordultam mindig a segéd-tiszthez. Jurjew-Polskiban igen lakályos nagy iroda volt s nyolc vagy tíz fiatal tiszt hemzsegett körülötünk, mikor beléptünk. „Mit csinál itt ez a rengeteg naplopó — mondá boszúsan Arendrup tábornok — ahelyett, hogy odakünn eldöntenek a harctéri helyzetet.“ „Most szólalt meg a hamisítatlan ántántszellem“ — válaszoltam neki. — „Lám, én még örvendeni is tudok, hogy ennyi daliás ellenséget jó sorsban láthatok!“ A tábornok nevetett és egy kicsit szégyenkezett is. Valami derengett felfogásában abból, hogy e világon mindennek két oldala van.

Hetvenöt katona volt itt csak. Noha jobbadán rokkantak voltak, nincsenek elhanyagolva. A tisztaság, gondozottság látszott rajtuk. Dicsérték is a parancsnokot, ki önérzettel mutatja, hogy szabóműhely és mosoda tartja rendben holmijukat. E kedvezőbb sorsnak nyilván az volt oka, hogy ezek mind tótok, vagy lengyelek. Egy abaujmegyei fiú, káplár, halkán kérdezte tőlem: „nem fognak minket otthon főbelőni ezért?” Az efféle nyilatkozatok adták meg a helyzet kulcsát, mely szerint kínos munkában, egészségrontó helyzetben, mindenféle sanyargatásban csak németajkút és magyart lehetett találni.

Következtek a tisztek. Három házban vagy hetvenen. Csupa lengyel-, horvát-, szlávnevű emberek. Eleinte lassan melegedtek.

Panaszkodnak a cseh propagandistákra. Itt van köztük egy agitátor, kitől nincs nyugtuk, se éjjel, se nappal, ahogy mondják. Kérnek, távolíttassam el. A berendezés elég jó. A másik csoportnál ugyanez a helyzet. Ott mutatkozik be az agitátor: Viktor Szliva a neve. Két mankóra támaszkodó sápadt nyomorék. Szemeiben valami ideges gyűlölködő tűz. Rögtön szónoklatba kezd: erősíti, hogy ő megszakított minden összeköttetést Ausztriával. Hogy, mikor megadta magát a harctéren az oroszoknak, egy magyar baka hátulról belelőtt. Kihúz zsebéből hat darab csontot, melyek combjaiból hiányoznak. Mikor végez, arra kér, szerezzek neki új egyenruhát és felvesz 100 rubel kölcsönt. Kisérőim botránkoznak rajta. Zavart elméjű embernek látszik. A következő csoport lengyelek, egész fiatal

tisztekből áll. Arra kérnek, hogy néha jöhessen katolikus pap hozzájuk misézni. A propagandára ők is könnyezve panaszkodnak.

Eközben a két első csoportból küldenek utánam, hogy mégegyszer akarnak látni. Mit is akartak mondani? Talán maguk sem tudják már, miközben hosszú ideig sűrű csoportokban állnak, ülnek körülöttem. Vagy talán csak érezni akarták; hogy mi, mindennek dacára, összetartozunk mégis?

Csillagos ég alatt mentünk a kórházba. Öt könnyebb betegségben szenvedő katonánk feküdt ott. Egyikről mondják, hogy senkit sem ért. Nem tudnak vele beszélni. Nézem: Krupa György, Ungszennáról. Tót fiú, ki rosszul tud tótul, de magyaroknak nem meri magát vallani. Éjfél volt, mire végeztünk. A hajnali vonat beröpített Moszkvába.

7. Ismét Moszkvában. Jegorjevszk. Szpasszk. Szapozok. Tamássy táborszernagy. Jepifan. A nemesség marsallja. Bogorodinszk. Csern. A csehek. Kasira. Mihajlov.

Moszkva forgalmas utcái jó ismerősként köszöntöttek és barátságosan fogadott a szálloda személyzete. Minden, mi körülvett, óriási fényűzésnek és kényelemnek tünt. Szükségünk volt néhány napra, leginkább bevásárlások miatt. Készleteink teljesen elfogytak és vidéken nagyban bevásárolni nem lehetett. A legtöbb táborban csomagokat vártak tőlem. Igérttem könyveket, festő- és rajzszereteket,

kottákat, hangszereket, kézimunkaanyagot, dohányt, fehérneműt. Ezeket a holmikat kellett beszereznünk. Kedves és ügyes segítóm volt a bevásárlásoknál Block Williamné. Nagy összeköttetései voltak az üzletvilágban, férje által, s emellett az az aprólékos gondosság, mely német jellemvonás. A csomagokat az amerikai konzulátus által adatta fel. Néha Block William maga is segített nekünk. Felesége kedvéért amerikai ember létére vállalkozott e számukra nem egészen veszélytelen munkára. Elmondta, hogy hetenkint rendeznek náluk házkutatást, mert németbarátoknak tartják őket. Éjfél után vonul be lakásukba hat-hét titkosrendőr, motozza össze-vissza fiókjaikat, szekrényeiket, miközben nekik mozdulatlanul kell az ágyban feküdniök, vagy székben ülniök.

Egy este, midőn a szálloda éttermébe mentünk le, a szomszéd kisebb étterem üvegajtai be voltak zárva s az üveg mögött vízszintes helyzetben piros-fehér-zöld színű zászló ékeskedett. Nem várt látvány volt a Haza színeit itt pompázni látni. Ez a zászló azonban olasz zászló volt. A szállodának érdekes vendégei érkeztek: olasz tábornok, több ezredes, minden rangfokozatú tisztok jöttek, az osztrák-magyar hadseregből toborzott elemek kiképzésére és rendezésére. Az így alakuló csapattesteket „Légiók“-nak nevezték. Úgy hírllett, hogy már ötven-ezer főre emelkedett a legionáriusok száma. Az olaszok vállalkozását fényes vacsorával ünnepelték meg. Az üvegajtón át hangzottak a pohárköszöntők, zajos olasz, francia és orosz éltetések zsvivaja.

Arendrup tábornok kissé kipihente utunk fáradalmait. Konstantin ismerőseit kereste fel, mert

Moszkvában 1915 nyár óta igen sok lengyel is tartózkodott. Mindkettőjükre reáfért egy kis nyugalom.

Borisz búcsúzni jött. Következő útra más tisztet rendeltek mellénk. Lehet, hogy a tábornok, mikor a hadtestparancsnokságnál járt, felemlítette pontatlanságát. Én sajnáltam távozását. Borisz a francia frontra jelentkezett.

Október 1-én este foglaltam el ismét helyemet a vasúti kocsiban. Új kísérőm Zaharsikov Vladimir Mihajlovics jött el értem és intézte az újonnan bevásárolt holmik berakását.

Konstantin és a tábornok a híres orosz balettet nézték, melynek első előadása aznap este volt. Éjfél után jöttek ki ők is.

Utunk most Moszkvától délre vitt bennünket, Jegorjevszkbe. Épen hetivásár volt, mikor végimentünk a városkán. Ott álltak a vászonsátrak, akárcsak minálunk. A városon kívül nagy papirgyárban vagy 90 fogoly dolgozik. Nagyobb részük osztrák és német, magyar csak néhány akadt közöttük. Rendes napibért kapnak, némelyek az ügyesebbek közül 2—3 rubelt is. Egészségesek. Az elég hitvány lakás dacára, csak sok a panasz: a postát nem kapják rendesen, utalványt nem fizet ki a posta. A pompás német rend és közigazgatáshoz szokott emberek sokat szenvednek. Ami különösen rosszul esik nekik: a gyár területét sohasem lehet elhagyniok. A gyártulajdonos és a parancsnok rendkívül türelmetlenek, miközben a panaszokat hallgatom. Kellemtelenül figyelnek minden szavamra, mozdulatomra. A kocsiban négyszemközt a parancsnok ezt mondja: „Nagyon óvatosnak kell lennem, könnyen ráfogják

most az emberre, hogy németbarát." A városon kívül kaszárnnyában még 700 fogoly katona. A nyári munkák elmúltával szállingóznak be a táborokba azok is, kik dolgozni tudnak. Az udvaron 3 méter magasságban tornyosul nagymennyiségű tűzifa, mely megnyugtató látványt nyújt. Bent is elég kedvező körülmények. Élelem, tisztaság, ruházat kielégítő. Este sűrű pelyhekben hull a hó. Mire reggel Rjazanyban szállunk ki, fehérek a tetők, de a kövezetet csak latyakos sár borítja.

A bérkocsik oly kicsinyek itt, hogy voltaképen csak egy ember fér el benne, de ha mégis ketten szállnak fel a kocsiba, össze kell fogódzni. Ha úr és hölgy ülnek együtt, előbbi karját a hölgy dereka köré teszi, hogy ki ne essék. Ez nem jelent sem rokonszenvet, sem bizalmaskodást. Tisztán szükség parancsolta általános szokás. A bakon csak a kocsis foglalhat helyet. A rjazanyi parancsnoksághoz rosszkor jövünk. Itt van a moszkvai tábornok és katonai szemlét tart. Velünk gyorsan végeznek, útnak eresztenek a segédtsíttel: zömök, vöröshajú, rókára emlékeztető arcú kapitány. A városban négy nagyobb lakást foglalnak el tisztjeink. Az elsőben 30 fiatal zászlós. Csehek, lengyelek, horvátok vagy csak neveik felelnek meg ezen nemzeteknek. Most jöttek épen és még nincsenek sehogysem berendezve. Arcukon látszik, hogy itt erősen folyik a propaganda. Egyelőre azonban jólesik, hogy még létezik az Osztrák-Magyar Monarchia, mely nekik pénzt küld. A második lakásban 20 öregebb tiszt, kik láthatóan nehezen várják a nagyszláv eszmék megvalósulását. Keserű panaszok és indulatos ki-

fakadásokkal fogadnak. Azt mondják, hogy idegek, hogy ebbe bele kell pusztulniok, hogy meddig tart még a háború? Próbálnak tőlem valami politikai nyilatkozatot kikapni: hogy gondolkoznak róluk Bécsben, mi lesz velük és így tovább. Előkerül rendes nyugtakönyvünk és sokan mégis elfogadják az osztrák-magyar pénzt. De többen vissza is utasítják.

A harmadik lakásban negyvenen vannak. Itt a boszús panaszok és mérges nyilatkozatok özöne zúdul felém. F fiatal lengyel katolikus pap szónokol, mint a demagóg. Eredeti, sehol annyi elégedetlenséggel, annyi dühvel nem találkozom, mint ahol jogosan már nem hozzám kellene fordulni panaszaiikkal. Lassankint mégis megnyugszanak egy kicsit. A szobák túlzsúfoltak. Ágy ágy mellett, mozgásszabadságuk nincs, sem kint, sem bent. Voltaképen nem igen látni, miben van jobb dolguk a rene gátoknak. Egyelőre két szék között a földön látszanak ülni, s ezért boszankodnak. Arendrup tábornok elborult arccal ül közöttük, kedvetlenül beszél velük. A kölcsönt körülbelül fele visszautasítja. Kísérőim is feszélyezettek. Nemsokára búcsúznak. Már a kocsiban ülök, utánam szalad egy idős lengyel kapitány: hogy az nem járja, olyanok is felvehették a pénzt, kik nyiltan az oroszokkal tartanak. Haragosan követeli, hogy vegyem tőlük vissza. Ami adva van, adva van. Ki tudna ezek között igazságot tenni? Vágtatva megyünk végig a sáros utcákon, be a város közepén lévő nagy kórházba.

A nyári nagy harcok óta itt fekszik körülbelül 600 emberünk sebesülten. Kötéseik, ágyneműjük

rendes, tiszta, a szobák mind jól fűtve, felmosva, csak rettenetesen túlzsúfolva. Még a folyosókon is két sorjával fekszenek. Két ápolónő vezet, mutatják, hogy melyikek a mi katonáink. Így is órákig tart, míg mindegyikhez be tudok furakodni a szükséges pénzzel. A főorvos szintén jelen van és láthatóan ingerült. Hallom, mikor azt mondja, hogy: „Csak azt kívánná, hogy fogoly oroszoknak minálunk félig ilyen jó dolguk volna“. Hivatalos személy lévén, ezt szó nélkül nem hagyhatom: „Ilyen dolguk van és még ennél valamivel jobb is“ — mondom neki.

Fent az emeleten két nagy szobában 12 tisztünk. Óriási ablakok, melyek fel a mennyezetig sűrű olajfestékekkel vannak bekenve. A sebesült tisztek erről azonnal keservesen panaszkodnak. Az orvos magyarázza, hogy oly tömege szövődött itt a regényeknek, hogy ez elkerülhetetlenül szükséges volt.

A második kórházban ismét 600 emberünk, hasonló körülmények között. A tömegek torlódása miatt szenvednek betegek és egészségesek egyaránt. Egy ország sem volt elkészülve ezekre az óriási számokra. A sebesülteket és foglyokat egyre ontó vonatok a legkitünőbb intézkedéseket is hatálytalanná teszik. Vagy három szobában sebesült magyar tisztek is vannak. Erdélyi emberek, kik örömmel üdvözölnek. A kórház ápolószemélyzetét dicsérik s az ellátásra sincsen semmi panaszuk.

Október 4-én késéssel indultunk a szpasszki állomásra 9-kor reggel. A trojkák már egy órája, hogy vártak reánk. Vagy 2° hideg van. Ragyog a nap és ragyognak mindenfelé a már teljesen meg-

sárgult aranyos nyírfalombok. Homokos utakon nagyterjedelmű rétek, legelők között megyünk, gyönyörködhetünk benne, mikép gyeperésznek és élvezik még szabadságukat a csordák, nyájak, ménesek. Nagyobb tanyán vagy száz egészséges embert találunk, eléggé jó helyzetben, csak a ruha kezd róluk lerongyolódni. Miközben ezekkel foglalkozom, az ezredes-parancsnok, ki udvariasan kísér, folyton mentegetődzik, hogy 85 tiszt is van itt, s ezek váratlanul jövén, csak igen rossz hely jutott nekik, de ez csak átmenet, nemsokára tovább mennek. Annyira előkészít, hogy valami különösen rosszat várok. Nagy pajtában, mely legénységi kaszárnya volt, a megszokott kétemeletű fekvőhelyekkel berendezve, találom a tiszteket. Körülbelül fele magyar. A parancsnokra észrevehetően nagy hatást gyakorol, hogy az osztrákok között egy Rohan herceg és két gróf is van. A miénkek többnyire budapestiek, kedélyes, kedves fiúk. Helyzetük nyomorúságos volta mellett is vidámak. Családfők komolyságával kérdik tőlem, hogy: „hogyan bántak velem kísérőim?” Miután biztosítom őket, hogy jól, udvariasan mutatkoznak be nekik és társalognak. A tábornok is felderül. Mulattatják őt is, kedélyesen beszélgetünk annál inkább, hogy a parancsnok tapintatosan félrevonul és nem zavar semmiben.

A darniczai táborra panaszkodnak ezek is. Ott, úgy látszik, rossz dolga van a magyarnak. Az ott alkalmazott cseh őrmesterek önkényére van bízva minden. Kosuhován a svédektől kaptak pokrót, köpenyeg, egyébként mindennek hijjával vannak, nincs közöttük egy sem, kinek két darab fehér-

neműje lenne. Délután 5 óráig maradhattam velük. Ozsonnával kínáltak meg, mely tea, kenyér, vaj és mézből állt. Élelmezésükre nem panaszkodtak. Ezután még a kis kórház megtekintésére volt idő, hol két osztrák orvos működött és hajóra szálltunk.

Az Aka folyó Szpasszknál széles, hajózható folyam, s a rajta közlekedő gőzösök egészen hasonlók azokhoz, melyek a Volgán járnak. A tágas, üveges étterem most már valamennyire fűtve is volt. A part mentén sok helyen voltak hadifoglyok, akik kijöttek az állomásokra, hogy megajándékozhassam őket. Kasimovban megállottunk. Ott nagyobb tábor volt, melyben épen hazatérőben 200 katonánkat találtuk. Eddig tanyákon dolgoztak. Egyik-másik orosz parasztkabátot vagy sipkát visel és lábaikon faháncsból fonott bocskort, mely nyári munkára alkalmas lábbeli. A parancsnokon itt valami különös komorság volt észlelhető. Mikor búcsúzásra került a sor, felhozta, hogy egyetlen fiáról egy év óta semmi híre sincs. Felteszi, hogy nálunk van fogságban, de bizonyosat nem tud róla. „Mennyire irigylem Önt — mondá keserüséggel —, hogy szeretettel viseltetik hadifoglyok iránt. Én nem tudok bennük mást látni, mint hazaárulót. Kötelességét felejtett embert, ki nek köszönjük, hogy millióknak mind tovább és tovább kell szenvedni. Ha ők meg tudtak volna halni a hazáért, másképp volna.“ E felfogásnak nyomaival, bár burkoltabban, gyakran találkoztam Oroszországban. Sokan gondosan titkolják, hogy családjuk tagja fogságban van, inkább azt mondják róla „meghalt“.

A folyón felfelé nagyon lassan és nagy késéssel ment a hajó. Egykedvűen, rázkódás nélkül szelte

a habokat, miközben ólomszínű felhők borultak reánk és sűrűszemű hideg, szomorú őszi eső verte az ablakokat. Szpasszknál soká vesztegeltünk, vagy 300 lépésnyire a régi pajtától, hol 85 tisztünk lakott. Rjazanyban roppant késéssel érkezett vissza a hajó. Ott várt reánk vasúti kocsink. Mialatt kísérom a széles és éjjel teljesen sötét pályaudvarokon kocsink keresésére szoktak indulni, mely rendszeren valami mellékvágányon messzire ki volt tolvá, a várócsarnokokban vagy málházókban várakoztam. A földön a most már sáros, nedves padlón mindenütt emberek fekszenek, a kimerültség és közöny jeleivel. Katonák, rokkantak, hadifoglyok, sorjával elterülve, vagy csoportokban összegomolyodva hevernek mély álomban, mozdulatlanul. Egyik feje alatt hátizsák, másiknak papírsomag, itt-ott már csak egy fél ív ujságpapír a párna. Valami pótvilágítás sűrű barna petróleum, vagy karbid, füstölve bizonytalan fényt szór reájuk. Nem ritkán sercegve alszik el, vagy csak fel-felpislogva ég. A csendet a nyikorogva felnyíló és zörögve becsapódó üvegajtó veri fel. Valaki nehéz léptekkel kicsoszog, majd ismét bejön, megint csak hortyogás, szuszogás hallatszik. A levegőben valami átható szag lebeg: posztó és bőr, melyet átjárt az izzadság, a szenvedés és megerőltetés által csontból, velőből kifacsart verejték, avult élelmiszer, rossz dohány, nedves ruha, por, valami fertőtlenítő szer, vagy jodoform összevegyülése. S ahogy megyünk mindennap tovább és tovább, ugyanez a kép mindenütt. Vajjon hány ember nyugszik egy-egy éjjelen a sáros várócsarnokok padlóján, ebben a

szomorú feldúlt világban? Az ablakpárkányra felülve elmerengve, látom a rengeteg emberi szenvedést, mint valami nagy tömjénfüstfelhőt lassan felfelé szállni, míg végre elnyom az álom engem is. Konstantin vagy Vladimir alig bír felverni.

Következő reggelen Uholova állomáson voltunk. Csak egy trojkát tudtunk szerezni, melyre valahogy sok széna közé felpakkolóztunk mind a négyen az ajándékokkal együtt. Nekiindultunk egy egészen magyar-alföldszerű útnak, melyen 30 versztet kellett megtennünk. Gyönyörű gazdaságok mellett haladtunk el. Az őszi vetés sűrűre bokrosodva, hosszúgyapjas juhnyájak, hatalmas gulyák váltakoztak széles utcájú falvakkal. Néha egy-egy nagy pocsolyán lépést kellett menni, különben kocogtatva. Itt is, ott is egy-egy csukaszürke ruha élénkítette a tájat. Délben hajtottunk be Szapozsok mezővárosba, melyben mindenfelé térdig ért a sár. Arendrup tábornok fájdalmasan tekintett szép angol fűzős sárga bakkancsaira és sárga láb-szárvédőire. Ide már csak az orosz, vagy magyar bagaria csizma való. Az első lakás hova vezetnek, régi elhanyagolt piszkos szurdék, melyben inkább istállóra emlékeztető légkörben van összezsufolva 50 ember. A két fődolog, meleg van és étel elegendő. Csupán a szárított halra panaszkodnak. A parancsnok megigéri, hogy hal helyett burgonyát és kását fognak kapni. A magyarok társaságában, hiven megosztva velük a hű katona sanyarú sorsát fogságban épúgy, mint ahogy osztoztak velök a legvéresebb harcokban, találom mindig és itt is a derék bosnyákokat. A hazájuk hegyi levegőjéhez

szokott magasnövésű embereket a rabság, a zord éghajlat talán még jobban viseli meg, mint a többieket. De ha velük foglalkozom és megértik, honnan jövök, felderül arcuk és olyan nyelvet használva, melyet nem értek, mégis érthetően tudnak beszélni: kezüket előbb a homlokhoz, azután a szívhez emelve, erősítik, hogy ők mindig és mindenkor Ferenc József hű katonái életben, halálban. És fogóságuk első percétől kiméletlenül űzött eltántorítási kísérleteknek a bosnyákoknál soha sem volt semmi tere. Az ő egyszerű fejükbe nem fér bele az a fogalom, hogy lehessen olyan körülmény a világon, **mikor szabad megszegni az esküt.** S nem tudja elhinni azt, hogy árulás és hazafiság karöltve vezethetnek a boldogsághoz akár ezen a világon, akár a másikon. S miközben igyekszem a jó bosnyákoknak valamiben kedvezni, valami kis örömet okozni, méltatni ezt a ritka hűséget és elvtisztaságot, magam is felüdülök társaságukban, új bátorságot és reményt merítek mellettük: meg vannak még a nagy, a lelkesítő erények e földön, ha nem is mindig ott, ahol őket várjuk vagy keressük.

A főutcán, emeleti lakásban vagy 25 tiszt. Bécsiek, galíciaiak, magyarok vegyesen. Apró, túlsúfolt szobák, vékony elnyűtt pokrócok, szalmazsákok, melyekben alig van szalma és sok keserves panasz. A házból kimenniök alig szabad. Hetenkint legfeljebb egyszer kerül mindegyik sétára. Bevásárolni csak az orosz altiszttel lehet, kinek a pénzt át kell adni. Ezáltal nem ritkán a pénz jelentékeny része elvész. Cukrot vásárolni nem szabad, ha van is elég mennyiségben az üzletekben. És mindenféle

apró korlátozás, melyek türhetetlenné teszik az életet. Sem könyv, sem bármilyen foglalkozásra alkalmas eszköz nincs. A tisztek között van Havas Károly honvéd főhadnagy, ki Tamássy táborszernagy parancsörtisztje. Beszéli, hogy a kegyelmes úr is itt van és nagyon szerencsétlen. Miközben átmegyünk a szomszéd utcában levő lakására, a parancsnok is, mintha a rossz lelkiismeret indítaná erre, minduntalan ismétli: „Hogy a kegyelmes úr nagyon elégedetlen“.

Tamássy táborszernagy a Przemyslben elfogott magyar hadtest parancsnoka, lombfűrész munkával van elfoglalva, mikor szobájába lépek. Feláll és martiális alakja a régi délcegséggel egyenesedik fel. De vonásai szomorúak, dúltak. Még jó erőben volna, de a rabság megtörte. Azonnal panaszokba tör ki, melyeket szaggatott mondatokban ad elő, miközben könnyek folynak férfias arcán és meg-megcsuklik hangja a zokogástól. A nagy megilletődés miatt eleinte alig tudom megérteni a tényállást, csak lassanként, mikor már a kegyelmes úr is nyugodtabb, veszem ki a következőket: Przemysl eleste után Zadonszk nevezetű városkába került, hol csendes és jó lakása és jó parancsnoka volt. Néha-néha egy kis kocsizás, vagy csólnakázás, séta, kártyajátszma, vagy egyéb, enyhítették sorsát, s a körülményekhez képest meg volt elégedve. Valami 6 héttel ezelőtt egy, nyilván tévedésen alapuló parancs, ide, Szapozsokba helyezte át. A város közepén lévő nedves lakása, melynek ablakain bebámul a kíváncsi közönség, a mozgás hiánya — mert sétálni nem mehet, — a parancsnok nemtörődömsége, ma-

gyar orvos hiánya, mindez megőrli idegeit. Beszéli a przemysli napokat, meleg szeretettel emlékszik meg vitéz katonáiról, kikre ilyen keserves sors várt. Ő értük szeretne még élni, hogy elmondhasson mindent, de érzi, hogy nem soká bírja már, meg kell bolondulni . . . . Nehéz szívvel búcsúztam tőle. Feltettem magamban, hogy mindent elkövetek, hogy visszahelyezzék Zadonszkba.

A második tiszti szálláson ugyanez a helyzet, mint az elsőben. A parancsnok arra kért, biztassam tisztjeinket, hogy nagyobb tisztaságot tartsanak lakásukban. „Legkisebb érzékük sincs a tisztaság és rend iránt“ — mondja az orosz ezredes. Különös, hogy ezt minden nemzet és minden egyes ember a másiktól gondolja.

Már sötét volt, mikor az utolsó legénység-lakta házhoz kivergődtünk. Sáros udvarból alacsony kapun belépve, a lelógó pókhálók és egyéb piszok között alig tudtam a pitvarból beljebb vezető ajtót megtalálni. Valamelyik kísérőm végre felnyitotta. 5—6 ide-odalobogó gyertya fényénél leterített padok és asztalok előtt sorban állva imakönyvvel kezükben ájtatosan görnyedve vagy 60 zsidó közemberrünk. Közepén fehér vászonba burkolva szőke szakállas magas zsidó, vezeti legnagyobb ünnepi Istentiszteletét, előtte asztalon nyitott nagy könyv. Vissza akartam lépni, de visszatartottak. Csendben, anélkül, hogy bárki is egy szót szólt volna vagy helyéről mozdult volna, osztottam ki közöttük pénzt és ajándékot.

A vasúti kocsiban egy napot szenteltünk a jelentések szerkesztésének. Az anyacárnéhoz fordultam

Tamássy kegyelmes úr ügyében. Estefelé Jepifan állomásra értünk. Az állomásfőnök odarendelt vagy 100 e környéken dolgozó hadifoglyot. Erdélyiek voltak, 22-es és 23-as honvédek: Kapcza István, Gyenge Sándor, Beke János, Incze István és így tovább. Az én részemre magyar emberek, kik az erdélyi tájszólás puha kiejtésével halkán és hálásan köszöntek. A névjegyzéket felvevő altisztnek így mondják be magukat: „rumun“. Ezt most így kell. Vagy talán otthon is megszokták már?

Reggel a község felé kocsiztunk. Errefelé mindenütt a földeken, szekereken a mi embereinket lehet látni. A házak táján nélkülözi az ember a csínt, a takarékossgot. Sehol egy kerítés vagy kapu, az udvarokon sártenger. A népviselet szép, célszerű. Friss arcú, piroskendős leányok dolgoznak az országúton. Kavicsolnak.

Jepifanban ma sorozás van. A parancsnokság előtt nagy csoport már öregember áll. Most már rajtuk a sor. Ott állnak velük szótlanul az asszonyok is. Kocsisunk beszéli, hogy ő is most fog bevonulni harmadik fiával. Fent az irodában a parancsnok sarkantyui pengnek, mint 20 éves huszártiszté. Mentetetözik, hogy nem jöhet velünk sem ő, sem az iszpravnik, küld majd egy főhadnagyot, — ezzel elmegy. Belép egy méltóság, mellyel eddig még nem találkoztam: a nemesség marsallja. Valami főispánféle állás ez. Díszes egyenruha rajta: sötétkék hosszú kabát, karmazsinvörös nyak és kézelőhajtóka, melyeken arannyal kihímzett gyönyörű akantusz levélrajz ékeskedik. Díszére

válnék egy római tribunnak. Beszél franciául, németül, rokonságban van a Henckel és Moltke grófi családokkal, meghív minket szemle után teára, azután elindít.

Rendkívül nyomorult, elhanyagolt épületben lézeng vagy 60—70 emberünk. Mind rokkant, beteg. Legtöbbnek a rosszul gyógyult seb mellett, mely használhatatlanná teszi a kezét, lábat, még felnyílt mirigyei és gennyes daganatai vannak. Fehérnemű csak foszlányokban, a már elnyútt rongyos posztó alatt. A szappan hiánya miatt a legtöbbnél bőrbajok, melyek még fokozzák a gondozatlanság kínjait. Sapkáikról a rózsa le van szakítva. Beszélik, hogy a bronzérmét is levették róluk. Egyik hirtelen, lopva kezembe nyomja a nagy arany vitézségi érmet. „Vigye kérem haza a feleségemnek, mert félek, ebben a nagy szükségben még eladom.“ Ezek a szegény emberek mind sírnak. Ahogy végigmegyek köztük, majd dohánynyal, majd pénzzel, majd süteménnyel alig bírom vigasztalni. Fiatal előkelő arcú segédorvos, valami bécsi jó család fia, bemutatkozik és próbál valamit mondani, de annyira fojtogatják a könnyek, hogy egyetlen szót sem bír kihozni. Nem nehéz helyzetébe belepillantani. Ide van rendelve anélkül, hogy a legcsekélyebb eszközökkel is rendelkeznék a betegek kezelésére. Következik a munkatelep. Harminc ember, bécsi iparosok, asztalosok, kárpitosok. Ezek egészségesek, dolgoznak szépen, keresnek is. Némiüknek üzlete van Bécsben.

Mire végzünk, a nemesek marsallja barátságos szép szobájában már vár és teát szolgáltat fel.

Csakhamar belekezde valami vádbeszédfélébe: „hogy hát Ausztriában és Magyarországon hogy bánnak a foglyokkal? Ő hallja, hogy nem jól. Ez nem szép, hisz mindnyájan keresztények vagyunk ...“ s jó adag szemforgatás és farizeizmus, de valljuk meg, — korlátoltsággal is — előad mindenfélét, mit holmi nyugat felől jövő ujságokban lehetett olvasni, s miknek célja a világ gyűlöletét forrpontra fűteni és azon tartani. Házától ötszáz lépésnyire, ma látottak után, kómikus volna, ha nem volna annyira szomorú. Lett volna elég támpontom a válaszra. Több oroszot tartottam kezeim közt, mint ő látott. De inkább hallgattam. Lehet-e valami igazságról meggyőzni a világot? Kisérőim mindhárman nagyon kellemetlenül látszottak magukat érezni. Kevés idő múlva kértem, szabadjon megtekintennem a templomot és Vladimir Michajlovicsal távoztam. Ekkor, ahogy később hallottam, Arendrup tábornok kikelt azok ellen, miket a marsall felhozott, s megmondta neki, hogy ez mind merő hazugság. Mikor bucsúztunk, nagyon zavart volt. Sejtette, hogy valahol valami nincs rendben. De hol? Azt bizonyosan még ma sem tudja.

Bogorodinszk volt a következő hely, hol szemlét tartottunk. Mikor a fogolytábornak használt régi kaszárnya főépületébe beléptem, harsány és diadalmas hangon, oroszul kiáltották a „vigyázz“-t. Két sorban fölállítva vagy hetven ember volt ott, csupa cseh káplár, őrmester, szakaszvezető, fejükön az orosz sapka, legtöbbször orosz zubbony. A sarokban két bécsi fiú, egy önkéntes és egy őrmester, szomorúan félrehúzódva, sírva mondják, hogy őket

itt az életből is kiüldözik. Jobbra-balra nagy pajták, melyek nyilván lovasság részére épített istállók voltak. Egyikükben, mely lakószoba és egyben hálóterem is, húsz civilbe öltözött ember. Orvosoknak mondják magukat és kétségbeesetteknek látszanak. Panaszolják, hogy eddig alkalmazva voltak kórházakban, most hirtelen letiltották őket, s itt kell sínylődniök ebben a nedves istállóban, nem tudják mi lesz velük. Hallották, hogy az orvosokat kicserélik. Nekik csak egy vágyuk van, vissza Ausztriába vagy talán Csehországba? Az egyiknek még a felesége is itt van. Zavart beszédjeikből az igazságot kivenni nem lehet. A pénzajándékot hálás örömmel fogadják el.

Miközben átmegyünk a másik pajtába, a parancsnok fiatal, előkelő kapitány, ujságolja, hogy őt innen elvezényelték, s kitűnő állást kapott. Sugárzik az örömtől: kirendelték Tarnopolba városparancsnoknak. „Egy az, hogy itt hagyhatom ezeket a gazembereket — mondja, kezével hátrafelé legyintve, vonzó őszinteséggel — s ezután itthagynom ezt a nyolchónapos telet, ezt az örökké szürke eget“, s arca úgy ragyog, mintha azt mondaná, hogy Velencébe vagy Nizzába megy. Úgylátszik minden csak a szemponttól függ, honnan nézzük a dolgokat. Budapestről, vagy Bécsből nézve, másképp szokták volt megítélni a tarnopoli garnizont.

A második pajtában tizennyolc magyar medikust találtam, kik az előbbiekkal össze voltak veszve. Ágyaik csak alacsony deszkaállványok, melyeken csak itt-ott szerénykedik egy kis szalmafonás vagy vékony pokróc. Ez a teljes eszköztelen-

sége, berendezésnélkülisége a foglyoknak, mindig új és új fájdalmat és gondot okoz, olyan rosszul helyezkedik bele a mai tárgyakkal és kényelmekkel túlszűfolt világba. A parancsnok, boldog lévén, másokat is akart boldogítani. Megengedte, hogy velük ebédeljünk. A jóízű ét sor: zöldségleves, burgonya, befőttes metélt, feketekávé és jó kenyérből állt. Élvezetessé tette a derék fiuk túrni tudása, jó lelkiismerete, bizakodása. Néhány magyar dalt is énekeltek és a zsebekből előkerült egy-egy darab nemzetiszín szalag, melybe szentkép volt göngyölve. Ketten engedélyt kaptak, hogy kikisérhesenek a vasútra. Ott alkalmam nyílt nekik valamit juttatni azokból a kincsekből, melyekkel a magyar Vörös kereszt bőkezűsége folytán rendelkeztem. Ezeket a kincseket ugyan leginkább a legénység részére tartottam, mert hiszen ők sokkal jobban reá voltak szorulva. De néha kaptak belőle tiszték is. Ezeknek juttattam 4 borotvát, 18 ceruzát, 18 öngyújtót, 20 méter vásznat törülközőkre, 20 méter vásznat párnahuzatokra, 60 kiló aszalt gyümölcsöt és 6 kg. diós-lekvárt. Volt nagy öröm!

A télnek közeledését mindjobban lehetett érezni. A lakosság Oroszországban alaposan elkészül reá. A házak falait fel a tetőig, szalmaréteggel borítják, melyre azután vastag földréteget hánynak fel. Alighogy szabadon hagyják a kis pislogó szemekhez hasonló ablakokat. A templomok több mint felét elrekesztik deszkafallal. A szentély körül maradt részben nagy kályhát állítanak, s fűtik. A közönség odaszűfolódik, miáltal nyári hőmérséklet létesül. Mindenki már bundában jár, még a

négyéves kis gyermek is, derékben ráncbaszedett és övvel leszorított kis bundában tipeg az utcán.

Jefremov városban kis hijján 500 hadifoglyot találtunk, abból a legszomorúbb fajtából voltak ezek is, kik kedvező esetben rokkantak. Itt a nyomorék, a beteg és koldus, együttes szomorú benyomását teszik. A város közepén laknak elhanyagolt, romladozó lakásokban, a felebaráti szeretet megnyilatkozásától el vannak zárva: hadifogolynak valamit juttatni, hazaárulás! És magukon sem tudnak segíteni, elgyöngült, elbénult tagjaikkal. A szobák melegek, de a levegő fojtó, sűrű, alig lehet benne lélegzeni. Lézengnek benne a sápadt, rongyokba burkolt, elszakállasodott emberek. Az ajándékok, a biztatás, néhány órára megteszi a maga vigasztaló hatását.

A tiszték elszállásolása sem a legjobb. 37 tiszt, egyetlenegy helyiségben, pokróca csak a felének van, köpönyege ötnek hiányzik. Pianinót béreltek és ebéd után három hegedű közreműködésével élvezetes kis hangversenyt rögtönöznek számunkra. Élelmiszer dolgában a helyzetet itt is kielégítőnek mondják. A mienkek között két német tisztet is találtam itt.

A látogatások ügymenetébe úgy beletanultunk, hogy most már a tapasztalat biztosságával léptünk fel mindenütt. Semmiféle tilalmak nem feszélyeztek már, s az esetleg kételkedő parancsnokoknak elég volt azt mondani, hogy vagy 25 vagy 30 helyen így jártunk el. Arendrup tábornok mindjobban beleélte magát a küldöttség érdekkörébe, néha fékezni kellett buzgóságát. Képes lett volna

őszinte jó szíve sugallatára összeszidni a parancsnokot, ha szomorú helyzetet találtunk, vagy legalább is haragot vagy udvariatlanságot mutatni vele szemben. Konstantin nagy tapintattal irányította a tábornokot, de arról együttesen sem tudtuk lebeszélni, hogy a mi katonáink előtt a németeket szidja. Ez alkalommal a jelenlévő két német tiszttel összeszólalkozott a skagerraki tengeri csata miatt, hol szerinte az angolok fényes győzelmet arattak. A tisztek azután nekem panaszkodtak, hogy azt nem várták, hogy vöröskereszt-küldöttségtől németellenes szellemet kelljen túrniök. Vladimir Michajlovics rendkívül udvarias és nyugodt ember volt. Szavát nem lehetett hallani és soha semmi kifogást sem tett.

A parancsnokok kibontakoztak előttem olyan-
nak, mint mostani világban mindenki, ki valami hatalmi állást tölt be: közeg, ki ideig-óráig vezet oly ügyeket, melyek okai és okozatai egyaránt távol állnak tőle, s ezért felelősségre is csak részben vonható. Nem egy közülök bizonyos naiv aggodalommal kérdezte, hogy vagyok megelégedve? Mert ha én elégedetlen vagyok, ő elmozdítottatik állásából. Az egészségesek helyzetére nézve általánosságban kevés oly panaszt tehettem, melyekre józanul gondolkodva orvoslást remélhettem. A munkába kiadott hadifoglyoknak Oroszországban nem volt rossz dolguk, s mindnyájukra nézve az élelmezési kérdés kielégítően volt megoldva. A betegek és nyomorékok száma szomorúan emlékeztettek az elnyúló háború katasztrofális következményeire, melyeken hatályosan segíteni, a saját

honpolgáraikkal szemben is, alig tudnak az államok. A rokkantak kicserélése számításom szerint legfeljebb 6—7 percentjét szállíthatja azoknak, kiknek állapota erre reászolgálna. Ezek közül persze sokan halnak el, s egy-egy kisebb városban is nem kevesebb, mint 6—800 hadifogoly nyugszik a temetőben. De tudok sok olyan helyről, hol 10 és 12.000-en is felül van a sirok száma.

A sorozások miatt most egész napokat veszteltünk néha kisebb állomásokon. Kocsinkat nem akarták hozzácsolni a már úgyis hosszúra nyúló vonatokhoz. Tétlenségre kárhoztatva a vasúti koci szűk falai között, kitünő alkalom nyílt az olvasásra.

Ami fordításban Európaszerte ismeretes, nem képes fogalmat nyújtani róla, mi az orosz irodalom főértéke, szépsége. Valami nagy lelki finomság és elmélyedés, óriási megfigyelő tehetség, a természetnek bámulatos leírása, mely más nyelvbe való átültetés alkalmával teljesen elvész, s nem marad egyéb a történetek vagy regények elég hétköznapi vázainál. A legtöbb mű erős keresztény felfogással van megírva, magabeszállással, önbirálattal, a világ felfogásának ostorozásával, mely nem ritkán éles kritikában leng ki. A régebbi írók közül Puskin, Turgenyev, Gogoly, Lermontov gyönyörűséggel olvashatók. Legismertebb külföldön is Tolsztoj. A politikai viszonyok nagy befolyással vannak az irodalomra, egyszersmind élesztő tüzei is. Az anarchista mozgalmak következtében a politikai bűnösök száma nagy. Egy évben meghaladja a százat azok száma, kik Oroszországban tisztán poli-

tikai vétségük miatt kötél általi halállal bünhődnek. A Szibériába száműzöttek száma, a bűnösök ugyane fajtajából 2000-re becsülszik. Ezekhez még hozzá-számítandó néhány 100 oly egyén, ki vallási okokból megtagadja a fegyverfogást és emiatt sany-lódik börtönben. Nem volt módomban meggyőződ-hetni, nem túlzottak-e ezek a számok. Mindenesetre több kisebb városban szóba került, hogy itt rövid idő előtt 2—3, vagy több anarchista akasztatott fel. Tolsztoj-, Gorkij-, Leonid Andrejev-, Moroszovnál minduntalan találkozunk ezen és más politikai el-nyomás tényeinek élethű, megrendítő és remek le-írásával, szenvedélyes felpanaszolásával. A modern realiztikus irányt Gorkij képviseli legjobban. Az irodalom ez a faja az orosz művelt világot borongó önbírálattal telt sajnálkozásba neveli és tartja, mely nem egészséges és elerőtleníti őket. Hogy mily ha-tással vannak e művek, csak a jövő fogja meg-mutatni. Az emberi természet sajátsága, hogy mi-dőn korának hibáiról olvas, nem azt a követke-ztetést vonja le, hogy saját magán kezdheti a javí-tást, de elfeledve, hogy az erény és lemondás útja nyitva van mindnyájunk előtt, — az állami, vallási, vagy társadalmi rend felforgatásában keresi a ki-vánt orvoslást. Az oroszoknak lehet, hogy vannak jogos panaszaik, de korántsem akkorák, mint ők maguk hiszik.

Az újabbkori írók közül többen a világszerte dúló semita destruktív irányzatban dolgoznak, így Leonid Andrejev, Juskievics, Salam, és mások.

Október 15-én Novocil állomáson virradtunk. Azonnal kocsira ültünk, hogy a 14 versztnyire

fekvő községben megtarthassuk a szemlét, mert azzal biztattak, hogy estefele ismét lesz oly vonat, mellyel továbbutazhatunk. Gyönyörű tiszta, minden párától ment őszi reggel volt, könnyű levegő és ragyogó napsugár. Az ősz parancsnokot Novocilban 7-kor reggel a szó szoros értelmében az ágyból húztuk ki, mely eset dacára a legjobb indulatú nyájassággal fogadott. Mindjárt eleinte azt mondta, hogy tud németül, de vagy elfelejtett, vagy nem mert ezen a nyelven megszólalni és emiatt egy ideig zavarban volt. Mikor a tábor felé kocsiztunk, érezhető megelégedéssel mondta, hogy még sohasem büntetett hadifoglyot és arcán valami jósággal teljes öröm tükrözött. Még mielőtt megállt volna a kocsi, a Rákóczi-induló hangjai köszöntöttek. A sor végén alacsonytermetű őszbajuszú cigány húzta, ahogy csak telt a silány kis hegedűből. Az emberek mind egészségesek voltak és hálával beszéltek a parancsnokról. Volt közöttük két török is. Általános örömet okozott, hogy ezuttal az ajándékok között pipákat is hoztam. Dél volt, mire visszafelé kocsiztunk az állomásra. Hirtelen északi szél keletkezett és a hőmérséklet nagyot esett. Egész tél volt, mire dideregve visszakerültünk vasúti kocsinkba. Éjjel érkeztünk Orelbe.

Az itt levő foglyok között már elvégezte a szemlét valamelyik kollegám. Mi csupán a vasúti gőcpont miatt kerültünk ide. Épen vasárnap lévén, egy napi pihenőt engedtünk magunknak. Arendrup tábornok köhögni kezdett. A hideg idő beállta megártott neki.

Az állomás mellől induló villamossal mentem

be a templomba. Meglepett az elég nagy, szép és zsufolásig megtelt katolikus templom. A misét lengyel prédikáció követte. A templom kapujánál lengyel ujságokat, imakönyveket, röpiratokat árultak. A katolikus istentisztelet teljes szabadságával találkoztam Péterváron és Moszkvában is.

Hétfőn Csernben tartottuk a szemlét. A tiszteken kezdtük. Vagy negyvenen voltak, legnagyobb része magyar. Eleinte panaszok, kifakadások hangzanak el. Apró szobákba összezsúfolva hogyné éreznék ennek a hosszúra nyúló tétlenségnek, hazátlanságnak súlyát, hogyné szenvednének a sok, kisebb-nagyobb nélkülözésektől. Lassanként megnyugosznak és jó benyomást tettek reám. Felvesznek fejé-
ként 50 rubelt és örvendenek. A parancsnok irodájába hiv és ott elpanaszolja, hogy két fia elesett, másik kettő Németországban van, ezeket az éhenhalástól félti. S ezt mondva, oly keserves zokogásra fakad, hogy alig birom megnyugtani. Ismerve az orosz étkezés szokásait, el tudtam képzelni, mily szenvedéseket mér a Németországban mindenkire egyformán nehezedő szűkreszabott étrend a foglyokra. Itt mindenki reggeltől estig tölti magába a valódi és illatos teát, cukorral, befőttel édesítve. Kenyér óriási mennyiségben fogyasztódik étkezésen kívül is. Ennek a két dolognak hiánya csak rosszindulatú sanyargatásnak tűnhetik orosz ember előtt, mert itt ezekben, még a háború harmadik évében is hihetetlen bőséghez van szokva. Noha mindenfelé mondják, hogy drágaság van, még mindig olcsó pénzért kapható mindenféle élelmiszer. A sokat fogyasztó és semmit sem termelő nagyváros

itt ritkaság. A legtöbb csak mezőváros, vagy nagyobb községnek mondható.

A legénység Csernben elég jól volt elhelyezve. A konyhában a szakács piros sapkával fején, huszárosan jelentette, hogy 200 emberre főzött menüszt. A kórházban a megszokott kedvező állapotokat találtam.

Másnap hajnalban ültünk kocsiba, először 30 verszt Krapivnáig. Itt csalódás ért. A tábornak szánt helyiségek még üresek voltak, mert a mezei munkákról még nem kerültek be a hadifoglyok. Csak a városban találtunk 12 medikust. Akármerre jártunk, mindenfelé igen számosan voltak a magyar medikusok. Már a tábornok sem hagyta szó nélkül: mindenütt csak magyar medikus, honnan e nagy szám? A helybeli parancsnok csak így tette fel a kérdést: „Maguknál minden zsidó medikusnak megy?”

Délben elindulva ismét 30 versztet tettünk kocsin. Már sötét este volt, mikor Odojevbe értünk. A katonai iroda még üzemben volt. Küldtek a parancsnokért. Ez azonnal eljött és készségesen meggyújtva egy nagy lámpát, felült egylovastalyigájára és világított a mi kocsisunknak. Meleg őszi eső permetezett. Itt nem a megszokott sár okozta a nehézséget, hanem emberfej nagyságú kövek, melyekből az út kövezete áll. Úgy zörög rajta a kocsi, hogy szavát sem hallja az ember. Minden ablakból kíváncsi fej bukkan elő. Úgy látszik 8 óra után nem szckott itt kocsikázni senki. Valami kaszárnyaszerű romladozó épületben van itt körülbelül 100 ember. Az első helyiségben Przemyslben elfogott

lőszér-kocsisok, a steier trainból. Öreg, törődött emberek, mellig leérő fehér szakállakkal, féllábuk már a sirban, még mindig rabságban sinylődnek. A második szobában néhány osztrák, német, török. A harmadikban magyarok, szabolcsi meg gömöri fiúk. A helyzet nyomorúságos volta mellett türhető, mert egészségesek és élelem elegendő van. A késő éjjeli órákig időzhettem közöttük, s a parancsnok megengedte, hogy fejenként 8 rubelt adjak. Takaros kis fogadóban szálltunk meg. Még az ilyen kis faluban is elég nagy kényelemmel vannak berendezve az orosz fogadók. A bútor ósdi és urias, fűtés kitűnő, a kiszolgálás vendégszerető készséggel történik. Az éttermekből sohasem hiányzanak délszaki növények, fikuszok, pálmák és a konyha mindig jó. Az ablakok október 1-től be vannak szegezve és soha fel nem nyithatók. Az ablakköz fűrészpórral van megtöltve, melyre keskeny réteg fehér vatta van fektetve, s erre színes papírból kivágott darabkákból ábrák kirakva.

Következő napon csak déltájt kerültünk vissza vasúti kocsinkba, s további 24 óra múlva Alexinbe. Az idő metszően hidegre változott s két ujjnyi jég borította a vasút mellett folyó patakot. A beállt hideg megnehezítette utunkat, a kocsizások kedélytelenné váltak és Arendrup tábornokon észlelhetők voltak a fáradtság jelei. Júniusban távozott hazulról abban a hiszemben, hogy két hónapról van szó s most már innen-onnan a hatodik hónapba fordulunk. Alexinben száz közemberünket találtuk a rendes körülmények között. Másnap Pakrovban tartottuk a szemlét.

Az ezredes-parancsnok szívesen fogad csinos lakásán és mindenféle figyelemmel halmoz el. Beszélgetés közben mindjárt nagyon feltűnik, hogy szomorú. Csakhamar elbeszéli, hogy egyetlen fiáról másfél év óta semmi hír. Kovelnál megsebesült s azóta eltűnt. Felesége nagy bánatában megbetegedett, kórházba került, leányai intézetben nevelődnek, üres a ház. Könnyek hullanak szemeiből. Egyetlen reménye, hogy fia talán Ausztriában vagy Magyarországon él és kért, igyekezzem róla valami hírt hallani. Feljegyzem az adatokat. Az ezredes neve: Szerburenko. Eszembe jutnak a harctéri jelentések, mikor ezt mondják: „A támadás tüzéségünk tüzében összeomlott“. Hol porlik már valószínűleg ez a szegény fiú is?

Bent a városban 31 tiszt van elhelyezve. Majd nem mind cseh. Beléptünkör fel sem állnak, új civilruha rajtok, vagy új kék egyenruha. Kettő románnak mondja magát, de szégyenkező félrevonulásukból úgy sejtem, hogy átvedlett erdélyiek. A falon mindenféle szennyes felfogású rajzok és meztelenségek tolják fel magukat a szemnek. A kölcsönt néhányan felvenni óhajtják, miközben a társalgás csak lassan megy. Valamennyien olyanokat gondolunk, miket kifejezni nem lenne alkalmas. Megyünk tovább a legénységhez. Vagy 300 ember, tótok és lengyelek, rendesen felöltözve, köpenyeggel, bakkancsal.

Az ezredes meghív a városi vendéglőbe ebédre. A szesztilalom dacára vörös bor és konyak a terített asztalon. Megjelenik a segédtiszt is. Gránátrobbanástól idegrázkódást kapott. Keze úgy reszket, hogy

a leveses kanalat nem bírja szájához emelni, de örömmel dicsekszik, hogy már egészséges. Az ebéd közepén az ezredes feláll és hosszú pohárköszöntőt mond, melyben biztosít, hogy ők itt Oroszországban embertársat, felebarátot látnak a fogolyban, hogy ennek mindenütt így kellene lenni, hiszen testvérek vagyunk mindnyájan s arra kér, legyenek e felfogásnak szószólója otthon s így tovább. A beszéd értelme, az, mi ilyen beszédből a sorok közt értendő, francia, angol, svájci vagy egyéb újságokból már a háború eleje óta ismeretes. Annak a meggyőződésnek ad kifejezést, hogy a hadviselő felek egyik része az embereket humánusan roncsoltatja szét, fúrja át testüket golyóval, tépeti széjjel és temetteti el gránáttal, pusztítja el a vidékeket, gyújt fel, rabol, rombol, foglal le, ágyúz, hurcol fogságba, állít kényszermunkába, éheztet halálra. A másik rész pedig ugyanezt nem humánus módon teszi.

Csakhogy a szegény orosz ezredesből olyan meghatóan szólt a fiáért való bánat és aggodalom, oly mentek voltak szavai az élességtől, hogy tisztán csak részvétet kelthettek bennem.

Október 28-án dombtetőn, folyó partján, kieszen fekvő csinos kis város állomásán szálltunk ki. Egész újonnan aranyozott kupolák csillogtak, ragyogtak a reggeli nap sugaraiban. A város neve Kasira. 9-kor kerestük a parancsnokot. Még alszik. 10-kor, még mindig alszik. Megtekintjük a várost, a templomokat, zárdát, melynek falai új szép freskókkal vannak borítva, végre megjelenik a parancsnok. Csakugyan látszik rajta, hogy szüksége van a pihenésre. Most gyógyult fel valami súlyos sebesülés-

ből, mellénk rendel egy őrmestert és visszavonul. A folyó partján nagyobb épületben van vagy 400 emberünk. Alig, hogy az udvarra léptem, megrohantak, körülvettek, zajongtak, mint egy megbolygatott méhraj és panaszait adták elő. Hiába kiáltottak reájuk az orosz altisztek, a rendet helyreállítani nem sikerült. Általános az elégedetlenség és forrongás közöttük. Legtöbben altisztek és önkéntesek, kik arról hallván, hogy az egészségügyi szolgálókat kicserélik, annak mondták magukat és úgy szállítottak ide. Itt azután valami igazolóvizsgáról volt szó, utóbb sem erről, sem kicserélésről: mezei munkára fogták őket és mindnyájan keservesen bánják, hogy eljöttek Szibériából. A szobák sarkában két négyzetmétert elfoglaló kalickák vannak, melyekbe az engedetleneket bezárják. Nem ritkán tizenötön is vannak együtt ezen kalickában, úgy, hogy sem leülni, sem mozdulni nem bírnak s öt-hat órát is kell így eltölteniök. Ez a rendszabály azonban, úgy látszik, a fegyelmet nem segíti elő. Alighogy elkezdem a pénz kiosztását, a városban elhelyezettek is kezdtek beözönlenni, hogy ők is felvehessék az ajándékot. S minduntalan másodszor és harmadszor is jelentkezett ugyanaz az egyén a célból. Konstantin végre elveszítette türelmét és kezdte őket kikergetni, mi miatt összeszólalkoztam vele. A kasirai szemle elejétől-végig a legnagyobb rendetlenségben folyt le.

Kasira után már csak egy helyünk volt, melyet meg lehetett látogatnunk: Mihajlov. Elérkeztünk oda is. Az utolsó látogatás borongó érzéseit kissé derítette, hogy itt derék parancsnok volt a fel-

ügyelete alatt lévő 50 tiszt meg volt elégedve. Vasúti kocsinkban lévő felszereléseimet nekik ajándékoztam. Mihajlovban maradt a gyorsforraló, termosz és teafőző, a tejes köcsögök, tányérok, poharak és bögrék, a sütemények és befőttek, vedrek és kannák, gummilavorok és köpenyegek és a szép, kaukázusi selyemből készült tarka, vattás paplan. Egy kis szórakozására volt derék tisztjeinknek ez az én orosz örökségem. Annál szomorúbb a visszatérés az üresen maradt vasúti fülkébe.

Az őszi est ólmos félhomályában hópelyhek és szikrák váltakozva repültek az ablak előtt, miközben Moszkva felé robogott a vonat, s a kérlelhetetlen idő szárnyain száguldtunk bele a harmadik háborús télbe. Az ülésen mellettem a sok-sok névvel borított lajstrom-ívek tekintélyes csomagja ringatózott ide-oda.

8. Ismét Pétervár. Arendrup tábornok hazamegy. Orosz kísérőink is felváltódnak. Szibériába! Kinai útitársak.

Moszkvában jeges szél sepert végig az utcákon, megdermesztve egyaránt tagokat és szíveket.

Zadonszkból levelet találtam, melyben Tamássy táborszernagy örömmel értesít, hogy visszahelyezték abba a környezetbe, hol könnyebben tűrheti nehéz sorsát. Az anyacárné nyolc napon belül teljesítette kérésemet. Irtak egyes táborokból is, hogy a csomagok megérkeztek és az orlovi betegek

egy része tudatta velem, hogy sokan közülök lekerültek délfelé Tambovba, jobb kórházba és gyógyulnak.

A svédek részéről új szeretetreméltó segítő-társat találtam: Björkmann Elzát, ki fáradhatatlan buzgalommal járta a kórházakat, pályaudvarokat és elvezetve engem raktáraikba, büszkén mutatta a felügyelete alatt készülő sok meleg ruhá-neműt. Megigérte, hogy karácsonyig az általam látogatott és feljegyzett helyeken mindenütt meg fog történni az egyenruhák és fehérneműk kiosztása. A Liedert-féle könyvkereskedésben vásároltam vagy két kocsiderékra való könyvet tisztjeinknek, s néhány rohamosan muló nap után Péterváron ocsudtam fel a Miklós cárról nevezett pályaudvaron. A Hotel Regina tágas szobáinak egyikét foglaltam el ismét.

Pétervár zsúfolva volt. A szálloda igazgatója alig akart befogadni. Voltaképen minden szobája állandóan le volt foglalva és egyenruhába öltözött egyének hemzsegték mindenfelé. A személyzet mentegetőzött, hogy fűtőanyag nincs, csak egy negyedrészt lehetett annak beszerezni, mi rendes körülmények között egy télre elegendő, el kell készülni arra, hogy a szobák hidegek lesznek. Öt-hat fok hideg volt Réaumur szerint, s a Néva már erősen zajlott.

Társnőim közül viszontláttam néhányat. Itt volt mindnyájuk között a legkedvesebbik: Stubenberg Károlyné. Az utazás nagyon megviselte. Súlyos szív működési zavarokban szenvedett és orvosi tanács szerint sietnie kellett hazafelé. Jó-

kedélye és ügybuzgósága azonban cseppet sem változott, se nem lankadt. Feljegyzéseinek özönével borított asztalnál állandóan írt és mozgósította az egész orosz Vörös keresztet, hogy idejekorán cenzurázzák meg a százakba menő papírveit és könyvecskéit. A cenzurahivatal állítólag sztrájkba lépett a kibetűzhetetlen hieroglyphák láttára, mások szerint, amint sürgős munkát átvett, cenzurázás után háromnapos szabadságot kért pihenésre. Stubenbergné pedig ezalatt páratlan jókedélyében erősítette, hogy ő nem bánja mit végez a cenzura, „mert itt — szokta mondani, homlokát érintve — úgy sem lehet megcenzurázni engem“.

Bunssen Emma nővér influenzában feküdt és készült hazafelé Horn Mathild grófnővel. Bassow Erika nővér Taskendben bokatorést szenvedett és kórházban feküdt itt. Élményeink és tapasztalataink elbeszélésével sok kellemes órát töltöttünk együtt.

A dán követségen a nyáron át megszokott szívélyes fogadtatásban volt részem. Ott találtam Rothe Annie nővért, ki hónapok óta élvezte Scaveniusék vendégszeretetét. Rothe Annie július végén indult el Pétervárról és ugyanabban az időben kezdte meg szemleútját, mint én. A második táborban azonban, melyet látogatott, miközben német katonatiszttel beszélt, orosz kísérője, Beyer nevezetű, hirtelen arra kérte, adja át neki kezében lévő kezitáskáját. Rothe Annie azonnal gyanutlanul átnyújtotta. Erre Beyer úgy tett, mintha a táskából német levelet venne elő, s arról azt állította, hogy a német fogoly tiszt adta volna át Rothe Annienak. Köztudomásu, hogy szigoruan tiltva

volt bármilyen levelet átadnunk, vagy vennünk. Rothe Annie erélyesen tiltakozott, hogy ő semmi-féle levelet nem vett át és épen úgy nem tudott a levélről a fogoly német tiszt sem. Beyer azonban megmaradt állítása mellett, csendőröket hozatott, kiknek fedezete alatt Rothe Anniet nyomban visszaszállíttatta Pétervárra. Az egész eset egy előre kigondolt és parancsra végrehajtott törbecsalásnak látszott.

Már indulásunkkor feltűnt nekem, hogy míg összes kísérőink az előkelő úriosztályból voltak, egyedül Beyer nem látszott úriembernek. Az amerikai követségen alkalmazott tolmácsnak mondta magát. Jól beszélt németül és angolul és többi kísérőink nem nyujtottak neki kezet. Rothe Annie ügye hosszú hónapok alatt — ahogy mondták — vizsgálat tárgya volt. Scavenius lovagiasan házába fogadta és erélyesen követelte, hogy szemleútját elvégezhesse, minthogy a reáfogott szabálytalanságot nem követte el. November 12-én csakugyan értesítették, hogy indulhat, s mellérendeltek egy új kísérőt. Beyer eltűnt. Róla többé szó nem esett. Az egész kellemetlen rejtély sok izgalmába és könnyébe került szegény Rothe Annie nővérnek.

Arendrup tábornok csak néhány napig maradt Péterváron. Sietett haza. A nagy utazás kimerítette és kimerítette különösen a sok nyomorúság, sok dolog, mint látszott, fájt becsületes jó szívének. Félévi együttlét és egymásrautaltság közepette sohasem tapasztaltam mást tőle, mint jó-ságot és előzékenységet. Érzékenyen bucsúztunk.

Konstantin, miután elfoglalta hivatalát a cári

kancelláriában, többé nem látogathatott meg. Mindig helyes és tapintatos irányítása nagyon hiányzott nekem. Egy alkalommal mégis módját ejtette benézni hozzám azon ürügy alatt, hogy a szállodában valamilyen ismerősét keresi. Azt a tanácsot adta, dolgozzak ki memorandumot, melyben összefoglalom az uton tett tapasztalataimat, mondjak abban köszönetet kéréseink teljesítéseért és hozzak fel újabbakat a foglyok érdekében. Két napig szorgalmasan dolgoztam a memorandumon és benyújtottam.

Alig 24 óra múlva udvarias levélben délutánra jelentette látogatását Samanszki Anatol, a Vörös kereszt ügyvezető-elnöke. Néhány bevezető nyájasság után, hirtelen hivatalos komolyságot öltött arca: „Egész őszinte leszek Önnel — szólott hozzám. — „Arról, hogy oly helyeken látogathassa a foglyokat, hol államérdekű munkában vannak alkalmazva, szó sem lehet. Ezekre nézve csak azt ígérhetem, hogy a felszólalások, melyek már az anyacárné által is legfelsőbb helyig eljutottak, nem maradtak eredménytelenül és most is sok történik ott, a Maguk embereiért. De minthogy az ősszel hazatért orosz hölgyeink azt beszélték, hogy Ausztriában és Magyarországon csak jót tapasztaltak, hogy előzékeny bánásmódban részesültek, úgy a mi óhajunk viszont az, hogy kedvükben járjunk Önöknek. Ha tehát még óhajt valamelyes helyet meglátogatni, örömet megengedjük, csak arra kérem, határozzon azonnal, hogy holnap beterjeszthessem a dolgot, mert azután már késő lesz.“ Ez az ajánlat váratlanul és készületlenül talált.

Ugyanis a memorandumban jelöltem volt meg azokat a helyeket, melyeket szerettem volna látogatni. Rövid gondolkozás után megneveztem két Szibériában fekvő tábort, melyekben sok magyar ember tartózkodott. Samanszki azon ígérettel távozott, hogy rövid időn belül hiradása lesz.

Harmadnapra estefelé jelentkezett nálam Omiroff Fedor Fedorovics. Bemutatkozott, mint a Vörös kereszt hivatalnokai közül arra kiszemelt, hogy engem Szibériába kísérjen. Kérdezte, hajlandó vagyok-e következő kedden, vagyis két nap múlva utazni. Indulásunk apró körülményeinek megbeszélése után gyorsan távozott.

Ugyanaznap meglátogatott Fock dán kapitány is, kit véletlen körülmények egy időre szintén utitársammá tettek. Ő is Szibériába utazott, pótolandó az egyik dán urat, kinek haza kellett utaznia.

November 15-én este 7-kor szálltunk be a Szibériába induló közvetlen vonatba. Ez a vonat minden kedden indul Pétervárról egyenest Wladivosztkba. Semmiben sem különbözik a világszerte ismert étkező- és hálókocsikból álló vonatoktól. Csak a közönsége változatosabb, tarkább. Japán tiszték, kínaiak, mongol és tatár kereskedők helyezkedtek el a fülkékben. Első reggel erősen havazott, utóbb még szélvész is kerekedett, s mint valami fehér füstfelhőt, egész nap hajtotta, kavarta a havat nyugattól kelet felé. Rendeltetésünk helye Verhnye Udinszk volt, mely állomást hatnapi utazás után kellett volna elérnünk.

Kísérőimmal csak most kezdtem megismerkedni, teljesen idegenek voltak előttem. Fedor Fedorovics mindjárt reggeli után azzal a kérelemmel fordult hozzám, folytassuk utunkat Csitáig, és töltsünk ott 3 napot. Kérésének oka az volt, hogy sógora, ki az 1906-iki forradalom alkalmával 15 évre száműzetett, Csitában él, és nagyon szeretné őt viszontlátni.

Meglepődtem azon, hogy én lépjek az engedélyadó szerepébe azzal szembe, ki őrizetemre és irányításomra van kirendelve, de Fedor Fedorovics oly meghatóan ecsetelte a hosszú elválást ettől a kedves rokontól, a száműzetés tragikumát, annyira erősítette, hogy ebből baj nem lesz, hogy beleegyeztem tervébe.

48 óráig továbbutazni Európában talán sok volna, Szibériában semmi, ki törődik itt azzal, ki hol jár. Az öröm hatása alatt Fedor Fedorovics felderült. Roppant sovány, magas ember volt, erősen göndörödő, és őszülő fekete hajjal és szakállal, szomorú beesett fekete szemekkel. Valami melankólikus és aggódo kifejezése volt arcának. Elmondta, hogy az irodai munka kimeríti, 2 év alatt háromszor volt súlyos beteg, hogy csak nehezen tud megélni 6 tagból álló családjával. Ezt az utat üdülésnek tekinti, s a velejáró napidíj jótétemény számára.

Fock kapitány higgadt, barátságos ember volt. A küldetést önkényt és lelkesedéssel vállalta, de most midőn benne volt, némi aggályokat érzett. Nem bánta volna túllenni a dolgon. Örömmel tá-

jékozódott társaságomban. Alig, hogy elbeszélgetünk egyről-másról, ő is meggyőzően arra kért, jőjjenek el Csitáig, hova neki kellett mennie, segítsék neki a társaival való megismerkedésben. Vegyem át a leveleket, amelyeket különben neki kell átadnia. Befejezett tény lett, hogy mindhárman Csitáig utazunk.

Vonatunk ezalatt már mélyen járt az Uralhegység völgyei között. A hegyes vidék, kivált vasútról nézve, mindenütt egyforma. Legyen az Tátra, vagy Alpesek, Semmering, vagy Appenninek, Svájc, vagy Salzkammergut, a hegyoldalaktól nem látni semerre. Ha folyam, vagy patakon visz át az út, a hidak magas vasrácsai állják el a szabad körültekintést, s végre a folytonos akadályoktól elfáradt szem nagyokat pihenhet az alagútak sötétjében.

De az Uralhegységben az ázsiai óriási méretek nagyszerűvé és elragadóvá tették a tájat. A szélesen tagolt hegyláncok sziklacsúcsai az égbolttig látszottak meredezni, s a sötét szakadékok mélysége szinte kettévágta a földtekét. A folyók és patakok vize zúgva, tajtékozva tör elő a jégtorlaszok közül és óriásokként burkolódtak hóba a hegyoldal gigantikus fenyői. Éjjel megszűnt a hóvihár, reggelre kisütött a nap. Egyik állomáson kiszálltunk. Meglepődtem a szinte fájdalmas érzésen, melyet a levegő beszívása okozott. Az állomásokon mindenütt alkalmazott embermagasságú hőmérő 34 fok hideget mutatott Réaumur szerint. A kilincsek, vagy fémrudak puszta kézzel való megfogása égéshez hasonló érzést okoz és a bőr levállását vonja

maga után. A villanyos világítás este ily nagy hidegben alig 2 óráig képes működni, azután elalszik. Erre az eshetőségre mindenütt gyertyával felszerelt üveges lámpákkal készülnek el.

Már 2 napja utaztunk, midőn esti 5 óra tájt a szomszéd fülkéből előbukkant 2 kis fekete fej. Lassan kibújt két apró kínai, 3 éves kisleány, 2 éves kisfiú. Hajuk a homlokon és tarkóban egyenesre nyírva, olyan volt, mint valami pontosan reájuk szabott fényes selyemsapka. Szemeik, mint koromfekete onyx-gyöngyök világítottak ki a sárgás, de üde, gömbölyű arcocskákból. Mint valami őzek, vagy inkább fekete nyulak, melyek este kijönnek az erdő szélére, úgy kezdtek ide-oda szökdécselni, vitorán, ügyesen és nesztelenül. Hogy tudják ezt a két csöppséget ilyen csendben tartani, megfoghatatlan. És minél tovább láttam őket, annál jobban bámultam: játszottak, kergetődztek, bejöttek fülkémbé, felmászta ölembe, majd ismét ki-be, egy álló óráig anélkül, hogy egymást meglökték, elesetek, vagy hangot is hallattak volna. Egyszerre, valami láthatatlan jelre hirtelen eltűntek s 24 óráig sejteni sem lehetett, hogy csak a vasúti fülke keskeny fala választ el 2 apró gyermektől. Ezentúl minden este szórakoztatott a 2 kedves kis kínai. Anyjuk egyáltalán soha, még a folyosón sem volt látható. Délben és este pincér fálcán vitte be nekik az ételt. A két férfiú, testvérek, mellettünk ültek az étkezőben. Louvainben végezték az egyetemét s most haza mennek.

Morzsolgattuk a szibériai állomásokat. Elhaldtunk Cseljabinszknél, Omszknál, Irkutszknál. A

vasút mentén beláthatatlan, óriási térségek terültek el, s a szemnek csak a reánk boruló égbolt szabta meg a határt. Csodálatos színpompával köszöntött be a hajnal, és búcsúzott a nap. Sötétlila színek között haloványodtak el a csillagok és biborvörösben gyultak ismét ki és a felhőzet is valami szokatlan ragyogó színben hömpölygött fejünk fölött. Házak csak ritkán voltak láthatók, néha-néha néhány fából épült, azután ismét semmi. Nádasok, sík földek, mocsarak, zavartalan, nagyszerű, pompás csendje. A képzelet úgy rajzolta innen Európát, mint valami hajót, vagy kompot, melyet a népek százados, hagyományos, nyugat felé vándorlása zsúfolásig megtöltött, s a hajón levők is mindnyájan ismét nyugat felé tülekednek úgy, hogy félrebillen és végre süllyedni kezd.

Az állomásokon csak keveset időztünk, alig volt idő kissé körülnézni, járkálni. Katonák lepték el a váróhelyiségeket itt is.

Hosszú tehervonatok vitték az árúkat Európa felé és tértek üresen vissza. A teherkocsik között sok volt az amerikai, mindenütt szembeötlöttek az Amerikából ismert 4 tengelyes nagy teherkocsik a Northern Pacific Railway eredeti jelzés-rajzával, mely valami indiai bálvány titokzatos pecsétjének, vagy valamely pogány istenség mindenhová látó szemének látszik. Homokos, fenyőerdős dombok következtek, majd a Baikál-tó kies partjai, végre 8 napi utazás után kiszálltunk Csitában.

9. Csita. Verhnye-Udinszk. Troitzkozafszk. A kis „Széchenyi“. A „megtorló“ fogság. Kina szélén.

Csitában előtérben volt a viszontlátás avval a küldöttséggel, mely itt időzött. s ebbe a viszontlátásba mindkét oldalról öröm-cseppek vegyültek: kedves kollegámat Kinszky Nórát arról kellett értesíteni, hogy sógora¹ a román harctéren elesett, ez foglaltatott a levelekben, melyeket neki átadandó voltam, hogy ez neki nagy fájdalmat fog okozni. A nagy szibériai, főleg tiszteket magukban foglaló táborok látogatása alkalmával, ő kénytelen volt túlhaladni azt a költségvetést, melyet Bécsben megállapítottak. Egyidőre segített magán azzal, hogy kölcsönt vett fel, valamely amerikai konzulátustól, most azonban már három hete várakozik itt a Bécsből sürgönyileg kért pénzre, hogy folytathassa a szemlét, s attól tartott, hogy szemrehányások közvetítője vagyok. Erről azonban szó sem volt. Dán kísézője Fogler kereskedő és gyártulajdonos volt, háború előtt virágzó sörgyára volt itt, Csitában, de abban a hirben állván, hogy németbarát, csakhamar távoznia kellett innen a háború kitörése után. A küldöttségben való részvételét természetesen összekötötte itteni érdekeinek némi gondozásával. Fock kapitánynak szerepe volt őt arról értesíteni, hogy őt helyettesíteni jött, mert ismét feljelentések érkeztek ellene, s az orosz kormány azonnali távozását sürgeti. Miután hónapok óta buzgó szívesség-

¹ Esterházy Alajos, eles. Csikmegyében 1916 október havában.

gel karolta fel a küldöttség érdekeit, ez persze rosszul esett. A változhatatlanokon túlesve, néhány napi kedélyes együttlétet élveztünk.

Csita homokdombokra épült, faházakból álló város, melynek lakossága vegyes. Vannak itt tatárok, mongolok, kínaiak. Ezek mind eredeti hosszú fekete kabátokban járnak, melyek dunnaszerűen, tollpehellyel vannak béleelve. Fejükön nagy prémes sapka, a füleknél dísztelenül elálló kallantyúkkal. Lábukon szőrméből készült papucs. Ringatózva, csoszogva járnak az utcán, s lapos arcukon örökös mosoly látszik. Van itt szép orosz templom, katolikus zárda, kápolnával, török mosé. Az egész városból csak két nagy bérházszerű épület magaslik ki, szállodánk és egy óriási árúház, melyben mindenféle kitűnő árút lehet vásárolni. A hideg e napok alatt 20—30 fok között ingadozott Réaumur szerint. Az utca sarkán 8—10 bérkocsi vesztegel állandóan. A lovakat semmiféle pokróccal nem takarják. Igaz, hogy szőrük 3—4 centiméteres bozontoságra fejlődik, sörényeik és farkuk éppenséggel a földet söprik, de mégis meglepő, hogy nem fáznak. A hideg jellege száraz. Az utcák annyira homokosak, hogy szél esetén még a levesbe is jut a homokból, ahogy itt mondják.

Két érdekes vendégem volt P. Hesse és Petriszki, Fedor Fedorovics sógora, a száműzött. P. Hesse dominikánus páter, lelkesen működik a foglyok között. Szomorúan beszélt a megtorló rendszabályokról, melyek most itt is érvényben vannak.

A megtorló rendszabályokat Németország léptette életbe, e háborúnak keserves találmánya és

kinövése. Először Franciaországgal szemben alkalmazták. Ha a német foglyok arról panaszkodtak, hogy nem kapnak postát, a francia foglyok sem kapták ki az övékét, ha az ételre, vagy bármi másra panaszkodtak, ugyanazon nélkülözést szenvedték a francia foglyok is.

Nincs módomban megítélhetni, mennyire mondható egyes esetekben, hogy a megtorló rendszabályok eredménnyel jártak, vagy sem. Az bizonyos, hogy nagy mértékben szaporították a világban ugyanis túltengésben lévő gyűlöletet. A keleties lélektanú orosz részére, amit tűrni és szenvedni kell, a gondviselés rendelése, fátum, melyben megnyugosznak; de hogy szenvedéseket, parancsok és rendeletekkel lehessen fokozni olyanokkal szemben, kik védtelenek, és erre semmiféle hibával reá nem szolgáltak, — érthetetlen kegyetlenség, mely csak dühöt és utálatot kelt bennük.

Utóbb a németek az orosz tisztek sanyargatásával próbáltak a hadifogolyügyben bizonyos javításokat elérni. A németországi táborokban lévő tiszteket közembersorba helyezték, megvonták tőlük a lakást, a fizetést, a tiszti szolgálakat, szóval mindent. Erre az orosz kormány azzal válaszolt, hogy november 20.-tól kezdve a német tisztek hasonló bánásmódban részesülnek itt.

Petriszki 31 éves ember volt, de 50-nél is többet mutatott. Arcát számtalan mély ránc szántotta össze-vissza, magas alakja vállban erősen meghajlott, kezeinek izületei megcsomósodtak. Midőn a forradalom 1906-ban kitört, éppen elvégezte volt egyetemi tanulmányait. Ő maga nem vett részt a

forradalmi mozgalmakban, de osztálytársai és barátai között volt két anarchista, ezekért szenvedett ő is. Nyugodtan, minden felindultság nélkül beszélt el rabságának körülményeit. A hosszú útnak szenvedéseit, melyet a rabok gyalog tesznek meg Szibériába, az első év kemény munkáját az ólombányákban, a következő évek némi enyhítéseit, jóviseletének jutalmát, s végre ennek az évnek elején kapott engedélyt, hogy szellemi munkával járó állást foglalhat el, melynek következtében fogyasztási szövetkezetben dolgozik, elég jó keresete van, és néhány hónappal ezelőtt meg is nősülhetett. Látva érdeklődésemet, elbeszélése végén ezt mondta: „Ezek az évek megtörtek engem, de ez talán jó volt nekem, jobb ember vagyok így, mint különben lettem volna“. Ezután magáról többet nem beszélt.

A mindennap közlekedő személyvonat igénybevételével utaztunk Verhnye-Udinszkba. Ennek az egész vidéknek fő jellemvonása a homok, bokáig jár az ember benne mindenütt. Hellyel-közzel fenyőerdők vannak. Hó kevés van, vagy ha van is, a homok felszívja, a közlekedés csak kocsin történik.

December 1-én indultunk el Verhnye-Udinszkból Troitzkozafszk felé, mely rendeltetésem helye volt. Előállt két trojka, egyik külön a podgyásznak. Állandó bőr félfedél fölöttünk. Ülés nincs, csak sok széna, melyben ki lehet nyújtózni. A hideg 30–35 fok Réaumur körül jár. A többnyire szobában töltött napok után az éles szabad levegő fuldoklási érzést kelt, melyet még fokoz a bundák súlya és a

fekvő helyzet is. A kocsis el van erre készülve, alig megyünk 5 percig, megáll, visszafordul, kezét nyújt és talpra állít. Hápogunk, mint a szárazra tett halak. Fedor Fedorovics, még prém sapkáját is leveszi, és homlokán gyöngyözik az izzadság. Néhány perc múlva visszahelyezkedünk. További 5 perc múlva, megint hasonló pihenő, azután lassan tüdeink megszokják a hideget.

Verőfényes szélcsendes időben megyünk neki Ázsia nagy térségeinek, valami nagyméretű, tágas, érintetlen van az egész természetben. Út nincs, egyikét keréknyom jelzi merre lehet mostanában járni. Időről időre találkozunk egylovas talyigákkal, 20—30, sőt néha 60—80 is egysorban, egész karaván. A talyigákon felrakva bőr, prém, széna, zsákok, vagy nyúzott, fagyott bárányok. A lovak mellett magasnövésű erőteljes emberek gyalognak, arcuk széles, csontos, sötétbarna, kicsi élénk fekete szemekkel. Kocsisunk magyarázza, hogy ezek buriátok. Még pogány népfaj, de oly jóindulatú emberek, hogy az oroszok nagyon szeretik őket, s a legszebb egyetértésben élnek egymás mellett. Hosszú bundákban járnak, melyek belseje fehér, göndör bárány- vagy kecskeszörme, külseje tarkaszínű vászon, van bíborvörös, narancssárga, tengerzöld, világoskék. Derékon széles, ismét más tarka színekben pompázó selyemrojtos öv szorítja testhez a bundát, melynek alsócsücske fel van gombolva a csipőre, hogy könnyebben mozoghasanak. Lábaikon sárga, vagy zöld csizma, melynek hegye felfelé görbül, a fejen tarka prémszegélyes kucsma. Látható, hogy itt nedvességre nem készül-

nek el a ruházatban, nem is esik egész télen egy csepp sem. A fehér havon úgy virítanak az emberek, mint valami gyönyörű óriási színes mezei virágok. Jönnek lovasok is, a nyereg piros, vagy zöld bársonnyal van kipárnázva. A kucsmából hátul egész köteg színes szalag lóg alá derékig. Az asszonyok bundája teljesen azonos a férfiakéval, csak fejükön még cifrább tarkaselyem és szőrméből alakított hegyes végű kucsma díszlik. Hajtanak csordákat is, valami egészen különös jószágok, inkább bivaly, buffaló, vagy jak, mint rendes szarvasmarha, marjukon erős púp domborodik ki, nagy, széles állatok sötét bíborszínű bozontos szőrrei, de vannak feketék és tarkák is. A nyakon körül dús, göndör sörény. Azután bárány- és kecskenyájak, melyek gyapja szinte a földet söpri s valami ős állatra emlékeztetnek.

Lovaink lassú egyenletes ügetéssel haladnak, a kocsi a homok- és hóvegyülékben nem zörög, csak a csengők hangja veri fel a csendet. Mindent, mi rajtunk van, lassankint teljesen elborít a zuzmara, a prémes sapkákat, a bundákat, de még a szemöldököt és szempillákat is vastag fehér réteg fedi, a lovak úgy néznek ki, mint valami óriási fehér sündisznó, vagy mesebeli sárkány, melynek orrlyukain szünet nélkül ömlik a füst. 30 verszt után dél felé, faluba értünk, jól megépített faházak, szép rendes kapuk sora között kocsizunk. A meggémberedett tagok vágynak be a melegbe. Tudja és érzi ezt kocsisunk, s tudja azt is, melyik házba lehet beszállni. Hirtelen jobbra fordítja a lovakat, a rúd megérinti a kaput, erősen megrázó-

dik a lovak felett függő csengő. Mintha csak vártak volna, azonnal kiszaladt két férfiú. Felnyitja a kaput s behajtunk. Kisegítenek a kocsiból, mint valami kedves vendéget, behozzák a bőröndöket. Első percben szinte kábult az ember a szoba melegétől. Barátságos nagy kemencében lobog a tűz, a falnál körül széles padok, egy asztal, ennyi a berendezés. Öreg buriát zöld mellény és sárga nadrágban ül a sarokban. Két fiatal pirosszoknyás asszony sürgölődik körülöttünk. Hoznak samovárt, melyben máris forr a víz. A körülöttünk álló gyermekesereg érdeklődéssel követi az étkezés minden mozzanatát. Kosárból kerül elő minden. Nem kell aggódni, hogy valami megromlik: kővé van fagyva a pecsenye és vaj egyaránt. Egy óra pihenés után tovább. A tarlókról helyel-közzel lefújta a szél a havat. A szalma olyan sárga maradt alatta, mintha július volna. A vidék kezd dombossabbá válni. Óriási, hóval borított, hegylánc körvonalai rajzolódnak előttünk a tiszta égen. Alkonyodik. A bíborszínű esthajnal egy óra hosszáig tart. Már egészen sötét van, midőn udvarba hajtunk be. Itt tágasabb a szoba, mint délben. Egyik része faragott deszkafallal van elkerítve, a mennyezetről középen vászonbölcső lóg le, melyet lehúzni és ismét magasra feltolni lehet. Teafőzés és vacsora után mindenki elhelyezkedik. A széles padokat bundáinkkal fekvőhellyé átalakítva, elfoglaljuk mi, Fedor Fedorovics s a két kocsis. A család az elkerített fülkébe húzódik. Már csak parázs világít ki a kemencéből, mire elcsendesedik minden. Az anya, a szoba közepén állva ringatja a bölcst, s a jégvi-

rágos kis ablakon fejem mellett beragyognak a csillagok.

Reggel 7-kor van az indulás. A lovak, mint különben az összes barmok Szibériában, csak fél-színben tartózkodnak. Zárt istállóban oly nagy lenne a pára képződés, hogy minden állatra nézve ártalmas volna. A lovak egész éjjel esznek. Még pedig kenyeret is, melynek nagy, száraz darabjait a széna közé keverik. Jóízű ropogtatásuk behallatszik a szobába. Így reggel, még kevés emberrel találkozunk. Csendben morzsolgatjuk a verszteket. Itt-ott egy-egy pogány templom rózsaszínre festett falai és fantasztikusan égfelé kunkorodó körvonalai élénkítik a tájat. A hideg ma nem tűnik oly nagynak, mint tegnap. Délben szemügyre veszem házigazdánk udvarát. Hátul szérúskert, úgy fel van lo-csolva, hogy széles, tiszta jéggel borított térség marad. Ezen cséplik ki az asszonyok a gyönyörű súlyos, piros buzát. Széna, szalma, nagy kazlakban, minden az udvaron. És állat is. Tehén, bárány, sertés, tyukok, s mindez oly bozontos, hogy még a kakas is olyan, mintha bundát húzott volna. Tejet, tojástart, kenyeret mindenütt adnak. Ha induláskor egy rubelt akarok adni, sokalják. Ötven kopéket visszadugnak a bundám zsebébe. Estére a tegnapiál jobb szállásba kerülünk. Harmadnap már zord hegyes utakon haladunk reggeltől. Csupa kőszikla, mindenféle szürke, palaszerű lapos rétegek, zöld erezett malakit és egyéb ritka kövek fekszenek még az úton is. Estefelé fenyőerdőbe fordulunk be és 7-kor érjük el az éjjeli szállást. Ez még a legkényelmesebb. A kemence oly széles, hogy fel

lehet reá ülni. A kisebb gyermekeket egész éjjelre odarakják. Támlásdiván, kényelmes fekvőhelyet nyujt. Következő nap utunk csak fenyők között vezet. Itt-ott egy-egy szép példány is akad, de a legtöbb girbe-görbe elkényszeredett, majd csak túlevelű bozótok, mindenféle apró bokrok és pusztá homokos térségek. Az erdőket itt is, mint mindenhol, ész nélkül irtják. A hegyoldalak szabaddá vált homokját ráviszi a szél a termőföldre, s elveszett az az emberiség részére. Már dél van, mikor lassan kapaszkodnak fel lovaink elég magas hegyre. Mikor lefelé ereszkedünk, már közvetlen előttünk fekszik Troitzkozafszk. Ezen a déli lejtőn a hőmérséklet azonnal érezhetően enyhül. Nem lehet több, mint 20—25 fok, Réaumur szerint. Szinte melegünk van, s az ökrös szekerek, a tarkabundás lovasok, kikkel találkozunk, elfelejtetik, hogy tél van.

Troitzkozafszk alig három kilométernyire fekszik a kínai határtól. Régi időben kereskedelem szempontjából nagy fontossággal bírt, minek nyomai még ma is megvannak. Nagy, oszlopos előtérrel ellátott vásárcsarnoka van, csinos villái, szép temploma. A japán-orosz háború alatt stratégiai fontossága is volt. Ebben az időben építették a városon kívül fekvő nagy kaszárnyát, mely két ezred befogadására készült és melyben most raboskodnak a mi fogoly katonáink. December 4-ike volt, midőn délelőtt a helybeli tábornoknál jelentkeztünk. Lakhelye tekintélyes nagy ház, melynek tágas termei, fehér ajtóí, főúri berendezése kárpótolja a lakót az egyéb szórakozás hiányaért. Ünnepeles és ragyogó egyenruhákba öltözött segédtsztek egész

sorozatán kell átvergődni, míg végre a főszemély elé kerülünk. Kis, csendes, sápadt, idős ember a tábornok, ki igen kevés beszéddel elbocsát, mellénk rendelve segédtisztjét: Jan Janovics Debus-t, ki minket kísérni fog.

A kaszárnya magában véve is egész kis város. Tömege a vöröstégla-épületeknek, melyeket magas fal vesz körül, másfél kilométer hosszában. A bejáratnál templom. Feljebb, domboldalon a törzsépület. Itt-ott néhány fenyő díszlik és mély, homokos talaj mindenfelé. Itt ismét a táborparancsnoknál kell kilincselnünk, ki készségesen azonnal veszi sapkáját, köpenyegét és megyünk. A tiszthelyettesek és zászlósok által lakott épületben kezdjük a szemlét. A termek tágasak, jól fűtöttek, de rettenetesen túlzsúfoltak. Nem csoda, 455-en vannak csak ebben az egy épületben. Az első látogatás sohasem szokott jól sikerülni. Fialat honfitársaim élénksége folytán zür-zavar támad a teremben, s a gőzös-melgben egyre idegesebbé váló kísérőim folyton félbeszakítják a társalgást és megtiltják a magyar beszédet. Különösen a tábornok segédtisztje minduntalan zavar és zsarnok módjára okvetetlenkedik. A meggyőződött embernél mindenkor sokkal kellemetlenebb az, ki meggyőződöttnek akar látszani és több kárt is tesz a világban. Jan Janovics lengyel léte, még a parancsnokon is túl akar tenni szigorúságban. Nem engedi meg, hogy elfogadjak valami élclap alakjában megszerkesztett ujságot, melyre fel vannak jegyezve a napiesemények, s melyek egyik ívét nekem akarják felajánlani. Az egész épület egészség szempontjából kedvező. Mikor ki-

léptünk a szabadba, a parancsnok mentegetődzik, hogy ma tovább nem folytathatjuk és meghív másnap ebédre. Reggel a parancsnok nem mutatkozik. Az 1600 főből álló legénység kerül sorra. Ezen a telepen minden arra mutat, hogy itt kedvező viszonyok vannak. Még a ruhák sem olyan rongyosak, mint máshol.

Midőn az udvaron egyik épülettől a másikba indulok, hirtelen elém kerül egy kis honvéd huszár-önkéntes. 18 éves lehetett talán, vagy egy-két évvel idősebb, de fiatalabbnak látszott e pillanatban, annál inkább, hogy kipirult arcán mogyorónagyságú könnyek gördültek végig, miközben görcsös zokogás emelgette a mellét fedő piros zsinórozást. A mellettem álló főhadnagy kérdő pillantásomra, ridegen szólt reá: „Mutassa névjegyét!“ A kis önkéntes reszkető kézzel nyújtott felém egy névjegyet, melyen e szavak voltak olvashatók: „Gróf Széchenyi Jenő“. A gróf szón azonban három erélyes tollvonás húzódott végig, melyek egyike még a papírt is teljesen felszántotta. Világos volt az egész eset: ez a fiú valahol grófi címet nyomtattatott neve alá, hogy fogságba kerülve, az előkelő osztálynak esetleg nyújtott kedvezményeknek részese legyen, holott egy pillantás arcvonásaira, meggyőzhetett bárkit, hogy melyik népfajhoz tartozik.

És társai ezt a bitorlást keményen elítélték és megtorolták. Nem engedték a közös étkezéshez, nem a jobb hálóterembe, nem álltak vele szóba, üldöztek, szidták és a még mindig zokogó ifjúnak töredeztve kihozott szavaiból csak azt tudtam kivenni:

hogy nekem itt nem lehet megélnem, nekem itt el kell pusztulnom. Elgondolkodva bámultam reá. Tekintetem megakadt a piros zsinórozásra hulló könnyeken, melyek ott nyomban jéggyöngyökké fagytak. Lelkem messze járt otthon, a Hazában, Budapesten, kis városainkban. Ezeket a könnyeket nem a világháború szenvedései fakasztották. Ettől a szegény gyermektől itt történelmi érzéket, az ősök tiszteletét, a régi intézmények és ideálok megértését, a tulajdonjog tiszteletbentartását kívánják, de ugyan hol tanulhatta volna meg ezeket az 50 krajcáros Rákócziak, Zrinyiek, Hunyadiak mindenholnan kérkedő, reánk meredező cégtábláinak hazájában? Éretlen fiatal fejében bizonyos, hogy elmés ötletnek tűnt csupán az, amit tett. Sőt, megtisztelőnek gondolta a Széchenyi grófi családra nézve, hogy egy ilyen délceg kis huszárt ideig-óráig tagjai közé számíthat. És zokogásának panasza mellett nagyon jól kiéreztem a szenvedélyes tiltakozást, hogy tőle itt olyasmit kívánnak, miről ő otthon soha, de soha sem hallott.

Azután végigmentem a külön elhelyezett háromszáz önkéntes sorain, kiknek gondolkodását a fent leírt esetből ismertem. Nem tartoztak a történelmi osztályokhoz.

Délben a parancsnok lakásán felesége és 6 éves kislánya fogadtak. A szomszéd szobából valami kapkodó öltözködés nesze hallatszott és belépett a parancsnok, az épen ágyból kelő és nagyon náthás ember kissé kuszált külsejével. Mentegétdözött, hogy erősen meghült, otthon kell maradnia! „De“ — tette hozzá — „ez nem baj, csakhogy egész éjjel

nem hagyott nyugodni, hogy tegnap tilalmakkal zavartuk. Midőn arra gondoltam, mennyit fáradhatott és mennyit fázhatott, míg idáig eljutott, nem tudtam magamnak megbocsátani, hogy zavartam. Ha beteg nem vagyok, még este elmentem volna a szállodába, hogy bocsánatát kérjem. Most csak arra kérem, tegyen mindenben, ahogy jól esik, érezze jól magát honfitársai között. Segédtiszemnek kiadtam az utasítást, hogy mindenben alkalmazkodjék kívánságaihoz." Ezután kezét szorított és visszavonult a mellékszobába, honnan behallatszott, hogy elhelyezkedik a paplan alá.

Délután, a megtorló rendszabályoktól szenvedő 29 német tisztnél tettem látogatást. A tiszt lakásokban bennmaradtak, de nem voltak szolgálók. A német rendszeretettel fenntartott tisztaság, a gondosan felsurolt padló, saját munkájuk volt, felserepedesedett vérző kezeket és ujjakat idézve elő. A méltatlanság érzése mostani helyzetüknek egész különös keserűséget adott, s az utolsó évek szenvedései megőrölték idegeiket. Rendes, feszes, ildomos tartásuk mellett oly érezhető volt elkeseredésük, hogy nyomasztó feszültséget éreztem magam is. Az a tény, hogy nem német hölgy jött hozzájuk, láthatóan fájt nekik. A legidősebb közöttük, von der Hagen, előkelő kapitány, csakhamar belekezdett keserű és gúnyos hangon annak elbeszélésébe, miket kétévi fogsága alatt megért. Hosszú sorozata a szenvedéseknek. Vágyaira és panaszaira a 3 jelenlévő orosz, Fedor Fedorovics és a két segédtest, ugyanily hangon felelnek. Végre ingerült és gyűlölködő szóváltás fejlődött, melyben a háború min-

den kegyetlenségét kiméletlenül vágták egymás fejéhez. Rettenetesen félttem, hogy ennek még valami következménye is lehet szegény németekre nézve, de szóhoz sokáig egyik fél sem engedett jutni. Végre arra kértem őket, bocsássanak meg egymásnak a Szentírás szavai szerint, melyek minket arra köteleznek, hogy hetvenszer hétszer bocsássunk meg ellenségeinknek. Erre mindnyájan elhallgattak, s vagy öt percig németek, oroszok, s jó magam is, szótlanul könnyeztünk.

A német tiszteknek, pokrócaik nem lévén, ezekkel és más egyéb apróságok beszerzésével könnyíthettem sorsukon.

A mi tisztjeink igen nagy számban voltak itt. Egy-egy nagy épületben 400-an felül is laktak, kettesével, hármásával, a fiatalok többedmagukkal egy-egy kis szobában. S bármennyire volt jónak mondható e tábor fekvése, az egészségi állapotok, a tisztaság és a rend, már magában véve az ittlévők nagy száma magával hozott sok korlátozást, egy általános szigorú fegyelmet, mely rendkívül nyomasztó volt. Az unalom, a tétlenség, a bizonytalan jövőbe való folytonos sóvárgás, a szuronyos örök között való mozgás, a falak által körülvevő kaszárnyaudvaron, — sorvasztóan hat az idegekre, a kedélyekre. Az egész élet csak kicsinyességekből áll, melyek mindegyike bántó és bosszantó. A tágas tiszti étteremben, hova kétszer is elmehettem közéjük, az asztalra helyeztettem széket, hogy a körülállók mindegyikét láthassam. És így beszélgettünk. Átvettem kérvényeket, meghallgattam panaszokat, kezökbe juttattam pénzt, melyre annál in-

kább volt szükségük, mert ezen a félreeső helyen, ritkán fordulnak meg küldöttségek. A felém fordított szemekben sok visszafojtott könny csillogott. Átéreztük itt együtt azt a sok mindent, mit kimondani nem lehet, s lelkeink megértő összhangjával vigasztaltuk egymást.

Rajzolóással, festéssel, famozaik-dísz tárgyak előállításával töltötték az időt. És kedves figyelemmel azon voltak, hogy műveikből nekem emlékeket juttassanak. Épen egy csinos kis dobozt választottam, melyen őzek és iramszarvasok voltak kirakva, midőn a körülállók megszólaltak: „Ne ezt, ne ezt, a legszebbet hozzátok el!“ s a következő pillanatban máris átnyujtottak egy elég nagy diófatáblát, melyen rikító színekben mulatóhelyi jelenet volt kirakva. Frakkos férfiak és díszes ruhájú nők szerepeltek rajta. Ijedten sütöttem le reá szemeimet. Zavarban voltam. A világért sem tudtam volna megmondani a kedves magyar tiszteknek, hogy a „szépről“ való fogalmaink ebben az esetben nem fedik egymást teljesen. De azt sem mondhattam, hogy tetszik nekem ez a szerencsétlen tárgyú mű. A kivitel mentette meg a helyzetet. Csakugyan ügyes munka volt.

Kísérőim, nagyon restelték a németekkel történt éles szóváltást és nem szóltak egy szót sem. Feodor Fedorovics az egyik sarokban aludt, vagy alvást színlelt.

Este színelőadás volt, altisztek és önkéntesek rendezték a külön célra berendezett tágas helyiségben. Bámultam rajta, mit tudtak így előállítani. Több kisebb színdarab, tréfás jelenet váltakozott

zeneszámokkal. Egész zenekar volt, melyet tanítók állítottak össze, és énekkar, mely gyönyörű dalokat adott elő. Az első sorban ültem a tábornok, s vagy tíz orosz tiszt között. A nézőtér egyébként magyarokkal volt zsúfolásig megtöltve. A Rákóczi-induló hangjai mellett mentem kifelé a terem-ből. A párás levegő, sűrű füst alakjában csapódott ki az ajtón.

Másnap délelőtt a búcsúzásoknak volt szentelve. Elmentem a tábornokhoz is, előadtam kérelmeimet és egyúttal köszönetet is nyilvánítottam, ajánlottam jóindulatába honfitársaimat. Ő láthatóan fellelegzett, hogy semmi kellemetlennel nem hozakodtam elő és felajánlotta, hogyha érdekelne megtekinteni Majmacsen nevezetű várost, mely a kínai határon túl van, szívesen átkísértet oda.

Ebéd után csakugyan eljött értünk Jan Janovics Debus és elindultunk. Félórányi távolságra Troitzkozafszktól van az oroszok határvároskája: Kiachta. Jóformán csak néhány ház csoportosul igen szép nagy aranykupolás templom körül, mely mintegy ört áll a kereszténység és pogányság között. Azután a homokos sivatagon tovább haladva, csakhamar fal és kapu elé érünk.

A kínai fal, a kínai kapu, csakugyan olyan, mint azt gyermekkorunkban tanúltuk, s azóta számtalan kis dísz tárgyon, zománcos mázon, aranyvonalakkal lefestve láttuk. A kapu maga elég magas épület, felfelé kunkorodó tetőzettel s udvarral bír, mely mindkét oldal felé nehéz veretékes ajtókkal zárható el. A bejáratnál kínai katona fogadja az embert fegyverrel kezében, s a hagyományos

hosszú hajfonattal fején. Mikor átléptünk, más világ tárul a szem elé.

Mintha valami kis tündér- vagy játékváros volna ez, gyermekek részére építve. Kicsiny házak, melyek ablakai fehér papírból vannak, az utca maga kideszkázva, és az udvarok is deszkapadolattal. A piacon pirosra festett bálványtemplom. Kocsik, melyek kerekei korongok, s melyeket valami bivalyféle őszállatok húznak és tevék mindenféle áruval megrakva. Az üzletekben és mindenütt kis, vézna kínaiak sürgölődnek, síma és udvarias beszéddel magyarázva, kínálva áruikat. A szabad ég alatt, nem törődve a nagy hideggel, árulnak mindenféle szőrmefélét és egyéb tarka holmit és innen is, mint mindenünnen, szállítják az árukat Európa felé, mely mint valami kérlelhetetlen Moloch a jósors fényűzésében, vagy a balsors ádáz harcaiban, egyaránt elnyel mindent.

Éjjel erős hóvihár dühöngött, s az időjárás még hidegebbre változott. Visszafelé a befagyott Szelenga folyón volt szándékunk megkísérelni az utazást és ezáltal nemcsak lényegeen megrövidülne útunk, de a síma jégen sokkal gyorsabban is lehet majd haladnunk.

Még magasan járt a nap, mikor a folyó partjához értünk. Sziklák közé összeszorított gyors folyású víz a Szelenga. Középen a rakoncátlan hullámok még most is ki-ki próbálnak törni a vastag jégpáncél alól. A parton kis ház, a nyári hajóforgalom idején állomás, mely a várakozó utasok befogadására be van rendezve. Az első helyiség konyha, egyik sarokban tűzhely. Egyébként a fal-

nál végig saroktól sarokig széles menedékes deszkapad nyúlik be az utasok részére. 10—12 ember is elfekhetik rajta. Beljebb szoba, kályhával, középen asztal és székek, a falnál ismét ugyanolyan tisztára lesúrolt pad. Faragott fából készült fal rekeszti el a belső kis szobát, melyben az őr lakik családjával. Alig pár perccel utánunk karaván érkezik. 30 hosszú egylovas talyiga magasan felrakodva bőr és prémmel és 8 buriát-hajcsár mellettök tarka bundákban. Egyik közülök sárga bőrből való, fekete magyaros hímzéssel. Megállnak az őrház előtt, a lovakról leveszik a súlyos szerszámot, odakötik a talyiga végébe, kioldják a szénakötegeket, készítik a kenyérabrakot.

A folyó partján sziklás hegyek mellett út vezet, mely sétálásra kínálkozik. Növényzetnek semmi nyoma, csak a csillogó hó mindenfelé. Csekély távolságra nagy sík terület; középen pogány templom. Falai narancssárga és rózsaszín árnyalatokban festve és valami különös kis faragványokkal díszítve. A tető és párkányok minden végvonala felfelé kunkorodik. A kapu nyitva van. Bent az egész benyomás nem tér el lényegesen attól, mi a templom fogalmával van egybekötve. Ott áll az oltár, melyhez lépcsőzet vezet fel, rajta magas vázák, ezekben valami különös csinált virágok, melyek úgy látszik, magokból készültek. Alacsony farács elválasztja a szentélyt a többi részek-től. Balra valami sötétlő szobor bizonytalan körvonalai támaszkodnak a falhoz. Mindenhol alkalmazott lombfűrész-munka, gyermekes és kezdetleges benyomást kölcsönöz neki. A hanyatló nap

sugarai fényáradatként özönlenek be a kapun. Hirtelen léptek zaja zavart fel. A templom előtt férfiak gyülekeztek. Csakhamar több százra becsülhető csoport tömött sorokban állt együtt. Ruházatuk szivárványszerű szín pompával domborodott ki a hólepte természet keretéből. De ragyogott, a teremtés remekéeként, a férfiak alakja is. A magas szikár termet, a széles vállak, az arcok szögletes körvonalai, napbarnított árnyalata: az érintetlen faji jelleg szépségével, erejével. Egyik, mint a másik. Öreg fehérszakállú ember — nyilván a papjuk — eléjük lépett, mire mindnyájan tisztelettel mélyen meghajoltak. Ez karját előbb ég felé emelvén, valami széles áldásosztó mozdulatot tesz és beszélni kezd. Nagyon rövid és nagyon egyszerű mondatokban szólt következőképen: „Ti most el fogjátok hagyni hazátokat. Ez áldozat, de egyszersmind dicsőség számotokra. Mert azért mentek, hogy segítségére legyetek a cárnak. A cár jó, és igazságos urunk. Meghagyta nekünk isteneinket és földjeinket. Most, hogy őt ellenségek szorongatják, álló, hogy segítségére legyünk. Nem a fegyver által fogtok neki segíteni, mert a cár tudja, hogy ezt tiltják isteneink, de bármilyen más munka által, melyet tőletek kívánni fognak. Dolgozzatok örömmel és szorgalommal. Túrjetelek, ha nehéz is a sorsotok, mert a hála erre kötelez bennünket. Irányítsa minden tetteteket a remény, hogy egykor bemehetünk az istenek hajlékának aranykapuján“. Ebben a pillanatban a nyugvó nap elérte a láthatár szélét. A bíborvörös golyó kezdett alámerülni. A pap elhallgatott, ma-

gas fekete kucsmáját letette maga elé a földre és magasra emelt kezekkel, meredt tekintettel bámult bele a napba. Példáját követték hallgatói, a nap felé fordúlva letették sapkáikat a hóra és tenyereiket is a nap felé fordítva, mozdulatlanul átszellemülten néztek a nap felé. Majd valami ujjongó örömrivalgásba törtek ki, melynek szavait nem értettem. Rózsás kék alakjában ömlött a fény az égbolton végig, szinte túlvilági ragyogásba burkolva mindent. A nap pedig sötét ibolyaszínű légrétegbe lassan elmerült. Ekkor azonnal csendben eloszlottak, utánuk ment az öreg pap is, a templom ajtaja nyitva maradt, s az emelkedő hold puszta térséget világított be. A kemény hidegben a folyó jege el-elhasadva nagyokat dördült, mint egy távoli puska lövés, melyet a visszhang ver vissza.

Az őrház előtt nyugodtan ropogtatták a szénát a karaván lovai. Bent a szoba melege már álomba ringatta az összes utasokat. Egyenletes lélegzésükön kívül más nesz nem hallatszott, és csak a hold bevilágító fénye mutatta meg a padson a számomra fentartott helyet.

A karaván megelőzött, a kora hajnali órákban. Néhány veszedelmes hely szerencsés elmelőzése után gyorsan ügetve, sőt időről-időre vágatva is, haladtunk a Szelenga jegén. És estére Verhnye-Udinszkba érkeztünk. Azonnal beszállhattunk a szibériai expresszbe, mely Krasznojarszkba szállított.

**10. Krasznojarszk. Sok ezer magyar fogoly között.
Tábori mise a fogságban. Utolsó fogolylátogatásom.
Karácsony Moszkvában. A forradalom előszele.
Haparanda. Stockholm. Kopenhága.**

Kétnapi utazás után 4-kor délután érkezünk Krasznojarszkba. Közel ide, a Jeniszej folyó mellett, szénbányák vannak. Szokatlan látvány egész Oroszországban és Szibériában; sűrű koromfüst gomolyog mindenfelé. A szén azonban nem terjeszt oly fojtó bűzt és nem kormoz annyira, mint Európában. Kivételt képez, hogy ezen a vonalszakaszon szénnel fűtik a mozdonyokat. Egyébként ez mindenütt fával történik. Ósdi, kopott kis szálloda fogad be. A szobák mindkét sarkát nagy, falazott kályhák foglalják el, nagyon barátságos, de szinte kábító meleget árasztva. A sötét folyosón kutyák és macskák hevernek oly bizalmasan, hogy legkevésbé sem zavartatják magukat, ha a vendégek folyton megbotlanak rajtuk.

6 versztnyire a várostól fekszik a „hadváros”-nak nevezett nagy kaszárnya, hol honfitársaink raboskodnak. A szükséges bejelentés után szánkán mentünk ki a városból. Az út folyón keresztül vezet, majd meredek lejtőn fel. A domb tetején zárda és temető fekszik. A temető kerítésén kívül az út szélén keskeny hosszú földszávon kereszt — kereszt mellett. Itt nyugszanak a miénkek, sok százan, ezren felül is van a hantok száma. Ezután fensík kerül el, melynek határát be sem járhatja

a szem. A szél annyira dühöng idefenn, hogy elfújja a havat, elfogy a szánút, vöröses föld látszik ki és ennek felkavart pora gomolyog a levegőben, alig lehet haladni. Pusztán meredeznek a messziről megpillantható téglaeépületek. Növényzetnek semmi nyoma. Ha nem épült volna ez a kaszárnya a világháború előtt, azt lehetne hinni, hogy valami különös rosszindulat helyezte ide, erre a kimondhatatlanul sivár helyre.

A parancsnok tábournoki ranggal bír s a telep közepén lévő főépületben fogad. Itt egy kicsit melegsünk, míg felkészül az egyik segédtiszt kíséretünkre. Fejébe nyom egy 30 cm. magasságú báránybőr kucsmát és nekiindulunk a tágas kaszárnyaudvarnak. A hideg benyomást metsző éjszakai szél fokozza, szinte borzongva méregetem az egyes épületek közötti elég nagy távolságot.

Legmesszebb vannak a legénység által lakott, földbemélyített, juhakolra hasonlító hodályok, melyekkel még eddig Oroszországban nem találkoztam: tető, mely leér a földre, falak nem látszanak. Valószínű, hogy kevés tüzelővel aránylag elég magas hőmérsékletet lehet ez építményekben elérni, máskülönben semmi előnyüket sem lehet megállapítani. A belső térfogatot majdnem teljesen betöltik a kétemeletes fekvőhelyek, körül csak igen kevés helyet hagyva a közlekedésre. A sarkokban tűzhelyek vannak, melyeken főznek, melegítenek egyet-mást. Ki tudná leírni, milyen érzéssel megy az ember végig egy ilyen helyiségben, mely arra van kiszemelve, hogy itt szibériai teleket töltsenek ifjú férfiak, hogy itt legfeljebb 6—8 fokos hőmér-

sékletben rájuk boruljon az éj már 3-kor délután s világító hiányában 16 órát töltsenek sötétben naponkint? Hogy fekvőhelyük mindig csak a pusztadeszkaállvány legyen s tüdejük szüntelen a padlózatlan talaj örökös porgomolygását szívja be? És ami valami különös keserűséget ad az egésznek: jönnek-mennek itt a küldöttségek s a józan belátás és lehetőségek mérlegelésével ezt a helyzetet mint megfélelőt kell elkönyvelniök. Miről panaszkodjanak? Élelmet adnak, fűtésről gondoskodnak, ruházat van s a lakás az, melyet rendes körülmények között az oroszok saját katonáiknak készítettek.

Az önkéntesek rengeteg holmit hordanak össze egy ilyen földalatti épületbe. Ők itt is igyekeznek tanulni, foglalkozni. A sok könyv, doboz, festőszer, meg az egyes fekvőhelyek elkülönítésére alkalmazott függönyöktől olyan benyomás származik, mintha valami kínai bazárban volnánk. Nem egy csinos festmény vagy rajz készül e furcsa környezetben. Egy-két szép magyar dal is elhangzik, néhány pillanatra felemelve a lelket a valóság keservei fölé.

A megtorló rendszabályok következtében a fogoly német tisztet is földalatti hodályban találom. A bejárattól jobbra, cigánykunyhóhoz hasonlító apró helyiségben lakik Heinze ezredes; korra és rangra nézve az első közöttük. Derült kedélyű philosophus és emberbarát, ki noha valami köszvény vagy csúz oly módon gyötri, hogy lábaira sem bír állni, mégis kedélyes, szinte vidám és mindaddig sikerült neki megnyugtatón elkeseredett tár-

sait is. Pedig ebben a nyomorult kis zugban nincs semmi, mi a legkisebb kényelmet nyújthatná neki. Bent 120-an vannak. A német hadsereg színe, virága. A sok holmitól egész zsibvásár keletkezik és a tapasztatlan, feljárt földes padló miatt, akkora por, hogy alig lát az ember. A felső fekvőhely-sor két méternyire lévén, néhányan nem szívesen másznak gyakran föl-le. Ott kuporognak egykedvűen azon a kis helyen, melyet magukénak mondhatnak, annál inkább, mert lent sincs alkalmas hely, melyet elfoglalhatnának. A mind szűkebbre szabott légénységi étsort igyekeznek saját pénzükön vásárolt élelmiszerekkel pótolni. A tűzhelyeken aszalt gyümölcs forr, vagy egy kis szalonna sül. Kedélyeiken valami fásultság észlelhető, s a foglyok szeméből itt, Szibériában mintha mindig valami csodálkozás, valami bódult ámulat volna kiolvasható, mely nagyon érthető: a szibériai száműzetés fokozottabb szenvedéseire csak a tántoríthatatlanok vannak kiszemelve. Ez egyetlen bűnük. A krasznojarszki tábor parancsnoka előzőeken akként rendelkezett, hogy a tiszti étteremben ebédelhetek, valahányszor a telepen tartózkodom. Végigmenve az udvaron, hogy odáig eljussak, látom tisztjeinket a mint déli sétájukat végzik. Fel és alá, körben, erre-arra járkálnak. Az egyenruhákat itt szerzett sötét-színű bundák, subák fedik s fejeiken szőrmekucsmák vannak. A kaszárnya fala szabja meg a séta határát s a sarkoknál magasra felépített őrházból őrszem figyel le rájuk. Ez a séta így messziről emlékeztet valami zárda vagy intézet szilenciumban végzett sétájára. De Istenem, hol vannak innen az

ártatlan gyermekévek négy fal között legpompásabban viruló apró vidám érdekei? Hol van a szerzetesi élet önként lemondásának magasztos megnyugvása? A háború nagy tusájából ide kivetett ember lelkében a szabad élet után való vágyódás háborgása lakhatik csak.

Tágas, nagy teremben, mely az Istentisztelet és hangverseny céljait szolgálta, gyülekeztek körülöttem tisztjeink. Elhelyezkedtem a pódiumon, melynek szélére néhányan leültek s így beszélgettünk. Voltak közöttük, kiket otthon, a hazában ismertem. Alakjuk a huszárcsákó és mente ragyogásában vagy az estély fénykörében rajzolódott emlékemben, s volt olyan is, kinek szőke fürtjein, még a matrózruha korszakában, nem is olyan rég, jártattam kezemet. Más volt ez most. Kérdeztek egyet-mást. Társalogtunk. Egyszerre megszólal közülök valaki: „Igaz az, hogy Budapesten és Bécsben vannak emberek, kik színházba járnak?“... Lelki szemeim előtt elvonulnak a jegypénztárakat ostromló tömegek, kiknek tolongása még az utcán is érezhető és nem igen tudom, mit mondjak. „Hát természetesen vannak. A fiatalság szórakozni akar és szórakozni szeretnek a harctérről jövők is. Az idősebbek ezzel tartják fenn kedélyüket. Legalább így mondják, hisz csüggedni nem szabad. A színházszekre is kell gondolni, sok száz ember kenyéréből van szó.“ Így érveltem, fejtegettem a dolgot. Csendben, kedvetlenül hallgattak, nem válaszolt egy ideig senki. „No jó, jó, szólalt meg végre egyik tisztünk, de ilyen időkben!...“

Az egész tábor kórházzal, mosódával, teljesen

gondozott és lelkiismeretesen vezetett intézmény benyomását teszi és mégis nyomasztóbban, fájdalmasabban hat a kedélyre, mint a kis lakások, melyek hiányaira el van az ember készülve. El lehet képzelni 10—20, sőt ötven, vagy 100 tehetetlen fogásra kényszerített embert, de 6000-nek látása egy helyen, mint valami elképzelhetetlen szörnyű katasztrófa nehezedik a felfogásra.

Érdekes adat, hogy az itt hivatalosan szemlét tartó küldöttség 70.000 rubelt hagyott ebben a táborban. Darányi kegyelmes úr által már másodízben a magyar Vörös kereszt pénztárából kezeimhez juttatott pénzből a közelgő karácsonyi ünnepekre nagy örömmel fogadott ajándékot adhattam én is.

Ismerőseim meghívtak teára. Kimondhatatlanul jól esett ez a honfitársaimmal eltöltött óra, melyben újra meggyőződtem arról a ruganyosságról, arról a túrni tudásról, mely a legsanyarúbb sorsban is fenntartja a jobb jövőig a magyart.

December 20-án, vasárnap, jelen lehettem a tábori misén, melyet osztrák pap mondott. Sűrű sorokban görnyedtek az oltár előtt, s többen meghatóan szép énekkel kísérték a szent cselekményt. Mise után ismét együtt ültünk, míg elkövetkezett a búcsúzás órája. Ki kell emelnem a tábornok segédtisztjeinek szívességét. Nem hogy zavartak volna, a terem másik végén beszélgettek ők is, nehogy feszélyezzenek.

Krasznojarszk elég nagy város. Csak katolikus 14.000 van itt, lengyel száműzöttek ivadékai. A piacon nagy szerepet visznek a szőrmefélék,

bundák, kucsmák. A tejet úgy kínálják, ahogy a vederből csonttá fagyva kifordítják, egész sor ilyen óriás fagylalt áll egy-egy kofa előtt. Baltával verik széjjel.

Hétfői napon, 10 órakor számítottunk beszállni az express vonatba. Ez azonban 6 órát késett. Az állomáson folytonosan nagy forgalom volt. Mentek a hosszú katonavonatok, mentek olyanok, melyeket a közmunkákra vezényelt buriátok töltöttek meg és mentek hosszú, többnyire amerikai kocsikból összeállított, lőszert és hadianyagot tartalmazó vonatok is.

A szibériai vasut mellett tartózkodva lehetett csak kellő fogalmat szerezni arról, milyen anyagi eszközökkel rendelkezik Oroszország a háború viselésére és milyen fejedelmi módon kap támogatást Amerika és Japán részéről. Az emberanyag kifogyhatatlannak látszott. Bármelyik kis szibériai városban ugyanaz a kifogástalanul felszerelt orosz katona gyakorlatozott, s minél távolabb voltunk Európától, az orosz nemzet annál hatalmasabb, erőteljesebb példányaival talákoztunk. Az éghajlat zordsága az ételmezést lényegesen megkönnyítő szállításokat teszi lehetővé. Mindennemű húsféle, különösen nyúzott egész bárányok, óriási mennyiségekben szállítatnak. Oly merevre vannak fagyva, hogy úgy hajítják fel a vasuti kocsiba, mint valami kemény agyagból készült játékot. Mindenféle tejtermék csonttá fagyva zsákokban kerül szállításra. Amerika kiváló ipartermékeinek könnyebb szállítására egész vagonparkot küldött át a Csendes Oceánon és bocsátott az oroszok rendelkezésére, melyekben nagy lőszer- és fegyverszállítmányok

mellett mindennemű egyéb használati cikk is szerepelt. Japánból nagy bálokban érkezett a barnaszínű orosz katonaköpeny, melynek elnyűhetlen tartósságát háború eleje óta mindenki bámulta. Midőn Fedor Fedorovicsnak azt jegyeztem meg, hogy Oroszországnak minden segédeszköz rendelkezésére áll, mivel csak egy egész világ szolgálhat, bizonyos szomorúsággal így felelt: „És mégis, mi olyan gyengék vagyunk, mint a szalmával fedett viskó, melyet a szélvész elseperhet“.

Miközben a krasznojarszki pályaudvaron fel és alá jártunk, szemem láttára akasztottak le egy amerikai kocsikból álló vonatról három kocsit és a rakodóhoz tolták. Meleg ruhanemű volt e kocsikban. Amerikai karácsonyi ajándék a krasznojarszki fogolytábornak.

Az express késése úgy felhalmozódott, hogy már 14 óra lett, mikor több nap mulva Vologdába érkeztünk, hol a moszkvai vonatba szálltunk át. Olyan tülekedés támadt ott, hogy leírhatatlan, de szótlán tülekedés, az oroszok sohasem kiabálnak és a háborús viszonyok által okozott utazási kényelmetlenségeket némán tűrik. A kézipodgyász menyisége Oroszországban meglepő, a kocsik folyosója és minden zuga tömve van vele. Minthogy a szállodákban ágyneműt többnyire nem adnak, mindenki magával visz párnát, paplant, azután az elmelőzhetlen teáskannát és télen a nélkülözhetetlen bundákat. A hordárok száma légió.

Délelőtt 11 óra volt, midőn Novo Alexandrovóban a kalauz hangos szóval figyelmeztette az utasokat, hogy 30 perc idő van itt étkezésre. Am alig

hogy vagy 12-en kiszállva az étteremben asztalhoz ültünk, a vonat minden szó nélkül elrobogott összes podgyászunkkal, sőt némely utas felsőkabátjával is. Nagy volt a konsternáció és a bosszuság. Szaladtak az állomásfőnökhöz, kérték a panaszkönyvet, követték különvonatot, nem használt semmi. A késő esti órákig vesztegeltünk Alexandrovóban. A mi naptárunk szerint nevezetes est volt, Karácsonyest.

Mikor otthon éjfélkor reázendítettek az „angyali glóriára“ siklottunk végig, kicsiny szánon a havas Moszkva utcáin.

December 25-én reggel kopogásra ébredtem.

Gyönyörű csokrot nyujtottak be, mely fehér virágok és fenyőgalyakból készült és széles piros szalaggal volt átkötve. Block Williamné névjegye volt reátűzve. Délután eljött ő maga is.

Már egy ideje teljesen abba kellett hagynia a hadifoglyok érdekében való működését, a rendőrségi zaklatások és kutatások túrhetetlenekké váltak. A csomagok elküldése ügyében már nem számíthattam reá, ez valóságos csapás volt. Az amerikai konzulátusnál is változást találtam. Snodgrass úr helyét új ember, Sommer úr töltötte be. Májbajos ember benyomását tette, ki el van tökélve arra, hogy tesz, amit lehet, de egészségét nem teszi tönkre, mint elődje.

Be kell vallani, hogy a hadifogolyügy körül kétségbeejtő munkatorlódásban szenvedett a moszkvai amerikai konzulátus, s az óriási posta, örökös kilincselés nap nap után való kiállításához, csakugyan, vagy igen emberszerető szív, vagy vasidegzet kellene. Köztudomású, hogy a háború ki-

törése óta az amerikaiakra volt bízva a német és a mi monarchiánk polgárainak védelme is. Valahányszor idehozott a küldetésünkkel járó ügyek lebonyolítása, mindig igyekeztem hálámnak kifejezést adni olyan működésért, mely kétségkívül sok embernek szerzett könnyebbséget és nagy fáradsággal járt. A csomagok ügyében most máshol kellett próbálkoznom. A Vörös kereszt irodájában Genrikov grófnő elnöknő mellett Tarrasevicsnét is találtam, ki nyáron át Magyarországon látogatta az oroszokat. Őszinte jóindulattal nyilatkozott a nálunk látottakról.

Mindazonáltal mindkét hölgy roppant tartózkodó irántam, s látszott, hogy egy pillanatra sem felejtik el, hogy ellenséges állam polgárával van dolguk. Annál inkább csodálkoztam, midőn Genrikov grófnő kért, jöjjek be szobájába. Ott négyszemközt könnyes szemekkel beszélte, hogy unokaöccse fogoly Magdeburg mellett és kért, látogassam meg.

Ebben az esetben ép úgy, mint az ezt követő hasonlóknban érezhető volt, mily nehezen szánják reá magukat az orosz hölgyek arra a néhány szóra, melynél, az ember azt hinné, az adott körülmények között, semmi sem lehet természetesebb, vagy egyszerűbb.

Egy este már 10 óra után háromszor is szólt a telefon szobámban és minden nyelven bátortalanul kérdezte valaki, hogy fogadok-e? Végre megjelent két hölgy. Őszhajú öreg és csinos fiatal asszony, anyja és felesége valami szeretett embernek. Meghatóan mentegetődztek és beszéltek látogatásuk cél-

ját. Közel két éve, hogy a harctéren eltűnt a szeretett fiú, nem tudnak róla, de reménylik, hogy él és most abban bíznak, hogy én meg fogom találni. „Higyje el“, mondá az anya — „nem pazarolja méltatlanra fáradságát, ő olyan jó volt, oly nemeslelkű, soha minket meg nem szomorított és tudom biztosan, sohasem lett volna képes embert ölni.“

Moszkva télen gyönyörű. A hó úgy fekszik az utcán, mint valami vastag homokréteg, mely minden zajt eltompít, csak a szánok csörgői hallatszanak. Prémekben óriási fényűzést fejtenek ki, a nők csak prémből készült hosszú kabátokban járnak.

Az 1917-ik év legelső napjaiban érkeztem Pétervárra. Az orosz kalendárium szerint csak pár nap választott el karácsonytól. Karácsonyi vásárok voltak a nagyobb tereken, ragyogtak az üzletek, az utca képe a nagy forgalom s az ide-oda száguldó szánok mennyisége által megkapóan élénk volt. Mégis valami komor aggodalom játszott a városon ülni, s a bomlás jelei mutatkoztak. Hivatalos személyeket megtalálni nem lehetett, az apparátus már nem működött. A szállodában rendetlenség és züllés kapott lábra. Délután és este bántó ricsaj és csörmpölés hallatszott ki a szobából.

E napokban történt, hogy meggyilkolták Raszputint, a cári ház kegyencét. Estélyre hívták meg, s vacsora közben maga a háziúr, Dimitri nagyherceg, tört szúrt beléje, minek következtében azonnal meghalt. Másnap az utcán itt-ott csoportosuló emberek a helyeslés jeleivel tárgyalták az ügyet, de hangos szó nem esett. Hogy mivel vádolták Raszputint, senki nem tudta megmondani. Néhány évvel

ezelőtt a cárevics ellen elkövetett merénylet után került a cári család környezetébe, pap volt, s valami vallásra támaszkodó misztikus befolyást gyakorolt mindnyájukra. Különösen a jelen gondok és aggodalmakkal telt napokban, úgy látszik a vallás révén, megnyugvást tudott szerezni magas pártfogóinak. Szülői távollétében a kis cárevics mellett volt, s nem hagyta őt el egy percre sem. Midőn két, vagy három héttel ezelőtt Trubeckoj herceg azzal a kérelemmel fordult a cárhoz, távolítsa el Raszputint, mert gyűlölik, a cár így felelt: „Feleségem nyugalma becsesebb nekem az egész világ itéleténél.“ Lehet, hogy talán tapintatlan vagy esetleg kapzsi kegyenc volt Raszputin, a jelek azonban arra mutatnak, hogy kis egyéniség volt, ki nem szolgált reá a tragikus sorsra, mely elseperte. Inkább a rettenetes és véres idők jelének lehet meggyilkolását nevezni.

Az Európa-szállodában gyakran látogattam társnőimet Rothe Annie és Bassow Erika nővéreket. Az ott berendezett légfűtés vonzó erőt gyakorolt és eréllyel küzdöttek a minduntalan ismétlődő felszólítás ellen, hogy vegyenek máshol szállást.

Ugyanis az egész szálloda le volt foglalva hivatalos személyek részére, kik az entente-konferenciára érkeztek. Hemzsegtek is a lépcsőn, de még az utcán is, angolok, franciák, amerikaiak, a benszült méltóságok egészen háttérbe szorultak mellettök. Nem kellett valami éles diplomáciai érzék ahhoz, hogy észre vegyük: itt valami készül.

Ennek a sok idegennek nyüzsgése, suttogása olyan volt, mint mikor orvosok gyülekeznek egy

házban, s ezt mondják: a műtétet meg kell kísérelnünk, bár valószínű, hogy a beteg nem fogja kibírni és szegény Oroszország csakugyan olyan volt közöttük, mint a gyanútlan beteg, ki nem sejti, mi fog vele történni, de kinek pusztulnia kell, nem az ádáz küzdelem révén, melyben hűségesen ontotta véré, oly célokért, melyek soha sem voltak az övéi, hanem itthon, beletaszítva a végzetes örvénybe azok által, kiknek baráti kezet nyújtott.

Ebből a helyzetből le lehetett vonni a következtetést, hogy részünkre maradás és működési lehetőség nem igen lesz már, és bizalmasan értésekre is adatott, hogy itt az idő hazamenni. Fájdalmas érzés mindenképpen felett egy millió honfitársat itt hagyni, kiknek sorsában jelenlétünk némi könnyebbséget okoz.

Felkerestem a mi követségünk palotájában elhelyezett amerikai küldöttséget, mely hadifogolyügyekkel foglalkozott. Miles és Whitehouse urak előzékenyen hallgatták elbeszélésemet, hogy Krasznojárszkba megérkezett három vagon téli ruhákkal, a hadifoglyok részére, és fogadták köszönetem kifejezését. Igérték, hogy lehetőleg sok ilyen szállítmányt reménylenek lebonyolítani.

„Ez, tevék hozzá, tisztán kötelességünk is, emberbaráti kötelességünk. Hisz háború után az osztrák-magyar monarchia számon fogja tőlünk kérni, mit tettünk szenvedő fiaikért“. Felpillantottam a falon függő Ferenc József királyunk és Erzsébet királynénk fiatalkori, gyönyörű arcképeire. Finom, túlvilági, mindent megértő és mindent megbocsátó mosollyal néztek le reánk.

Az orosz naptár szerint karácsony estén Scaveniuséknál voltam hivatalos. Pompás ebédet adtak, melyen jelen voltak Christenson dán katonai attasé és felesége, Swerts báró holland követ, német kollégáim s vagy 5 dán és norvég követségekhez tartozó fiatalember, kiknek neveit nem jegyeztem meg. Mindegy is, pályájuk rendes hatása alatt színtelenre csiszolódott frakkos ifjak, kik az ildomság szabályainak szigorú betartásával ülnek az asztalnál.

Ebéd után gyönyörű karácsonyfát gyujtottak ki, fehér hólabdák és ezüstszálakkal volt díszítve, mindegyikünknek pedig valami szép emléktárggyal kedveskedett a szép fiatal háziasszony. A Scavenius házaspár vendégszeretetét, kifogyhatatlan szívességét s ügybuzgóságát hálás szívvel fogom mindig kedves emlékeim közé sorolni.

A szibériai hidegek után Pétervár éghajlata nem tűnt oly nagyon zordnak. A hőmérséklet 6 és 18 fok hideg között ingadozott. Olvadás soha sem következvén be, a ruházat és lábbeli mindig egyforma meleg és célszerű lehet. Csatakos járdákra nem kell előkészülni.

Amily nehéz volt Oroszországba bejutni, oly nehéz volt távozni is. Az útlevelek beszerzése, az iratok cenzurálása, a podgyászok átvizsgálása, mindmegannyi súlyos eset, mely napokat vesz igénybe. Január 27-ig végre elkészültem. Fedor Fedorovics Omiroffot ismét mellém rendelték kísérőül s elhagyhattam az orosz fővárost.

A Torneó folyó keményre be volt fagyva,

egész sor kényelmes alacsony szán várakozott jégén, a határon átkelő utasokra. Ezek a szánok inkább csolnakokra hasonlítanak, akármennyi podgyász is elfér bennök. A hólepte tájon az utolsó aranykupolás templom is elmaradt mögöttem.

A svéd parton előzékeny, mondhatni szeretetteljes fogadásban részesültem. A svédek itt külön arra a célra alkalmaztak egyéneket, hogy a magamfajta idegenről az utazás gondját, baját levegyék. Podgyászom átvizsgálásától megkíméltek. Ez a podgyász a hónapok multával sokoldalú és bonyolult mennyiséggé fejlődött. A téli évszak saját holmim lényeges szaporítását hozta magával, de hozzájárult mindaz, mit a hadifoglyok bíztak reám. Óriási tekercsben volt összegöngyölve vagy 6 életnagyságú olajfestmény arckép. Nagy csomagga összekötve több doboz, melyekben szerető családapák játékokat küldtek gyermekeiknek. Számptalan apró tárgy, elhunytak órái, pénztárcái, kitüntetései, egyenruhadarabjai mellé kerültek a nekem ajándékozott emléktárgyak, festmények, mindenféle kézimunkák és művek.

A svédek arról értesítettek, hogy itt lakik Haparandában dr. Bachrach, a rokkantak kicserélésénél hivatalosan alkalmazott német úr, ki nagyon tart rá, hogy a Vörös kereszt hölgyküldöttségek tagjai hozzá irányíttassanak.

Némi aggályaim voltak, hagyhatom-e podgyászomat az állomáson. Legyen nyugodt, mondák a svédek, nem vagyunk Oroszországban.“ Ez az egyszerű kijelentés szinte rosszul esett. Nyolc hó-

napi folytonos utazás alatt nem veszett el semmim, nem károsodtam meg Oroszországban egy gombostű erejéig sem.

Dr. Bachrach szívesen fogadott, beszéltünk a rokkantséréről, a hadifoglyokról, egyről-másról. Végre komoly hangon jelentette, hogy valami nagyon fontosat szeretne velem megbeszélni. A fontos dolog nem volt egyéb, mint kérelem, győződjek meg nagy érdemeiről és ajánljam Bécsben a Vörös kereszt kitüntetésre. Majd elém téve egy csomó ujságot távozott, ígérve, hogy 7-kor kivisz a vasuti állomásra.

Rég nem olvastam a központi hatalmak országaiból jövő ujságot. Az első német ujságban, melyet most kezembe vettem, szemembe ötlött a következő cím: „A gyűlölet iskolája.“ „Ideje mondja az író, félre tenni minden érzélgést, mely csak elpuhít és gyöngít, meg kell tanulnunk végre igazán és lelkünk mélyéből gyűlölni, s eszerint cselekedni. Kötelességünk különösen az ifjúságot gyűlöletben acélossá tennünk, csak akkor számíthatunk sikerekre...“ és így tovább, három hasábon keresztül. A második újságban le voltak írva a német hadifoglyok szenvedései Franciaországban. A céltudatosnak látszó kínzás, olyan aprólékos részletezésével, hogy még az e szakmában megedzett kedély is a düh és fájdalom örvényébe kavardott tőle. A harmadik ujság képes volt: lövészárkok, melyek minden lakója már holtan borul a készen tartott fegyverre, mezőnyök, melyeken szétroncsolt holtak hevernek, új védelmi építmények, hol a támadó mély verem fenekén elhelyezett hegyes karón

nyársalódik fel... csüggedten bámultam ki a már rég bekövetkezett éjszakába.

Szánkacsengők csilingelése vert fel, dr. Bachrachal elhelyezkedtünk a széles laplandi szánkóba.

Haparandában a vasúti állomás, vagy 2—3 kilométernyire van a folyó partján lévő hajóállomástól. Csakhamar vágatva mentünk a széles faházás utcán, miközben lapp kocsisunk nagyokat cserdített-suhintott ostorával. Az utca végén oly sebesen fordultunk balra, hogy csaknem kidőltünk.

„Ha ilyen sebesen vesszük a fordulókat, fel fogunk dűlni“, jégyeztem meg.

„Dehogya“, válaszolt dr. Bachrach, „már egy éve ismerem ezt a kocsist, rendkívül tisztességes jó ember“.

Kész voltam a lapp kocsis minden tulajdonságának méltatására. De hiába, az egyensúlynak bizonyos törvényei vannak, melyekhez a legerényesebb embernek is alkalmazkodnia kell. A következő percben a vágatásban folyton serkentett ló hirtelen jobbra fordult, s mindhárman kilódultunk a szánból. Dr. Bachrach nagyobb súlyánál fogva merészebb ívet rajzolva a levegőben fél méterrel rajtam túl süppedt bele a 2 méteres hóba. Zavarban volt, gondosan rázta, tisztította rólam a havat, s néhány pillanat múlva búcsúztunk a vasúti kocsi fülkéjében.

Svédország a téli sportok bölcsője, hazája. Mindaz, mit nálunk rövid néhány hétig úznek gondosan e célra előkészített és felkeresett helyeken, ott félévig szükséges közlekedési eszköze a legszegényebb embernek. A vasúti állomásokra sín

érkezik mindenki és ismét sín távozik. Egy-egy szán 4—5 embert húz maga után, kik leguggolnak síjeikre. És síken szaladnak oly apró legénykék, hogy szinte kételkedni lehetne vajjon egész tisztában vannak-e már a járás művészetével? Hellyelközzel, hol a vidék alkalmat nyújt, ugyanígy áll a gyalogszánkákkal, korcsolyázással. Korcsolyán közlekednek a folyókon néha több órai távolságra. A vasút mentén ezen gyors mozgástól kipirult friss arcszínű emberek örvendeztető látványt nyújtanak.

A vonat tömve volt bukaresti oláh menekült hölgyekkel. Sok volt belőlük Péterváron és Moszkvában is, most Európa egyéb városaiban szándékoznak elhelyezkedni.

Délben érkeztünk Stockholmba. Követségünk tagjai szíves előzékenységgel fogadtak és környeztek. Gróf Hadik Miksa, gróf Apponyi Rezső és felesége vendégül láttak házaiknál. Gróf Desfours követségi tanácsos és Pawel katonai kiküldött felkerestek a szállodában.

Valami ünnepi, pihent, ragyogó fény ömlött el Stockholm városán, melynek mibenlétével nem voltam tisztában. Hirtelen ötlött eszembe: Svédország nem volt hadviselő állam. Az elnyűttség, a fáradság, minden emberi és felszerelési anyag koptató ide-oda hömpölyögtetésétől ment volt. Sok és kifogástalanul öltözött férfiú járt az utcán, katoná alig volt látható, pompás árúkkal voltak tömve az üzletek, fényes kocsik és motorok száguldtak ide-oda.

Nagy angol árúháza van Stockholmnak, hol mind az a sok csillogó, fényűzési tárgy kapható,

mi oly nagyon magán hordja a jólét és gondtalanság bélyegét. Káprázatos színű és mintájú divánpárnák és lámpaernyők, minden alakú és célú kertibútor, tüneményes selymek és szövetek, ragyogó porcellán- és üvegekészletek, virágok, melyek a júniusi nap hevét juttatják eszünkbe. Szórakoztató és szomorító látvány: nem lehet itt lerázni annak a szörnyű ellentétnek a gondolatát, mely e dolgok és sok ember nélkülözése között van. A jólét jeleivel mindenhol lehet Stockholmban találkozni.

Ellátogatott hozzám Diedring Wilhelm a Vörös kereszt elnöke és magához kéretett Károly herceg, a svéd király nagybátyja. Előre figyelmeztettek, hogy erősen nagyot hall. A város szélén igen szép fekvésű helyen, dombtetőn, kert közepén volt a villa, vagy kastély, hová hivatalos voltam. Olasz ízlésben épült, sok fehérmárvány-dísszel és szoborral, oszlopos előcsarnokkal, milyeneket Rómában látni. Jobban illett volna olajfák és piniák környezetébe, mint ebbe a havas tájba.

Károly herceg vonzó megjelenés, szikár magas alakjában előkelőség van, szabályos szép arcán szívjóság ül. Tudtam, hogy melegen érdeklődik az Oroszországban sinylődő hadifoglyok iránt, s tőle telhetően tett is értük. A süket emberek kezelésével rég tisztában voltam: nagyon hangosan kell velük beszélni. Károly herceg első kérdésére oly emelt hangon válaszoltam, hogy minden szavamát értette, mi látható örömmel töltötte el, a 20 percre tervezett kihallgatás 3 óra hosszáig tartott. Minden iránt érdeklődött, mi Oroszországban történik.

Meghívott estélyre Hornné, ki tüntetőleg németbarát és szintén sokat fáradt a foglyoknak szánt küldeményekkel. Nála több svéd kiválósággal ismerkedtem meg. Többen hangoztatták itt, hogy szívesen harcolnának, de csak „az igazságos oldalon“. Ezzel a mienket értik. Másoknál mégis érezhető ellenségeink befolyása.

Vasárnap, sportnak szentelt népvándorlás kezdődik már reggel. Izléses, többnyire fehér szövetekből készült ruhákban indulnak fiatalok, öregek, gyermekek, korcsolyákkal, gyalogszánokkal, síkkel a városon kívül e célra fentartott helyekre. A svéd nép e sport szokásaiban valami angol, rendezettségében inkább német befolyás érezhető. A nyelv határozottan inkább a németnek, nem kellemes hangzású, elferdítése.

Február 8-án az esti gyorsvonattal indultam Kopenhágába. A keskeny tengerszoroson való átkelés reggel több órát vett igénybe. A partot vagy 400 méter távolságban jégtorlasz övezi. Sok apró, egymással csak lazán összefüggő jégtábla, melyeken a hajó csak nehezen tud átküzködni. Alighogy elhelyezkedtem a Phónix-szállodában, mely a kezdődő szénzavarok miatt teljesen fűtetlen volt, megjelent Arendrup tábornok. Értesülvén jövetelemről, vonatba ült, hogy Kopenhágában is segítségemre lehessen. Másnap mindenfelé elkisért és előzékenyen egyengette utaimat. Ellátogattunk az irodákba, hol a hadifoglyok óriási postáját kezelték, voltunk a Vörös kereszt vezető-embereinél, Waldemár hercegnél és kísérőink feleségeinél. Igyekeztem mindenütt hálásan méltatni azon ér-

deklódést és munkát, mely itt történik, bárha melegség nélkül is fáradoznak. Mert, mint tudjuk Dánia aggályosan entente-barát.

A mi követségünk házában gróf Széchenyi Déneséknél bizalmasan ki-bejártam, mint indulásunkkor, s első benyomását kaptam itt az otthoniaság érzetének, a hosszú távollét után.

A királyi udvar részéről Gravenkop-Castenskjöld kisasszony főudvarmesternő keresett fel. „A királyi pár“ — mondá — „nagyon szívesen látná a palotában, de minthogy a hazautazó orosz hölgyeket nem fogadták, sajnálatukra Önt sem hívhatják meg“. Kissé gondolkodtam ezen a kijelentésen. A királyi méltóságot csakugyan kevés szabadsággal felruházottnak tünteti fel.

Megfordultam a német követségen is, hogy útlevelemet a szükséges aláírással láttassam el. Ez alkalommal ebédre hívott gróf Brockdorff-Rantzau, Németország követe. Másnap délben, mikor az igen szép szőnyegekkel és veres selyemfüggönyökkel pazarul díszített lakásba beléptem, gróf Rantzaut ingerült kedélyhangulatban találtam. Szinte indulatosan panaszkolt el, hogy egyik német társnőm, ki néhány nappal megelőzött Kopenhágába, szél-tében beszéli, hogy dán kíséreinnek igen kevés hasznát vettük, hogy a foglyok helyzetével nem törődtek, s egyéb gondjuk sem volt, mint hogy ellenségeinknek kedvében járjanak. Persze az ilyen kijelentések rosszul hangzanak itt. A dánok büszkék voltak arra, hogy küldöttségünk vezetői voltak s többen áldozatot hoztak a vállalkozással. Gróf Rantzau fel volt háborodva. Sokat fáradozva a

Dánia és Németország közötti jó viszony fentartásán, bosszúsága érthető. Nekem mégis túlzottnak tűnt. „Bizonyos, hogy kisebb-nagyobb baklövések nélkül egyikünknek sem sikerült megúszni ezt a nem mindennapi helyzetet“ — mondtam neki. Ezen a gondolaton kissé megbékült gróf Rantzau és elmés észjárásával szórakoztatott. A mi követtségünk kedves tagjai és több dán ismerősöm kíséretük ki február 16.-án az állomásra, midőn Berlin felé indultam.

A tengeren óriási fehér szigeteket képeztek a jégtorlaszok és csípős hideg volt.

Warnemünde-nél a parton ugyanaz a barátságos arcú német kapitány üdvözölt, kitől mult nyáron búcsúztunk e helyen. Tekintélyes podgyászomra csak egy jóindulatú pillantást vetett és intézkedett, hogy jó helyhez jussak, az azonnal induló gyorsvonatban.

A vasúti fülkében csak egyetlen utitársam volt: középkorú úriember. Észrevettem, hogy figyelemmel kíséri a kézításkákon alkalmazott jelzést, majd ruházatomat, s keresi az alkalmat a társalgásra. Csakhamar felállott, bemutatkozott és kérdezte, honnan jövök, s micsoda küldöttség tagja vagyok. Miután erre nézve kielégítettem kíváncsiságát, azt mondta, hogy mindjárt sejtette, hogy Oroszországból jövök, s minthogy roppant érdeklődik az ottani viszonyok iránt, arra kér, beszéljek valamit tapasztalataimról. Azonnal élénk beszélgetésbe fogtunk, melynek folyamán a foglyok helyzetéről lévén szó, azt mondtam, hogy legtöbb esetben a háború óriási méretei, az anyagi és

földrajzi körülmények okozták a fogságba kerültek szenvedéseit, nem pedig céltudatos rosszakarat, vagy kegyetlenség. Utitársam erre a legélénkebb örömmel kiáltott fel: „Ugye, ugye, én mindig mondom, hogy az oroszok jó emberek“. Azután melegséggel beszélt az oroszokról és sajnálkozott, hogy Németországban a közönség sokszor nincs kellően tájékozva más nemzetek tulajdonságai felől.

Este 9-kor érkeztem meg Berlinbe. Bunssen Emma nővér, Otto kapitány és Klante kisasszony fogadtak és elhelyeztek az „Adlon“ szálloda kényelmes szobáinak egyikében.

11. Berlin. Bad Stuer. Kihallgatás a császárnénál. Burg. A német szívósság. Élelmiszerhiány.

Reggel végigmenve a szőnyeges csarnokokon, bőrbútoros társalgók sorozatán, asztalhoz ültem az ebédlőben. Szállingóztak be a környezet fényességével összhangban lévő előkelőségek, katonatisztek, polgári ruhába öltözöttek. A reggeli mindnyájunk részére egy és ugyanaz volt: tea, melyre azonban bátran ki lehet mondani, hogy forró víz, mely sohasem jutott tealevelekkel érintkezésbe, hozzá két kis pirula sacharin. A zsebemből óvatosan, szinte rejtve, kerültek elő a tápszerek: papirba göngyölt kenyér, befőtt üveg, porcellán tégely, melyek rövidesen ismét gondosan eltűntek oda, honnét vétettek.

Az utcai forgalom csekély volt. Kocsi, vagy automobil csak ritkán volt látható. Nehéz kézi-

kocsikat asszonyok húztak, toltak, 10—12 éves fiúk segítségével. Éjjel havazott. A főutcákban gymnaszták lapátolták félre a havat, kaparták a járdákat.

10-kor már a belügyminisztérium hadifogolyosztályában voltam. Friedrich tábornok szabadságon volt. Helyettese, Bauer ezredes, nem volt jelen. Bónigh kapitányt máshova vezényelték. Valami szomorú üresség, kongás volt az egész hivatalban. Végre Papst őrnagy fogadott, néhány közömbösen tett kérdés után a mellékszobába Milensky kapitányhoz utasított. Milensky tavasszal is ebben a hivatalban működött. Most lesoványodva és rossz színben volt. Csak annyit mondott, hogy jelentés megszerkesztésére fognak kérni és ismét egy szobával tovább tolt. Az érdeklődés nem volt valami óriási.

Ahová most beléptem, dolgozott írógép és telefon mellett Klante kisasszony. Sovány, sápadt megjelenése szinte lángolni látszott az ügybuzgóságtól. Közbe-közbe nagyokat köhögött. Megigérte, hogy eljön hozzám a szállodába, elhozza a kidolgozandó pontokat és azután csak arra kér, hogy sokat-sokat hallhasson a fogságban lévők sorsáról.

Délután hivatalos voltam nagykövetünk, Hohenlohe Gottfried herceg nejéhez, Henriette főhercegnéhez, teára. A fenséges asszony a családját jellemző keresetlen meleg szívélyességgel fogadott. Nála voltak követségünk szép és kedves hölgyei: gróf Larischné és báró Bánffy Zoltánné. Később Bádeni Miksa herceg is eljött és sokáig kedélyesen beszélgettünk. „Mikor indul hazafelé?” — kérdezte a

fenséges asszony — látogatásom végén“. „Talán csak két hét múlva“ — válaszoltam. — „Oroszországban tett ígéreteimet beváltandó, elébb több németországi tábort fogok meglátogatni, hol a figyelmembe ajánlott oroszok vannak“. „És erre megadták az engedélyt?“ — kérdezte Bádeni Miksa herceg, élénk érdeklődéssel. — „Mennyire irigylem, hogy ezt teheti“ — tette hozzá elkomolyodva — s midőn azzal válaszoltam, hogy nagyon kellemes utazásnak tekinteném, ha elkísérne, szinte szomorúan válaszolt: „Sajnos, ezt nem tehetem, bár mennyire is szeretném“.

E két napon belül előttem melegen megnyilatkozó rokonszenv az oroszok iránt gondolkodóba ejtett.

A németeknél általában szokva vagyunk ahhoz, hogy nincsenek nagy véleménynyel más nemzetek felől. Az utóbbi évtizedekben jött divatba náluk ez a kifejezés „csekélyebb értékű nemzetek“ s ebbe a körülírásba belefoglaltak úgyszólván mindenkit, legalább kelet és dél felé. Nem igen képzelte senki, hogy náluk az oroszok iránt rokonszenv fejlődhesék. Pedig fejlődött. Katonai körök és a közönség általában a háború második évétől kezdve igazi ellenségnek csak a nyugatiakat tekintette. És bizonyos fokig az oroszok kimélése mellett foglalt állást.

Nálunk gyakran lehetett hallani katonatisztek-től ezt a kifejezést, hogy „az oroszok a legtisztességesebb ellenségeink“. Közkatonáktól azt, hogy „az oroszok nem rossz emberek“. Mindenféle gazdaságokban és munkában nélkülözhetetlenné váltak, és a

ház körül alkalmazottokról így szoktak nyilatkozni „sohasem volt jobb cselédem“. Kórházakban akár mint betegek, akár mint segítők, mindig általános kedvencek voltak.

Oroszországban töltött hónapok alatt igyekeztem mélyére hatolni annak, milyen tulajdonságok váltják ki ezt a rokonszenvet olyan időkben, midőn minden társulás inkább az ellenszenv és gyűlölet okozója, s a legtöbb ember közelebbről való megismerése nem szokott a szeretet, barátság vagy becsülés gyarapodására vezetni.

A vallásnak két nagy alapvonása: az Istenben való hit és a felebaráti szeretet, sokkal élesebben domborodik ki az oroszoknál, mint más nemzeteknél. Aki az orosz foglyokat figyelhette, akár tábo-raikban, akár községekben, mindig tapasztalhatta, mily szépen ülik meg ünnepeiket. Énekeket gyakoroltak ezeket a napokat megelőzőleg, testületileg mentek a templomba, vagy a számukra berendezett kápolnába. Magában Oroszországban a templom nyomja reá az egész országra a bélyeget, s a kultusz emelésére semmi költséget sem sajnálnak, megőrizve abban az ókeresztény világ hosszú és meghatározó szertartásait. A másvilágban való élénk hit, türelmessé teszi az oroszot a szenvedésben és a munkában, s a közéletben ez a türelem bizonyos higgadt mérsékletben nyilatkozik meg.

Az oroszok beszédmodora rendkívül mérsékelt, csendes. Emelt hangú beszédet úgyszólván sohasem hallani tőlük. De mérsékletet visznek bele szellemileg is abba, mit mondanak. Azok a túlzó jelzők, melyek a mi magyar nyelvünkbe is belelopakodtak,

az oroszoknál ismeretlenek. Tőlük lehetetlen volna egy rövid látogatás tartama alatt azt hallani, hogy a tegnapi teaestély „rémes“ volt. Hogy N. kisaszszony ruhája „borzalmas“, s a nem szives háziúr „undok“. Ugyancsak hiányoznak beszédeikből azok a nem alkalmas, ellaposító jelzők, melyekkel nálunk pl. egy tudós püspököt úgy jellemeznek, hogy „aranyos“. Vagy egy idős kegyelmes urat, úgy hogy „olyan édes“. Az a vonás, melyet az újkor az egyéniség babérkoszorújával övez, szintén hiányozni látszik az oroszokból. Fellépésük rendkívül szerény, nyugodt, egyszerű. Még a hivatalos közegek is valami feltűnő szerény méltósággal bánnak mindenkivel. Ezek azonban csak külsőségek volnának, ha nem támaszkodnának lelki finomságra is.

Mikor egy napon Moszkvában fel voltak lobogózza a házak, attól tartottam, hogy győzelem ünnepléséről van szó. Szinte félve kérdezősködtem ebben az irányban egy üzletben. „Mi nem lobogózzunk fel győzelem esetén. Lehet-e örvendeni annyi ember halála és szenvedése árán? Ma a cárevics nevenapja van“ — felelte a kérdezett s hangjában szinte botránkozás hallatszott.

Azon a napon, midőn Románia nekünk megüzente a háborút, mindkét kísérem várakozott reám a szálloda csarnokában és arra kért, jöjjenek be velük a társalgóba. Miután elmondták a nagy ujságot, így folytatták: „Nem akartuk, hogy az utcán tudja meg hirtelen azt, mi talán fájdalmat fog okozni. Lássa, ez talán meg fogja hozni a háború gyors befejezését és ez mindnyájunkra nézve a legjobb lesz“.

Egyszer, midőn egy túlnyomóan csehek által megtöltött táborban tartottam a szemlét, előlépett egy, cseh káplár és tüntetően üdvözölve az orosz parancsnokot, neki csinos virágbokrétát nyújtott át. A parancsnok szótlan egykedvűséggel vitte a bokrétát mindaddig, míg a kórházban beteg magyar hadifogollyal foglalkoztam. Ekkor vízzel telt poharat hozatott és maga helyezte el a bokrétát a magyar fiú feje mellé.

Oroszország óriási kiterjedése és számos tájokon található nagy termékenysége oka annak, hogy az élet fentartására szükséges anyagok nagy mennyiségben vannak és hasonlíthatatlanul könnyebben kaphatók, mint bármerre nyugat felé. Lehet, hogy ebben a bőségben gyökeredzik az oroszok bizonyos bőkezősége, adakozásra könnyen és örömmest hajló lelkülete, mely kedves vonásként tapasztalható a köznépnél. A hozzájuk betérőt rögtön mindazzal kívánják ellátni, amijük van.

Az általános kereskedelmi és pénzhajhászati szellem még nem hatja úgy át az oroszokat, mint más nemzeteket. Köztük nagy számban vannak, kik üzlettel nem foglalkoznak, még városokban is. Vidéken egész óriási kiterjedésű országrészei vannak, hol a legegyszerűbb élelmiszer és terményárúkon kívül épen semmi kereskedelmi cikk sem látható, s a népviseletre szükséges dolgokat háziiparilag állítják elő. Ezer, meg ezer orosz még ment a fényűzés és nyereszkesedés szenvedélyeitől.

S ha e vonásokat összegezve keressük annak forrását, mi teszi vonzóvá az oroszokat, úgy talán nem messze járunk az igazságtól, ha csak annyit

mondunk, hogy ők egy régi világ sértetlenül megőrzött jellemvonásait hordják magukon, melyeket még nem érintett az újkor bomlasztó szele.

Berlini tartózkodásom első kétnapja alatt német hadifoglyok rokonai kerestek fel. Időközben Klante kisasszony is járt hozzám, s megszerkesztettük együtt a jelentésem alapvonásait, melynek kifejtésén egy hétig is dolgoztam. Klante kisasszonynak adtam át a német hadifoglyokra vonatkozó nyugtákat és lajstromokat és sokat beszéltem neki a látottak és tapasztaltakról. Roppant figyelemmel és érdeklődéssel hallgatott.

„Egész szívvel-lélekkel csüggök ezen az ügyön“ — mondá igazi német szentimentalizmussal. — „Pedig itt nálunk nem szabad érezni, géppé, érzéketlen géppé kell változni, csak úgy lehet embernek maradása hivatalban“ és nehéz könnyecseppek hullottak nagy, lázasan égő szemeiből. Bunssen Emma nővértől tudtam, hogy összezördült főnökével Papst őrnaggyal.

Klante kisasszony az utolsó részletig rendezte számomra a fogolytáborba való utazást. Kijárta az engedélyt, értesítette a táborokat, kísérőket szerzett, s még a vonatok indulására és érkezésére is a legpontosabban figyelmeztetett.

Február 20-án indultunk reggel a Bad Stuer nevezetű fogolytáborba. A szálloda szolgája vitte kézitáskámat és a Friedrich-Strasse állomás felé lépegettünk. A volt élelmiszerüzletek Berlinben mind zárva vannak és semmiféle megehető dolgot jegy nélkül vásárolni nem lehet. „Mit kapnak enni

a szállodában?“ — kérdeztem a szolgát. — „Reggel, délben, este, marharépat rántással elkészítve s a rendes kenyéradagot. Hetenként egyszer vagy kétszer értesít egy vendéglősné, hol bérletem van, ha tud valamit szerezni, s akkor ott ebédet kapunk“ — válaszolt ő. — „Miből áll az ebéd?“ „Egy darab sült hús, burgonya vagy káposztával“.

A vonatindulásig még sok idő volt. A csarnokban vagy 100 szabadságra érkező katonát igazoltatott egy hadnagy. A katonák mindegyike több barna papirdobozt vitt, a német ipar leleményességének termékeit. Ezek a dobozok el voltak látva valami célszerű zárral és drótkampókkal, melyek lehetővé tették, hogy a puskán vagy szolgálati övön elől, hátul lógjanak, szabadon hagyva a kezét.

Beszélgettem egy őrmesterrel, kin nemkevesebb, mint hat kisebb-nagyobb doboz lógott. Dicsértem ezek célszerűségét és kértem, mutassa meg, hogy záródnak. Készségesen felnyitotta az egyik dobozt. Néhány sárgarépa, hibás apró burgonya, néhány marék ocsú és zab, papirba csomagolt csontok, szárított levelek tárultak szemeim elé, szóval mindaz, mi a hátulsó udvaron is érintetlen szokott már maradni. Összeszorult szívvel csuktam be a dobozt. Az őrmester elégedetten beszélt feleségéről: „Ügyes asszony, akármit hozok, mindent fel tud használni.“

Otto kapitány kísért ezen az utamon és Bunssen Emma nővér is hozzánk csatlakozott. Délben szálltunk ki Mecklenburgban és egy órát kocsiztunk a Bad Stuer nevezetű helyig. Ez a hely háború előtt szanatórium volt. Körülötte szép erdő fekszik, kis

tó és patak. Nyaralásra, intézetnek, zárdának, üdülőhelynek, — remek. 120 fogoly, fiatalembernek kivált így télen, kétségbeejtően sívár magány. A ház körül csak annyi helyet hagyva sétálásra, mint egy közepes karám, dupla sor szeges drótsövény.

A cserni parancsnok két fiát látogattam itt. Roppant csodálkoztak, hogy nekik ismeretlen vendégük akad, ki valamivel kedveskedik is nekik. Még Dániában láttam el magamat cukorral, teával, teasüteménnyel, aszalt gyümölcs és egyéb ily aprósággal, hogy üres kézzel ne menjek ismeretlen pártfogoltjaimhoz. Megmutatták nekem szobáikat. Minden kifogástalan volt. Csak az élelemben és a fűtésben voltak hiányok: azt nem adhatják a németek, mivel már maguk sem rendelkeznek. Az éjszákát Plan nevezetű városkában töltöttük, s másnap reggel került sorra Parchim húszezer ember befogadására épült óriási tábor. Ezek a nagy deszkavárosok mindenki előtt ismeretesek, mióta háború van. Nem lehetett volna gondosabban tartva, célszerűbben berendezve, mint amilyen volt. Feltűntek nekem a szép kápolnák: egyik oldalon katolikus, egész francia ízléssel berendezve, szép szobrokkal, középen csinos oltár, csinált virágok és szép fényes gyertyatartókkal ékesítve. Szemben ezzel pravoszláv. Aranyozott ikonosztázzal, szentély, ajtókkal. S mindkét kápolnában az a kifejezhetetlen illat, mely a viaszgyertyák aromája, vagy a lelkek imájának tömjénfüstje.

A raktárban ezerszám tornyosultak régi, 1860 előtti francia egyenruhák, az akkori idők rikító színeivel és kecses szabásával. Hadizsákmány,

mely Maubeuge elfoglalásánál maradt a németek kezén.

A tábor rokonszenves tisztikara szívesen látott ebédre. Este 9-re visszatértünk Berlinbe.

Következő napon kihallgatáson fogadott a német császárné. Nagy fák árnyékában meghúzódva a mult napok erős havazása által szinte betemetve, falusi magány benyomását teszi a „Bellevue“-i kastély, hova a császárné a háború kitörése óta visszavonult.

A kapu alatt báró Spitzenberg főudvarmester állott és készült fogadásomra. Az automobil, melyben ültem, azonban a kaputól elég messze, egy nagy kerti kapun túl állott meg. „Forduljon be“ — kiáltotta a gépésznek — báró Spitzenberg.“ „Parancs van, hogy nem szabad ott előállni, csak a császári család tagjaival“ — felelt a gépész. — „De én mondom, hogy ezúttal álljon itt elő“ — szólta ingerülten báró Spitzenberg. — Hiába volt minden. A gépész megmaradt amellet, hogy a parancs parancs, ő ott marad ahol van. Szívesen lépegettem át a hótorlaszokon. És melegen méltattam a német hagyományos pontosságot és rendszereteket. Báró Spitzenberg kissé fanyar maradt. Lehet ugyan, hogy mindig is az volt. Egy kis ideig társalogtam Prassen grófnő udvarhölgygel, azután felmentünk az emeletre egy szép társalgóba, hol a császárné ült.

Királyi megjelenése, melyet ezüstszínű haj koronázott, arca, melyben gyönyörű ibolyakék szemek szomorú tekintete tűnt fel, — olyan benyomást tettek, mint valami ritka növény, mely eddig

ragyogó napsütésben állott, s most hideg árnyék borult reá. Férje sikeres életének, serdülő szép családjának, Németország hallatlan fellendülésének fénysugarai, voltak eddigi légköre. S most a magány, s a háború nyomorúságainak szüntelen közletről látása, mindennapi kenyere.

Azzal a tisztelettel, azzal a megértéssel közeltem hozzá, mely a történelem nagy eseményei által közvetlen érintetteket megilleti. Háromnegyed óráig társalogtunk.

Másnap újra az került sorra, mire nézve úgy éreztem, hogy igazi, szívből jövő, mesterségem: 7-kor reggel a Burg nevezetű fogolytábor látogatására indultam, mely Magdeburg mellett feküdt. A német vasúton nem lehet észrevenni semmi változást. Rendes pontossággal indulnak, érkeznek, s a régi tisztaság uralkodik mindenütt.

A pályaudvaron a kíséretemre rendelt Otto kapitány társaságában egy másik magas, vállas tiszt is üdvözölt: Kretschmer kapitány volt, a burgi tábor parancsnoka. Értesülve látogatásomról, feljött Berlinbe, hogy egész úton kísérhessen. Udvariassága legalább is az irányban megnyugtató, mert látszott: ő nem fél attól, hogy megunja társaságomat.

Elbeszélte, hogy fél életét Ausztriában töltötte. Civil életében kereskedő. Rajong Tirolért, s láthatóan magáévá tett sokat, az osztrák kedélyességéből. Burgban 800 tiszt van. Angolok, franciák, oroszok, s állását nem kis feladatnak tekinti.

„Az angolok kétségkívül nagyon jó neveléssel bírnak“ — mondá Kretschmer kapitány — „de

nagyon érezhető, hogy teljesen hozzáférhetetlenek, legalább a mi részünkre. Jó vagy rossz legyen a bánásmód, ők közömböseknél látszanak. Nagyon meglepett engem, hogy egyik előkelő angol azzal a kívánsággal fordult hozzám, engedném meg, hogy az orosz tisztekkel lakhassék. Megengedtem, de csodálkoztam rajta.“ „Miért? — válaszolt Otto kapitány, ki kereskedő volt és mint ilyen sok évet töltött Oroszországban. A művelt orosz nevelése semmivel sem rosszabb, mint más európai emberé, sőt sokoldalúbb. Jóságuk, érző kedélyük pedig éppen a balsorsban kellemes élettársakká teszi őket.“

Kretschmer kapitány ezután azt kérdezte, kinek szól látogatásom. Megneveztem Genrikov György grófot. Érdeklődött, honnan ismerem. „Nem ismerem — mondám — csak nagynénje meleg ajánlatára látogatom meg.“ Kretschmer kapitány kissé felhúzta szemöldökeit és nem szólt semmit. Ezután a két kapitány beszélt a cukorellátásról: a cukor Németországban még nem volna fogytán, ha nem használták volna fel robbanóanyagok gyártására.

Burg, Magdeburg külvárosának tekinthető. Az állomáshoz közel valami gyártelep mellett volt a tábor, melynek apró házacskái eléggé kis területet foglaltak le. Egy-egy tennis-pálya volt csak, mint nagyobb szabadmozgásra fenntartott hely. Három orosz tábornok, magasrangú belga és francia tisztek, művészek, az angolok között a legelőkelőbb nevek, senyvedtek itt kátránypapiros-deszkafalak között, legtöbben már két és fél év óta.

E hadifoglyok közül sokan, különösen az angolok oly sok csomagot kaptak, hogy nagy helyiségek raktárnak voltak berendezve és ezekben külön kulccsal elzárható rezeszek, egy-egy ember részére. Bámultam, mi minden volt e raktárakban felhalmozva. Egy-egy Szenes-, vagy Brázay-boltot lehetett volna azonnal nyitni az anyagokból. De leginkább bámultam a németek becsületességén. Felhalmoznak árúkat foglyaik részére, mialatt maguk keményen nélkülöznek. A parancsnok gyomorbeteg feleségének, vagy vörhenyből gyógyuló gyermekeinek semmi pénzért sem tudna 5 kilóra valót beszerezni abból, mi a gondjaira bízott foglyoknak napi eledele. Ezek panaszkodnak az ellátásra, mely a német lakosságéval azonos. De szobáikban jóllakhatnak sonkával, füstölt szalonnával, szalámival, homárral, teával, csokoládéval, kondenzált tejjel, sajttal, befőttel, teasüteménnyel, mézeskaláccsal, amerikai kompóttal, szárított gyümölcsökkel és mindenféle édességgel. Ezt a különös helyzetet azonban a parancsnok nem is érintette, csak a látottakból vált világossá előttem. Ő csak annyit mondott, hogy az őrizetre vezényelt közkatónákat néha sikerül megvesztegetni élelmiszerral, miáltal eddig két szökési eset fordult elő.

Az angolokat éppen ozsonnánál találtam. Csinos képek, metszetek, kerti székek, párnák, terítők képes folyóiratok, könyvek a lakályosság benyomását kölcsönzik. Egyik szobában tisztiszolgák óriási ládába nyalábolnak be könyveket. Szerte szét a padlón és bútorokon hevernek az angol nyomtatás és könyvkötészet remekei: barna bőr,

aranybetűs nyomtatással, puha svéd sötétzöld bőr aranymetszettel, piros vászonkötés domborművel rajta és így tovább minden szín és nagyságban. Mi lesz e remek könyvekkel? Leküldjük a legénységnek, ők majd még elszórakoznak velük, mondja közömbösen egy skótruhás Adonis, ki mellett ott állt valami orosz festő által éppen befejezett megszólalásig hú arcképe.

A franciák kevesebb csomagot kapnak, azért szobáikban akad mégis mi-egymás. Kérdem tőlük, nem nélkülöznek-e nagyon? „Tesznek értünk, amit birnak, azt látjuk“, mondja egyik. „Szegény orosz társainknak még rosszabb, teszi hozzá egy másik, ők hazulról nem igen kaphatnak semmit.“

„Ha távol van az ember attól a gyűlölködő dobveréstől, mit otthon az ujságok művelnek, mondja egy hófehér hajú kapitány, a kedély megnyugszik, az ember látja, hogy a németek is emberek és semmivel sem rosszabbak nálunk.“ Az oroszok részére zsákban érkezik egy neme a teljesen egyszerű és ízetlen kétszersültnek, s néha dobozokban olvasztott vaj. Ez egyetlen csemegéjük. Tárgyakról egyáltalán nincs szó. Kopárfalú szobában 8—10-en is ülnek az asztal körül, tanulnak németül. Előttük a gramatika.

Említem, hogy én meg oroszul tanulok, éppen most készülök beszerezni valami alapos tankönyveket. Ez kitünő könyv, mondja a tulajdonos, felvéve az asztalon fekvőt, fogadja el hálánk jeléül, hogy minket is meglátogatott. — Csak szabadjon beleírni nevemet emlékül.“ Mindnyájan helyeslik,

csak egyik azt mondja, hogy neki is joga van beleírni nevét, mert ő is tanult belőle. Erre mindnyájan be akarnak iratkozni. Egyik arcképét akarja benne felejtetni. Így szórakoztunk egy semmiségen. Nekem már egy ideje eszemben volt, hogy orosz nyelven megírt német gramatika nekem felesleges dolog, de nem tudtam szólni, úgy tűnt mintha árnyékot vetnék néhány percnyi öröme. Be is volt már pakolva és az oroszok még azt is megköszönték, hogy elfogadtam egyetlen könyvüket.

Kretschmer kapitány ezután elkísért a Berlinbe visszasiető vonat elé. Mialatt néhány napig jelentésemem dolgoztam, meghívásban részesített gróf Moltke dán követ neje, kivel tavaly Kopenhágában ismerkedtem meg. Kitünően lehetett társalogni vele, szépséget, értelmességet és jó szívet egyesít magában. Elbeszélte, hogy nyáron nehéz helyzetük volt az orosz hölgyekkel, kiket szintén dán urak kísérték s éppen ezért minden ügyükkel bajukkal a dán követséghez fordultak. Ők már júniusban megkezdték a szemleutat. Utóbb, mikor megtudták itt, hogy a német hölgyek még mindég nem jutottak tovább Pétervárnál, visszahívták őket és júliusban Berlinben vesztegeltek nem csekély bosszúságukra. Az utcára csak német tiszt kíséretében léphettek, mit bántó bizalmatlanságnak és a személyes szabadság korlátozásának vettek. Az egyiknél olyan iratokat találtak, melyek szinte a kémkedés gyanúját kelthették, úgy hogy csak nehezen lehetett az ügyet elsimítani. Ezáltal vált világossá Rothe Annie nővér esete Oroszországban: Vád alá helyeztek egy német nővért, hogy

szükség esetén fejet-fejért lehessen kicserélni, s addig nem bocsátották szabadon, míg a szóbanforgó orosz hölgy vissza nem tért hazájába.

Meglátogattam Bunssen Emma nővért is. A Lützowstrasseban fekvő Elisabethen-Heim a diakonisszák otthona, mely kórházat, kápolnát is foglal magában s hol szerzetesi visszavonultságban szentelik magukat betegápolásnak és a szegény néposztály gondozásának. Mindegyik diakonisszának egyszerű kis szobája van. Csak az ebédlő és társalgó van ónémet modorban berendezve, a mennyezet és falak tölgyfa-faragványokkal borítva, s az ablakok üvegje színes, ólomkarikás. Meglátogattuk a kórházat, gondos, szinte családias ápolásban részesültek itt sebesültek, üdülők, betegek. Egyik teremben egész sorjával feküdtek, egyenesen hanyatt, fiatal emberek, anélkül, hogy kötéseket, vagy lázas betegség nyomait vehettem volna észre rajtuk. Mi leli ezeket? kérdeztem. „Ezek mind sérv miatt operáltak“ válaszolt Emma nővér. „A zsiradék hiánya a táplálékban annyira elgyengíti a test szöveteit, hogy igen csekély megerőltetés elegendő mostanában arra, hogy sérv következzen be. Megszámlálhatatlan műtétünk van ebben a bajban.“

Ezután bementünk a főnöknőhöz. Mostanában elég mindennapi, de igazán szívből jövő kívánságnak adtam kifejezést, mondván, bár volna vége a háborúnak. A két diakonissza nem hagyta helyben, noha teljesen magunkban voltunk. A háború, még nincs „kiküzdve“, mondták egy lényegében fordíthatlan német szóval, még soká nem szabad véget érnie.

Bámultam is, és meg is csóváltam a fejemet. Mintha mégis túlságig volna feszítve ez a húr.

Az osztrák-magyar hadsereg képviselőjében itt működő Sündermann ezredeshez fordultam, szerezze meg nekem az engedélyt, hogy Varsóba utazhassam. Mialatt szeretetreméltó szívességgel fáradozott útlevelem körül, még két táborban látogattam meg orosz hadifoglyokat: Drezda mellett Bischofswerdán és az általam már ismert Cas-selben.

Közel két hete tartózkodtam immár az „Adlon“ szállodában és a komikum hatásával bíró kis félreértésnek voltam tárgya. A közönség miatt, miért nem, fejébe vette, hogy én bolgár hölgy vagyok s ebből kifolyólag diszkrét, de mégis érezhető, figyelemre méltatott. Talán ruházatomban lévő, részben a célszerűséget, részben saját ízlésemet szolgáló csekély eltérések adtak erre okot: minduntalan előfordult, hogy az étteremben, vagy szobámban is, hozzám lépett katonatiszt, s gyors bemutatkozás után nem hagyva nekem sem időt, sem alkalmat másra, mint nyájas mosoly és fejbólintásra, meleg dicséretet zengett a bolgár hadsereg-ről, boldognak mondva magát, hogy ily vitéz szövetséges mellett küzdhetett. Sőt, lelkesedésében egyik-másik annak adott kifejezést, hogy többre becsüli a bolgár szövetségest, az összes többieknél. Minthogy személyazonosságom hiteles megállapításánál semmi sem lett volna könnyebb, annál inkább, mert sokan látogattak és megfordultak nálam katonai és polgári hivatalos személyek is, a bolgár rajongókat nem igyekeztem felvilágosítani,

meghagyva nekik a harcias emlékek mellett azt is, hogy bolgár hölgynek bókolhattak Berlinben.

Kötelességemnek tartottam látogatást tenni a berlini Vörös kereszt vezetőembereinél is. A Vörös kereszt épület valóságos apotheózis a középületeknek. A széles folyosók labirintusában olyan tisztaság uralkodik, hogy percekig gondolkoztam, szabad-e a sáros utcáról jöve e tükörszerű kövezetekre lépni.

Csakhamar szobában találtam magamat, melyben óriási íróasztal előtt három idős férfiú ült, mellig érő fehér szakállakkal és oly ünnepélyes kinézéssel, hogy gondolataim valami próféták, vagy napkeleti bölcsek fogalmával hozták őket kapcsolatba. Szokásos udvariasságok után arra készültem hogy nekik utunkról s a német hadifoglyokról valamit elbeszéljek. Midőn az egyik, aggasztó komolysággal szólalt meg: „Annál jobban méltatjuk, hogy hozzánk elfáradt, minthogy saját nővéreink közül még egy sem tartotta érdemesnek a Vörös kereszt vezetőségét felkeresni.“ Jóilehet e percben magam sem kívántam egyebet, mint hogy innen mielőbb távol legyek, mégis meglepett a német nővérek fegyelmezetlensége. Este éppen hivatalosak voltak hozzám vacsorára, szóba hoztam előttük a dolgot. „Azért sem megyünk“ — mondták dacosan — „úgy bánnak az emberrel, mint a törlőronggyal, azt sem mondják: Jó napot! Várhatnak“ . . .

A németeknek a jótékonyság gyakorlására kiterjedt, egész Németországot felölelő nőegyesületeik vannak. A nyomor enyhítésének módja és

szervezete iránt érdeklődve, igyekeztem ezekbe is bepillantani, miben útbaigazítással szolgáltak német társnőim. Bámultam azon a szervezőképességen, mely el tudja juttatni a segítséget minden-hova, mintegy száz meg száz kis csatornán folyó víz, mely nagy területet tud öntözni, termékenyíteni. De nemcsak azt bámultam, mit tudnak nők tenni, leginkább és mindenekfölött azon bámultam, mit tudnak túrni, mit tudnak szenvedni anélkül, hogy lelkesedésükből, kedélyük erejéből egy mákszemnyit is veszítenének.

Sok olyan dolgot láttam a február és március hónapok napjaiban, mire mindig csak megrendülve fogok visszagondolni. A világtörténelemben a hősies túrés olyan példája, mint a milyent a német nemzet a háboruban mutatott, — még nem volt!

Egy alkalommal látogatásokat tettem Pappke Amanda kisasszonnyal, ki szíves volt engem utairól értesíteni és megengedni, hogy elkisérjem. Beléptünk valamely külváros kicsiny szobájába, hol fiatal asszony feküdt ágyban, mellette bölcsőben kétnapos csecsemő. A bölcső fölé hajoltam s azonnal megütközve egyenesedtem fel. Csak lazán letakarva, ott feküdt egy kis csontváz, melyre barnás-piros bőr ragadt. A hús, a porcogó teljesen hiányzott róla. Egy-egy ránc jelezte a helyet, hol gömbölydedség lehetne. És a kis csontváz élt. Hangot nem tudott adni, nyelni nem tudott, de hápogó, gyűrűző, nyújtózó mozdulatokkal jelezte folytonosan, hogy él. Amanda kisasszony az ágy egyik oldalán leült, gépiesen megtettem ugyanazt. A fiatalasszony megszólalt: „Az volt a baj, hogy minden

hónap 20.-ától 1.-éig semmit sem ettem. Az adagok elfogytak, öten vagyunk, a nagyobb gyermekeknek sok kell. Még decemberig jó volt. Leveleket, füvet főztem, megettem volna mindent a világon. De télen már nem volt“. — „No, — mondá Amanda kisasszony megnyugtató hangon — „most egy hónap mulva már kizö'dül minden. A kicsikét úgyis nehéz lett volna feltáplálnia, jobb lesz így. Majd az egylettől kap egyet-mást, hogy gyorsan megerősödjék“. — Reábámultam a vonagló kis csontvázra, valami oly heves érzés háborgott bennem, hogy úgy éreztem, mintha füleimen akarna kiugrani a szívem. És ez az érzés csak félig volt sajnálat. Nagyobbik része harag volt. Igen, harag, az újkor kegyetlen gonoszságára, hazug je'szavaira, képmutató álnokságára, melyek ideviszik az emberiséget. Az ókor zsarnokai, a középkor autokratái alatt nem szü'tek éhenhalókat az asszonyok!

A szállodába hazatérve, ott találtam útleveletem s az esti vonattal elutaztam Varsóba.

12. Varsó. A lengyelek érzelmei. Bécs. Jelentések. Budapest. Otthon.

Varsó 1764 óta sok változást és sok küzdelmet látott. Ekkor foglalták el először az oroszok és önállóságát mint a lengyel királyság fővárosa vissza nem kapta többé. Lengyelország harmadik felosztásakor rövid időre porosz uralom alá került 1806-ig, mikor a franciák szállták meg. 1813-tól zavartalanul az oroszok birtokában maradt a mostani nagy világháboru eseményeiig.

1915 július havában, a központi hatalmak seregeinek nagy előnyomulásakor, Varsó elesett és német fenhatóság alá került. A harc vonal rajta túl húzódtól északról dél felé.

A világháború keleti nagy harcainak színtere mindenütt lengyel terület volt. Az óriási haderők felvonulása, a védelmi vonalak kiépítése, a nagy csaták úgyszólván nem hagytak egy zugot, mely feldúlásnak, kizsákmányolásnak ne lett volna színtere.

A visszavonulás után az orosz hadseregben szolgáló lengyelek, a közigazgatás tagjai s mindazok, kiket hivatal, vagy bármi más ügy Oroszországban tartott, el voltak vágva Varsótól és a lengyel terület bármely részétől és legtöbbször közel két év óta semmi hírt sem kaphattak onnét és viszont az itt lévők tőlük sem.

Midőn március 5.-én Varsóba indultam, az volt a célom, hogy néhány lengyel családnak hírt vigyek Oroszországban levő fiaikról.

Berlin és Varsó között hálókocsikkal ellátott gyorsvonat közlekedett, kellemetlen csak az volt, hogy a régi határon éjjel 1 órakor hosszadalmas és szigorú vámvizsgálat volt, melyre fel kellett kelni és a csomagokkal lecihelődni a vonatról az erre elkészített helyiségbe. A hideg érzékeny volt, mikor Varsóba érkeztem, a hóval borított és szánkaforgalommal élénkített város a tavasz közelségét még semmiben sem érezhette. Noha a Visztula mellett fekszik, Varsó a folyó szépségét nem élvezi: nincs kiépítve a folyó partjára, ott csak rakodók, elhanyagolt külvárosi viskók és minden érdekessé-

get nélkülöző új vashíd látható. A királyi palota sem foglal el olyan helyet, mely szépnek volna mondható. Egyes középületek jó ízlést mutatnak, egyébként inkább a város forgalma, kereskedelme kapja meg az embert.

Harminchat temploma van Varsónak, melyek között legnevezetesebb a Szent Jánosról nevezett székesegyház. A királyi palotával folyosó köti össze. 1360-ban épült. A legtöbb katolikus templom barokk modorban van építve, mely nálunk is szél-tében ismeretes. A hosszú távollét alatt elszoktam tőle is a sok görbe vonalon, tekervényes díszleten, csigaszerű aranyozáson kellemetlen megütközéssel akadt meg a szem. De legkellemetlenebb benyomást tették a lengés és repülés mindenféle merész helyzeteiben ábrázolt angyalok és szentek aranyos ruháikban és az e modornak megfelelő oltárképek. Ugy tünt, mintha nélkülöznék azt a komolyságot, melyet a hely szentsége kíván. Most értettem csak Borisz Nikolajevics észrevételét, midőn a moszkvai székesegyházak ikonjait magyarázta: „Az Önök egyházi ábrázolásaiban a test érvényesül, a miénekekben a lélek“.

Felkerestem Moravski Józsefet, Konstantin apját és meghoztam neki a rég nélkülözött híreket fiairól. Általa ismerkedtem meg más lengyelekkel is, hasonló célból. Az Erivanka-utcában levő „vadászok klub“-jának nevezett előkelő kaszinó helyiségében ebédre hívtak és a társadalmi formáikban kifogástalan lengyelekkel kellemes órákat töltöttem. Mikor nekimelegedtek, szinte elemi erővel fakadtak ki belőlük a mostani helyzetből származó

keservek és panaszok és szavaikból nemcsak az volt világos, hogy a németekhez nem fűzi őket semmi rokonszenv, hogy sóhajtozva áhítozzák azt a percet, hogy tőlük szabaduljanak, de világos volt az is, hogy epedve várják vissza az oroszokat és a független és egységessé vált Lengyelország kiépítését Oroszországra támaszkodva képzelik. Egyelőre pedig csak azt kívánják, bár lenne minden úgy, ahogy volt.

Midőn szállodámba visszahajtottam s a kocsist ki akartam fizetni, pénztárcámban levő rubel akadt a kezembe. Megkínáltam vele a kocsist, miután észrevettem, hogy a rubel még forog Varsóban. A kocsis levette sapkáját, megcsókolta előbb a rubelt, azután a kezemet és így fohászkodott: „bár lenne úgy, ahogy volt“.

A szálloda sivár kis szobájában elgondolkozva ültem magamban. Sajátossága-e az emberi természetnek, hogy a jelent sohasem méltatja s vágyódó, bánkódó szeretettel fordul mindig a múlt felé? Olyan nehéz az élet nyúge, hogy a jelenben csak terhet lehet érezni? avagy az új kor végzetes jellemvonásai: az elégedetlenség, a gáncs szítása, a bujtogatás, okai mindennek? Ki tudná megmondani. Bizonyos csak az, hogy sokan állnak sírva ajtóknak előtt, melyek bezáródtak, romok előtt, melyek már fel nem építhetők.

Meglátogatott Ugron István varsói követünk és igazi magyaros vendégszeretettel meghívott ebédre, melyet másnap a kormányzó tiszteletére volt adandó. Erre az ebédre hivatalos volt Kuk kegyelmes úr, a lucki kormányzó, Szeptycki Sza-

niszló gróf, a lengyel légió parancsnoka és még vagy tíz német tiszt, kiknél az egyenruha merevsége árnyékba helyezi az egyéniséget. A fő személy természetesen Beseler volt, az antwerpeni győző, most itt teljhatalmú kormányzó. Valamivel nagyobb méretei voltak, mint a többi jelenlevőknek. A széles koponya és homlok az egész tömör alak, mintha nagy vonásokban valami kőből lennének kifaragva, apró részletek kidolgozása nélkül.

Csakhamar asztalhoz ültünk, gyönyörű terített asztal volt, virágokkal s mindazokkal a csillogó fényűzési tárgyakkal, melyeket a kor szokása ilyen alkalmakkor használ. Az étsorban összevegyült a francia és a magyar konyha művészete s mindennek töléketes befejezése volt a háziúr szívessege, vendégszeretete. Szemben velem ült a kormányzó, reátámaszkodva az asztalra, gondolatokba merülve. Mélyen fekvő szürke szemeinek tekintete mindnyájunk feje felett valahol a messze távolban látszott járni. Már az ebéd alatt s utána is azon fáradoztam, hogy megtársalogtassam a kormányzót, de hasztalan. Egy-egy rövid feleletnél többet nem szólt. Végre formaszzerű meghajlással felém fordulva kérdezte, szabad-e valamit mondania? No, gondoltam magamban, most megindul. Ekkor a kormányzó egy igen hizelgő bókkal kedveskedett nekem, mely azonban az általa megélt világeseményekkel semmi összefüggésben sem volt. Ezentúl igyekeztem őt kissé szubjektivebben kezelni.

Varsó egyik főterén, a város közepén épült nemrég egy nagy orosz székesegyház, melynek

nem szerencsés méretei, rikító díszletei a lengyel műizlésnek, nemzeti és vallási érzületének egyaránt bántó lehetett.

A német kormány a tetőzetet képező rézlemezeket levetette és bádoggal pótolta. Ugyanily sorban részesült valami orosz emlékoszlop, honnan a diszül szolgáló rézoroszlánok vétettek le. A pótlás munkája mindkét helyen még javában folyt. Különös lélektani tünet, hogy a műemlékek illetén megsértését rendkívül zokon vették a lengyelek. Mint megbocsáthatlan tapintatlanságot hozták fel ezeket a tényeket. Háromnapi tartózkodás után visszautaztam Berlinbe s a következő estén a mostanában mindig túltömött bécsi vonatban foglaltam el helyemet.

A táj és éghajlat barátságossá vált reggelre, mire kitekintettem a vonat ablakán. Itt már tavasz volt s érezhető volt különösen a tavasz, midőn végighajtottam Bécs utcáin. Az a sok kétségbeejtő szomorúság és kín, azok a gyógyíthatlan bajok és ál amot aláásó elfajulások, melyeknek közel egy év alatt szemtanuja voltam s melyek gyökereikkel, kihatásaikkal ide nyúlnak vissza, mégis oly messze látszottak innét. A történelem szerencsés alakulásai szépséget, jólétet, napsugarat borítottak Bécsre s ezt talán semmi sem veheti le róla többé. Ragyogott az aggodalom és nélkülözés napjaiban, mint régen, mikor az ünnepelni jövők raja töltötte utcáit.

Bécsben napjaim nagy része a hadifoglyok családtagjainak volt szentelve. A szállodában állandóan jöttek-mentek. Délutánonként a tudakozó

iroda helyiségében rendelkezésére állottam azoknak is, kik a közönség széles köreiből óhajtottak hallani valamit oroszországi tapasztalataimról.

A hadügyminisztériumban és a Vörös kereszt-nél viszontláttam mindazokat, kik indulásunkkor fáradoztak körülöttünk és kiknek beszámolhattam az út körülményeivel. Sorra kerültek a lajstromok, nyugták és elszámolások, a jelentés megírása, minden a maga rendje és módja szerint és mégis úgy találtam, mintha nem volna meg egészen a régi rend, az apparátus lüktetése mintha már nem volna annyira pontos, mint mikor indultunk.

Egy délelőtt a királyné Öfelsége hivatott a Burg egyik lakosztályába, hol hetenkint többször kihallgatásokat adott. Még trónörökösne volt, mikor búcsúztam tőle, most már harmadik hónapja, hogy a korona súlya nyomja fiatal fejét. És ez a változás meg is látszott rajta. Valami gondteljes és kérdő a tekintetben, valami fürkésző és aggódó a kérdésekben, melyeket hozzám intézett, tanuskodott arról, hogy a magas polcon töltött ifjú évek gyanútlan derűje most már mögötte van. Midőn beszélt, melegen érző jó szívében kételkedni nem lehetett és érezhető volt valami élénk, sarkalló vágy is, valamikép belenyúlni a világeseményekbe, gátat vetni végre az embereket pusztító, sanyargató háborunak. Egy óránál tovább időztem nála.

Március 23-án elkövetkezett az a nap is, mikor a Staatsbahnról induló vonatba helyezkedtem el. Közel egy év óta a 110-ik éjszakát fogom vonaton tölteni s a hajnal hazám határain belül virrad rám.

Talán a velencei dózsé, mikor szertartássze-

rúen gyűrűt dobott a tengerbe s eljegyezte magának az Adria kék hullámain s azután körülnézve bámulta Velence szépségét, mely páratlan a világon s a tengert, melyből hatalmát meríti, talán a velencei dózse érezhetett valamit abból a mindent pótló örömből és szeretetből, abból a semmi más érzéssel össze nem hasonlítható megilletődésből, mellyel körültekint a szem a magyar haza tájain.

És Budapest, az emberi kapzsiság által értelmetlenül össze-vissza épített s ezáltal sok természetes szépségétől megfosztott, szükség nélkül bekormozott, forgalmi eszközeivel összezavart Budapestünk, mégis csak a legszebb város a világon.

A robogó kocsik dübörgését, a léptek zaját a nyüzsgő embertömeg minden lármáját, mint valami nagy zenekar összefutó harmóniáját úgy verik vissza az utca kövei, a házak falai: „itt élned, halnod kell“. S ebben a zenében van dal és orgona, van hegedű és harsona, van benne riadó és megvan benne a takarodó.

Küldetésemből kifolyólag itthon igen nagy levelezésem volt és nagyon sokan kerestek fel lakásomon is. Hogy minél szélesebb körben elégíthessem ki az érdeklődőket, a Vörös kereszt vezetői, az Üllői-úti palotájának földszintjén, az utcáról szabad bejárattal bíró helyiséget jelöltek ki arra, hogy ott fogadhassam a közönséget.

Az ujságokba ki volt téve, mely napokon és milyen órákban leszek ott található, valamint az is, milyen nevű városokat és községeket látogattam meg Oroszországban. A közönség a nevezett helyekről érkezett levelezőlapokkal jött be s körül-

állva az elég magas pódiumot, melyen ültem, mutatták lapjaikat és kértek, beszéljek ezen helyekről, az ottlevő hadifoglyokról.

Örömmel töltött el, hogy egy kis megnyugvást szerezhettek sokaknak azáltal, hogy csakugyan szemtanuja voltam annak, mit elbeszélék. De mindemellett bajos volt leküzdeni a csüggedésnek, az elégedetlenségnek érzetét is. Az óriási távolság, a fogolyélet bizonytalan esélyei, a hazatérés nehézségének ismerete, az elhúzódó háboru keservei, mindez, az aggódó szülőkkel, hitvesekkel, testvérekkel szemben, sokszor majdhogy meg nem akasztotta a biztató szavakat, melyekkel oly szívesen voltam szolgálatukra.

És a legnyomasztóbb mindenkor a nagy számuk, a tömegek emléke, melyekben egy-egy emberre a legjobb akarattal csak egy csepp juthat minden enyhülésből.

Utolsó fogadási napom volt. Lassanként elszállingóztak az érdeklődők, nem volt már körülöttem senki. Esteledett. Az utca lármája elült s a nyitott ajtón a márciusi enyhe fuvallat első hullámai csapódtak be, az örökké megújuló remény vigasztalásába ringatva el a lelket.

A terem sarkában négy asszony várakozni látszott s lassan, bátortalanul lépett előre. Valamelyik tiszántúli megyénk népviselete díszlett rajtuk. Egyik közülük levelezőlapot nyújt fel nekem: Tas-kendből volt.

— „Jó asszonyok, erről a helyről semmit sem beszélhetek maguknak, mert ott nem én jártam, oda más hölgy volt küldve“ — mondám nekik.

„Nem tesz semmit, — felelt a legidősebb parasztasszony, — miközben bizalmas ravaszsággal hunyorított. — Nem is azért. Azt csak azért hoztuk, hogy beeresszenek.“

„Hanem, — folytatta a másik, — azt beszéltek, akik multkor itt jártak a faluból, hogy itt vigasztalni tetszik a népeket, hát csak azt mondtuk, felmegyünk mi is, hogy hátha minket is . . .“

S mindnyájan közelebb húzódtak hozzám, miközben kérő és kérdő, lassankint nedvesedő szemekkel néztek reám.

„Igen, — mondá a harmadik, — mi csak amiatt a vigasztalás miatt jöttünk.“

S a negyedik feketekendős fej szótlanul leborult az ölembe . . .

TARTALOM.

	Oldal
Előzmények	7
1. Bécs. Berlin. Fogolytáborok. Kudarc. Ismét vissza	11
2. Indulás. Bécs. St. Pölten. Berlin. Kopenhága. Be- nyomások	26
3. Stockholm. A finn határ. Bizalmatlanság. Szt. Péter- vár	37
4. Szt. Péterváron. Akadályok. Huza-vona. A várost járom. Kihallgatás	42
5. Moszkva. A műemlékek. A német temető. Orosz kísérőink. Oroszul tanulok. Arendrup tábornok	58
6. Az orosz vasut. Kosztroma. Nerechta. Kineszma. Jurjevec. Vologda. Galics. Csukloma. Szoligalics. Orlov. Kotelnics. Jaroszlavl	75
7. Ismét Moszkvában. Jegorjevszk. Szpasszk. Szapo- zsok. Tamássy tábornagy. Jepifan. A nemés- ség marsallja. Bogorodinszk. Csern. A csehek. Kasira. Mihajlov	114
8. Ismét Pétervár. Arendrup tábornok hazamegy. Orosz kísérőink is felváltódnak. Szibériába! Kinai utitársak	143
9. Csita. Verhnye Udinszk. Troitzkozafszk. A kis „Széchényi“. A „megtorló“ fogság. Kina szélén	153
10. Krasznojarszk. Sok ezer magyar fogoly között. Tábori mise a fogságban. Utolsó fogolylátogató- som. Karácsony Moszkvában. A forradalom elő- szele. Haparanda. Stockholm. Kopenhága	173
11. Berlin. Bad, Stuer. Kihallgatás a császárnénál. Burg. A német szívósság. Élelmiszerhiány	195
12. Varsó. A lengyelek érzelmei. Bécs. Jelentések. Budapest. Otthon	214

